

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БОНДАР НАТАЛІЯ АНАТОЛІЇВНА

УДК 340. 5; 340.12+378

ДИСЕРТАЦІЯ

ЮРИДИЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ
В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Спеціальність 081 Право

Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Н.А. Бондар**

Науковий керівник **Запара Світлана Іванівна** доктор юридичних наук, професор

Суми – 2021

АНОТАЦІЯ

Бондар Н.А. Юридична освіта в Україні в умовах глобалізації: історико-правове дослідження. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (галузь знань – 08 «Право»). – Сумський національний аграрний університет, Суми, 2021.

Дисертація є першим в українській історико-правовій науці комплексним дослідженням генези юридичної освіти в Україні в контексті впливу глобалізаційних процесів та внутрішньодержавних чинників, розвитку нової парадигми національної юридичної освіти в умовах інтеграції до європейського освітнього простору. Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена теоретичною та практичною значущістю питання, необхідністю наукового осмислення національного вектора юридичної освіти як складової правової системи, що розвивається, з урахуванням глобальних викликів, світових досягнень та цінностей сталого розвитку. Сучасний етап формування національної моделі юридичної освіти переживає складний перехідний період, що проявляється в пошуках нової парадигми, яка б могла повністю задовольнити суспільні потреби XXI століття та національної правової системи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі комплексного дослідження теоретичних та практичних проблем становлення та розвитку національної юридичної освіти в глобалізаційному суспільстві доктринально обґрунтовано концепцію розвитку моделі юридичної освіти з урахуванням сучасного методологічного інструментарію й обґрунтовані пропозиції з удосконалення правового регулювання відносин у сфері правової освіти.

Визначено, що генеза юридичної освіти в Україні перебувала у колі наукових інтересів дореволюційних, радянських та сучасних вчених, тому з метою отримання нових знань в історіографії досліджуваної проблеми та систематизації нормативно-правової та доктринальної бази дослідження доцільно

виокремити декілька груп: нормативно-правові акти різних етапів генези юридичної освіти в Україні та зарубіжних країнах; праці вітчизняних та зарубіжних науковців; статистичні та публіцистичні матеріали; періодичні видання; матеріали вітчизняних та зарубіжних сайтів.

У роботі усвідомлено фундаментальну роль методології у здійсненні будь-якого наукового дослідження. Ґрунтуючись на системному світорозумінні, автором запропоновано комплексний підхід до методології дисертаційного дослідження, який базується на використанні міждисциплінарного методологічного інструментарію юридичних та історичних наук, що сприяє не лише прогнозуванню розвитку національної юридичної освіти, а і її правовому регулюванню. Встановлено, що дефініцію терміна «методологія» не можна звужувати лише до сукупності наукових методів, а варто розглядати як поліструктурне утворення. Поєднання концептуальних підходів, принципів наукового пізнання, методів та засобів (способів) дослідження дозволило найбільш повно розкрити сутність, генезу та правову основу юридичної освіти, прогнозувати напрями її розвитку, отримати нові теоретичні знання та розробити практичні пропозиції.

Установлено, що у світовій і вітчизняній правовій науці відсутнє універсальне розуміння юридичної освіти. Аргументовано, що термін «юридична освіта» доцільно розглядати у двох значеннях: вузькому – як процес підготовки фахівців права та широкому – як розуміння всіх чинників, які впливають на формування юридичної освіти з метою створення та підтримки справедливого суспільства. Визначено, що з поняттям «юридична освіта» тісно пов'язані поняття «правнича школа» та «модель юридичної освіти». Запропоновано системне розуміння дефініції терміна «модель юридичної освіти» та визначено її елементний склад, що дозволило виокремити її підсистеми: організаційну, правову та інституційну. У дисертаційному дослідженні представлені авторські визначення досліджуваних понять, які сформульовані під впливом культурних, ідеологічних складових та практики, спрямованих на досягнення суспільної мети – справедливого суспільства. На думку автора, сучасний період розвитку

людської цивілізації пов'язаний із трансцендентальною зміною філософського сприйняття людини стосовно інших живих істот (не лише людей) та неживої природи. Згубне ставлення людини до Планети Земля, природних ресурсів зрештою може виявитись трагічним для всіх мешканців нашої планети. З огляду на це, майбутнє правового регулювання, а разом із ним юридичної освіти та культури, прямо пов'язане із формуванням та розвитком доктрини справедливого, відповідального суспільства. Автор доводить, що змістовні складові запропонованих дефініцій мають бути враховані під час законопроектної роботи, зокрема під час проектування Концепції розвитку юридичної освіти та/або законопроекту про юридичну освіту.

Акцентовано увагу на тому, що становлення сучасної національної моделі юридичної освіти, орієнтованої на європейські стандарти, може бути реалізовано належним чином тільки в умовах розуміння сутнісних історичних процесів. Вивчення історичного досвіду є важливим з огляду на національні традиції та особливості, а знання попередніх моделей юридичної освіти в Україні дозволить сучасній юридичній освіті максимально наблизитись до реалізації цінностей Сталого розвитку.

Констатовано, що існує потреба зміни національної юридичної парадигми, яка має нарешті позбутися пріоритету позитивістського розуміння права, припинити ототожнювати право і закон, визнати, що основною цінністю є людина, її гідність та людські права, а юридична освіта – це не просто академічний простір для правових дискусій, це інструментарій розвитку прав людини, людської солідарності, соціального діалогу та, зрештою, це основа для верховенства права та законності.

Визначено, що історичні процеси є передумовою впливу глобалізаційних аспектів на становлення національної юридичної освіти. Тривалий період радянська модель юридичної освіти була закритою, що зумовило необхідність її зміни під впливом глобалізаційних та внутрішньодержавних чинників. Глобалізаційні процеси суттєво пришвидшують суспільні процеси, сприяють диверсифікації управління на регіональному, національному та наднаціональному

рівнях, призводять до підвищення соціальної відповідальності держави в її взаємовідносинах із громадянським суспільством, впливають на правову культуру та освіту. З огляду на це три виміри сталого розвитку: економічний, соціальний та екологічний мають бути спрямовані на поліпшення якості життя людини з метою розвитку особистості. Освіта в цілому та юридична зокрема як одна із цілей сталого розвитку знайшла відображення в національному законодавстві, що спрямовує державну політику у сфері вищої освіти на підготовку конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для освіти протягом життя.

Доведено, що викликами глобального та національного характеру слід визнати: розвиток юридичної освіти з урахуванням внутрішніх та зовнішніх систем забезпечення якості; співпрацю із зовнішніми стейкхолдерами щодо набутих компетентностей та забезпечення конкурентоспроможного рівня підготовки фахівців тощо; фокус на екологічність, ціннісні переваги в інтересах сталого розвитку та впровадження підходів до збереження навколишнього середовища; інтеграцію української юридичної освіти у правове поле наднаціонального характеру; необхідність формування правової культури, розробки теоретичних та практичних засад права, юридичної мови, які б допомагали впорядковувати відносини між національними та глобальними комерційними компаніями на національному та наднаціональному рівнях; розвиток інформаційних технологій та дистанційної юридичної освіти; необхідність збалансованого поєднання теоретичного та практичного навчання; перехід від кількісних до якісних показників підготовки юридичних кадрів; необхідність розв'язати структурні проблеми національної правової системи; перебудову взаємовідносин «викладач-студент» з урахуванням вимог студентоорієнтованого навчання, пошук ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг, апробацію та впровадження інноваційних методик у навчальний процес, модернізацію змісту юридичної освіти відповідно до світових тенденцій та вимог ринку праці, забезпечення можливостей для навчання протягом всього життя (lifelong education); стандартизацію юридичної освіти та її

індивідуалізацію; вирішення проблем, пов'язаних із питаннями академічного плагіату.

Обґрунтовано, що розвиток юридичної освіти має здійснюватися на основі та з урахуванням принципів сталого розвитку, дотримання стандартів професійної етики та чеснот, інтеграції теоретичної та практичної підготовки, цілісності та індивідуалізації (студентоорієнтоване навчання) освітнього процесу, когнітивності, інтернаціоналізації, інформатизації юридичної освіти.

Наголошено, що дистанційна освіта не зможе повноцінно замінити «живого» або очного навчання. Поряд із цим, дистанційне навчання є перспективним напрямом розвитку освіти в умовах її цифровізації. Визначено проблеми, які потребують вирішення, враховуючи прогнозування нових хвиль пандемії Covid 19, серед яких оновлення нормативної бази щодо дистанційної освіти; розробка нових курсів, які будуть конкурувати з аналогічними курсами в інших державах; підготовка та/або перепідготовка науково-педагогічних працівників шляхом проходження курсів підвищення кваліфікації, стажування, що забезпечить якість навчання та засвоєння нових методів і форм навчання, враховуючи постійний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій; розвиток та подальше удосконалення технічного забезпечення.

Акцентовано увагу на тому, що процес глобалізації юридичної освіти зумовив актуалізацію порівняльно-правових досліджень. Характерним для XXI століття є пошук універсальної моделі освіти, яка б гармонійно поєднувала знання та практику, традиції та інновації, національні особливості та світові тенденції.

Доведено, що німецька та французька моделі юридичної освіти, незважаючи на наявність спільних рис, зумовлених належністю до романо-германського типу правової системи, мають чимало відмінностей, зумовлених особливостями історичного розвитку цих держав, специфікою механізмів державного управління, звичаїв, традицій, юридичної техніки.

Констатовано, що існує принципова різниця між англійською та американською моделями юридичної освіти, незважаючи на те, що ці країни

входять до англо-американської правової системи. Англійська модель юридичної освіти протягом тривалого часу свого існування мала певну особливість, яка полягала в тому, що остання не зосереджувалася на систематичному теоретичному підході до вивчення права і здобувач отримував практично орієнтовані навички та вміння.

Визначено, що американська модель юридичної освіти має сукупність своєрідних рис, до яких належать: відсутність федерального регулювання освіти; метою американської юридичної освіти є розвиток критичного юридичного мислення здобувачів, а не вивчення теоретичного матеріалу; наявність значної кількості вибіркових дисциплін, які дозволяють сформувавши індивідуальну освітню траєкторію здобувача; особлива система освітніх ступенів – доктор права (Juris Doctor (JD)) і магістр у галузі права (Master of Laws (LLM)).

Встановлено, що, незважаючи на високий рівень ефективності моделей юридичної освіти в зарубіжних країнах, спостерігається постійне реформування та удосконалення останніх. Усе це вказує на динамізм юридичної освіти та неможливість створити її ідеальну модель особливо в контексті національної правової системи.

Із урахуванням досвіду зарубіжних країн доведено, що для національної моделі юридичної освіти необхідна переорієнтація із традиційної системи навчання, спрямованої на репродуктивне засвоєння знань, на інноваційну, спрямовану на нову якість процесу освітньої підготовки, отримання як теоретичних, так і практично зорієнтованих знань у процесі інтерактивного навчання.

Аргументовано, що стрімкі економічні зміни в контексті процесу глобалізації прямо впливають на вимоги до професійної підготовки конкурентоспроможних фахівців, зокрема і юристів. Вивчення моделей юридичної освіти Німеччини, Франції, Великобританії та США спрямоване на підвищення якості вищої освіти з урахуванням потреб ринку праці та запозиченням досвіду побудови системи юридичної освіти. Узагальнено спільні риси, притаманні досліджуваним моделям юридичної освіти, зокрема автономія

навчальних закладів, практична орієнтованість навчання, можливість для здобувачів вибудувати індивідуальну траєкторію, компетентнісний підхід у навчанні, тісна взаємодія викладача і студента.

Обґрунтовано головні напрями модернізації національної юридичної освіти:

- 1) приведення змісту юридичної освіти у відповідність до міжнародних стандартів та кваліфікаційних характеристик з урахуванням досвіду зарубіжних країн;
- 2) підвищення ролі практики та розробка механізмів забезпечення якісного проходження практики у процесі підготовки фахівців права;
- 3) розширення можливостей академічної мобільності викладачів та здобувачів вищої освіти;
- 4) зміна ціннісних орієнтирів юридичної освіти з урахуванням глобалізаційних процесів;
- 5) оновлення процедур організації навчального процесу, підвищення їх гнучкості та відповідності потребам здобувачів вищої освіти, збільшення обсягів самостійної роботи та перехід викладацької роботи у формат тьюторства за умови наявності якісного методичного, технологічного та інформаційного забезпечення;
- 6) запровадження нових технологій управління якістю освіти, створення моніторингу якості освітнього процесу;
- 7) формування сучасного інформаційного освітнього середовища та поширення нових освітніх технологій і форм навчання, зокрема і розбудова дистанційної юридичної освіти в усіх її проявах, особливо у зв'язку з пандемією COVID 19.

Сформульовано концептуальні пропозиції спрямовані на вдосконалення сучасної національної моделі юридичної освіти: *для правового забезпечення супроводу реалізації реформи юридичної освіти* запровадити розробку та прийняття модельного закону на перехідний період реформи національної моделі юридичної освіти з метою позитивного досвіду минулого та уніфікації законодавства відповідно до законодавства європейського освітнього простору, в якому визначити місію, цілі, завдання та напрямки розвитку національної юридичної освіти з урахуванням міжнародних стандартів; *для підвищення рівня підготовки здобувачів юридичної освіти* пропонується заочну форму навчання перевести в новий формат очно-дистанційної, тобто змішаної (blended learning) для першого (бакалаврського) рівня та дуальної освіти для другого

(магістерського) рівня вищої освіти, коли здобувач вищої освіти зможе поєднувати роботу і навчання при умові закріплення нормування робочого часу і оплати праці здобувачів вищої освіти у трудовому законодавстві; *для впровадження сучасних інформаційних технологій в юридичну освіту* необхідно розробити та законодавчо закріпити єдині стандарти для цифрової освіти та унормувати планування та облік навчального навантаження науково-педагогічних працівників при дистанційній формі навчання внутрішнім університетським положенням, також ґрунтуючись на системному підході здійснити ряд заходів щодо технічного переоснащення університетів, перепідготовки викладачів, здатних здійснювати on-line навчання; *для формування конкурентного середовища серед стейхолдерів* впровадити технологію «blockchain» в юридичну освіту шляхом створення ефективної мультикультурної правничої онлайн спільноти викладачів, здобувачів та роботодавців як інтерактивну платформу для опановування новими знаннями, для наукових дискусій та комунікації, обміну досвідом, пошуку необхідних фахівців ще на етапі їх формування, з можливістю долучитися до підготовки такого фахівця, а для студентів – можливість розвинути компетенції «soft skills»; *для забезпечення сприяння екологізації юридичної освіти, формуванню екологічного мислення та екологічної культури юриста* з метою відповідності цілям сталого розвитку та національним нормативним актам, передбачити формування на основі компетентнісного підходу знань та практичних навичок щодо питань охорони навколишнього середовища, екологічної етики та реалізації цілей сталого розвитку суспільства в Стандартах вищої освіти зі спеціальності 081 Право.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки дисертації можуть сприяти вдосконаленню організаційних засад юридичної освіти в закладах вищої освіти. Наукові висновки можуть бути використані у правотворчій та правореалізаційній сферах, зокрема враховані при вдосконаленні законодавства про юридичну освіту; у процесі підготовки до семінарських та лекційних занять загальної теорії права, юридичної деонтології, філософії права, порівняльного правознавства, історії українського права.

Ключові слова: юридична освіта, правнича школа, модель юридичної освіти, генеза національної юридичної освіти, юридична наука, правова система, правова культура, правові цінності, глобалізація, методологія, інформаційне суспільство, якість юридичної освіти, суспільство знань, інформаційно-комунікативні технології.

ABSTRACT

N. A. Bondar. Legal education in Ukraine in the context of globalization: historical and legal study. – Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Doctor of philosophy thesis in the field of 08 “Law”, area of specialization 081 “Law”. – Sumy National Agrarian University. Sumy, 2021.

The dissertation is the first comprehensive study within the framework of the Ukrainian historical and legal science of the legal education genesis in Ukraine in the context of the influence of globalization processes and domestic factors, the development of a new paradigm of national legal education in the context of integration into the European educational space. The relevance of the research is due to the theoretical and practical significance of the issue, the need for scientific understanding of the national vector of legal education as a component of the developing legal system, taking into account global challenges, world achievements and values of sustainable development. The current stage of formation of the legal education national model is going through a difficult transition period, which is manifested in the search of a new paradigm that could fully meet the social needs of the XXI century and the national legal system.

Scientific novelty of the obtained results lies in the fact that based on a comprehensive study of theoretical and practical problems of formation and development of national legal education in a globalized society, the concept of the development of a legal education model is doctrinal, taking into account modern methodological tools and proposals for improving legal regulation of relations in the field of legal education.

It has been determined that the genesis of legal education in Ukraine was in the circle of scientific interests of pre-revolutionary, Soviet and modern scientists, therefore, in order to gain new knowledge in the historiography of the problem under study and systematize the regulatory and doctrinal base of the study, it is advisable to single out several groups. They are as follows: regulatory legal acts of different stages of the genesis of legal education in Ukraine and abroad; works of domestic and foreign scientists; statistical and journalistic materials; periodicals; materials of domestic and foreign sites.

The thesis recognizes the fundamental role of methodology in the implementation of any scientific research. Being a systematic world viewer, the author proposes an integrated approach to the methodology of the research based on the use of interdisciplinary methodological tools of legal and historical sciences, which contributes not only to forecasting the development of national legal education but also its legal regulation. It has been established that the definition of the term “methodology” cannot be narrowed only to a set of scientific methods, but should be considered as a polystructural entity. The combination of conceptual approaches, principles of scientific knowledge, methods and tools (means) of research allowed to fully reveal the essence, genesis and legal basis of legal education, anticipate its development, gain new theoretical knowledge and develop practical proposals.

It has been established that both in the world and domestic legal science there is no universal understanding of legal education. It is argued that the term “legal education” should be considered in two meanings: narrow – as a process of training law specialists and broad – as an understanding of all the factors affecting the formation of legal education in order to create and support a just society. It is determined that the concept of “legal education” is closely related to the concepts of “law school” and “legal education model”. A systemic understanding of the term “legal education model” is proposed and its elemental composition is determined, which made it possible to single out its subsystems: organizational, legal and institutional. The research work presents the author's definitions of the studied concepts formulated under the influence of cultural, ideological components and practices aimed at achieving a social goal – a

just society. According to the author, the modern period in the development of human civilization is associated with a transcendental change in the philosophical perception of man in relation to other living beings (not only people) as well as inanimate nature. The pernicious attitude of man towards planet Earth, natural resources, in the long run, may turn out to be tragic for all inhabitants of our planet. In this regard, the future of legal regulation together with legal education and culture, is directly related to the formation and development of the doctrine of a just and responsible society. The author proves that the content components of the proposed definitions should be taken into account during legislative work, in particular, when drafting the Concept for the Development of Legal Education and / or the draft law on legal education.

Emphasis is placed on the fact that formation of a modern national model of legal education, focused on European standards, can be properly implemented only in terms of understanding essential historical processes. The study of historical experience is important taking into account national traditions and peculiarities, and knowledge of the previous models of legal education in Ukraine will allow modern legal education to get as close as possible to the promotion of Sustainable Development values.

It has been stated that there is a need to change the national legal paradigm, which must finally get rid of the priority of positivist understanding of law, stop equating law (as a system of legal norms) and law (as a document regulating a specific group of public relations), recognize that the main value is man, his dignity and human rights, and legal education is not just an academic space for legal discussions, rather it is a toolkit for the development of human rights, human solidarity, social dialogue and, finally, it is the basis for the rule of law and legality.

It has been determined that historical processes are a prerequisite for the impact of globalization aspects on the formation of national legal education. For a long time, the Soviet model of legal education used to be closed, which necessitated its change under the influence of globalization and domestic factors. Globalization processes significantly accelerate social processes, contribute to diversification of governance at the global, regional and national levels, increase social responsibility of the state in its relations with civil society, and affect legal culture and education. Given this, three

dimensions of sustainable development – economic, social and environmental – should be aimed at improving the quality of human life in order to develop the individual. Education in general and legal education in particular as one of the goals of sustainable development is reflected in national legislation that directs public policy in higher education to prepare competitive human capital and create conditions for lifelong learning.

It has been proved that the challenges of global and national character should be recognized as follows: development of legal education, taking into account internal and external quality assurance systems; cooperation with external stakeholders on the acquired competencies and ensuring a competitive level of training, etc.; focus on environmental friendliness, value advantages for sustainable development and introduction of approaches to preservation of the environment; integration of Ukrainian legal education into the legal field of supranational character; the need to form legal culture, develop theoretical and practical principles of law, legal language, which would help to regulate relations between national and global commercial companies at the national and supranational levels; development of information technologies and distance legal education; the need for a balanced combination of theoretical and practical training; transition from quantitative to qualitative indicators of legal personnel training; the need to solve structural problems of the national legal system; restructuring of the “teacher-student” relationship taking into account the requirements of student-centered learning, finding effective ways to improve the quality of educational services, testing and implementation of innovative methods in the educational process, modernization of the content of legal education in accordance with world trends and requirements of the labor market, providing opportunities for lifelong education; standardization of legal education and its individualization; solving problems related to issues of academic plagiarism.

It has been substantiated that the development of legal education should be carried out on the basis and taking into account the principles of sustainable development, compliance with the standards of professional ethics and virtues, integration of theoretical and practical training, integrity and individualization (student-

centered learning) of the educational process, cognition, internationalization, informatization of legal education.

It has been emphasized that distance education will not be able to replace “live” or full-time education. Distance learning is a promising area of education in terms of its digitalization. The problems that need to be addressed have been identified, given the forecasting of new waves of the Covid 19 pandemic, including updating the regulatory framework for distance education; development of new courses that compete with similar courses in other states; training and / or retraining of scientific and pedagogical staff through advanced training courses, internships, which will ensure the quality of training and the assimilation of new methods and forms of training, taking into account constant development of information and communication technologies; development and further improvement of technical support.

Emphasis is placed on the fact that the process of globalization of legal education has led to actualization of comparative legal research. The search for a universal model of education that harmoniously combines knowledge and practice, traditions and innovations, national characteristics and global trends is characteristic of the 21st century.

It has been proved that the German and French models of legal education, despite the presence of common features due to belonging to the Romano-Germanic type of legal system, have many differences because of the peculiarities of historical development of these states, specifics of government mechanisms, customs, traditions, legal techniques.

It has been stated that there is a fundamental difference between the English and American models of legal education, despite the fact that these countries are part of the Anglo-American legal system. The English model of legal education during a long time of its existence had a certain peculiarity, which consisted in the fact that the latter did not focus on a systematic theoretical approach to the study of law, and the applicant gained practically oriented skills and abilities.

It has been determined that the American model of legal education has a set of unique features, which include: the lack of federal regulation of education; the goal of

American legal education is to develop critical legal thinking of applicants, not to study theoretical material; the presence of a significant number of elective (optional) subjects that allow to form an individual educational trajectory of the applicant; a special system of educational degrees – Juris Doctor (JD) and Master of Law (LLM).

It has been found out that despite the high level of efficiency of legal education models in foreign countries, there is a constant reform and improvement of the latter. All this points to the dynamism of legal education and the impossibility of creating its ideal model, especially in the context of the national legal system.

Taking into account the experience of foreign countries, it has been proved that for the national model of legal education, it is necessary to reorient from the traditional education system aimed at reproductive assimilation of knowledge, to an innovative one aimed at a new quality of the educational training process, obtaining both theoretical and practically oriented knowledge in the process of interactive learning.

It has been argued that rapid economic changes in the context of globalization process have a direct impact on the requirements for professional training of competitive specialists, including lawyers. The study of legal education models in Germany, France, Great Britain and the United States aims at improving the quality of higher education, taking into account the needs of the labor market and gaining experience in building a system of legal education. The common features inherent in the studied models of legal education are summarized, in particular the autonomy of educational institutions, practical orientation of education, the opportunity for applicants to build an individual trajectory, competence-based approach to training, close interaction between teacher and student.

The main directions of modernization of national legal education are substantiated. They are as follows: 1) bringing the content of legal education in line with international standards and qualifications, taking into account the experience of foreign countries; 2) increasing the role of practice and developing mechanisms to ensure high-quality practice in the process of training legal professionals; 3) expanding opportunities for academic mobility of teachers and applicants for higher education; 4) changing value orientations of legal education on the basis of globalization actions; 5)

updating procedures for organizing the educational process, increasing their flexibility and compliance with the needs of applicants for higher education, increasing the volume of self-directed study and transition of teaching work to the format of tutoring in the presence of high-quality methodological, technological and information support; 6) introducing new technologies for managing the quality of education and monitoring the quality of the educational process; 7) formation of a modern information educational environment and spread of new educational technologies and forms of education, including development of distance legal education in all its manifestations, especially due to the COVID 19 pandemic.

Conceptual proposals aimed at improving the modern national model of legal education have been formulated. 1) *For legal support of the mechanism for the implementation of the legal education reform*, introduce the development and adoption of a model law for the transitional period of the national model of legal education reform with the aim of positive experience and unification of legislation in accordance with the legislation of the European educational space. The model law should determine the mission, goals, objectives and directions of national legal education development taking into account international standards. 2) *To improve the level of training of applicants for legal education*, it is proposed to transfer the correspondence form of education to a new format of full-time-distance learning, i.e. blended learning for the first (bachelor's) level and dual education for the second (master's) level of higher education, when the applicant for higher education will be able to combine work and study provided that the rationing of working hours and wages of applicants for higher education are fixed in labor legislation. 3) *For the introduction of modern information technologies in legal education* it is necessary to develop and legislate uniform standards for digital education and to regulate planning and accounting of the teaching staff workload during the distance learning process by passing internal university regulations. Besides, based on a systematic approach, carry out a number of measures for the technical re-equipment of universities, retraining of teachers capable of e-learning. 4) *To create a competitive environment among stakeholders* – implement *Blockchain technology* in legal education by creating an effective multicultural legal

online community of teachers, applicants and employers as an interactive platform for acquiring new knowledge, for scientific discussions and communication, exchange of experience, finding necessary specialists even at the stage of their formation, with the opportunity to join the training of such a specialist, and for students the opportunity to develop soft skills. 5) *To ensure the promotion of legal education greening, formation of environmental thinking and environmental culture of a lawyer* in order to comply with the goals of sustainable development and national regulations, to provide for the formation, based on a competence-based approach, of knowledge and practical skills on environmental protection, environmental ethics and implementation of the goals of sustainable development of society in Higher education standards for the area of specialization 081 Law.

The practical significance of the obtained results is that the provisions and conclusions of the dissertation can contribute to the improvement of organizational foundations of legal education in higher education institutions. Scientific conclusions can be used in law-making and law-enforcement spheres, in particular, taken into account when improving the legislation on legal education; in the process of preparation for seminars and lectures on General Theory of Law, Legal Deontology, Legal Philosophy, Comparative Law, History of Ukrainian Law.

Key words: legal education, law school, legal education model, genesis of national legal education, legal science, legal system, legal culture, legal values, globalization, methodology, information society, quality of legal education, knowledge society, information and communication technologies.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бондар Н.А. Історичні аспекти розвитку української юридичної (правничої) освіти в еміграції у ХХ столітті. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. №31. С. 33-36.

2. Бондар Н.А. Особливості отримання юридичної (правничої) освіти в Україні (XVII – початок ХХ ст.). *Приватне та публічне право*. 2018. №1. С. 3-8.

3. Бондар Н.А. Історичні аспекти та особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в Україні у 20-ті роки ХХ століття. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №4. С. 23-25.

4. Бондар Н.А. Юридична (правнича) освіта у період визвольних змагань (1917-1921 рр.): історико-правове дослідження. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №3. С. 223-227.

5. Бондар Н.А. Історико-правові особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в 30–40-ті роки ХХ століття. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. №3. С. 13-21

6. Бондар Н.А. Історичний екскурс та світові тенденції розвитку заочної та дистанційної юридичної освіти. *Slovak international scientific journal*. 2020. № 40. С. 49-53

7. Бондар Н.А. Юридична освіта в глобальному контексті: можливості та виклики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. №4. С. 37-40

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Бондар Н.А. Український вільний університет як осередок розвитку української юридичної освіти в еміграції у ХХ столітті. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри» (Суми, СНАУ, 25-26 квітня 2018 р.). Частина 2. С. 199-203.

2. Бондар Н.А. Український католицький університет ім. св. Климента як осередок розвитку української юридичної освіти в еміграції. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи», м. Дніпро, 6-7 квітня 2018. С. 8-10.

3. Бондар Н.А. Особливості розвитку української юридичної (правничої) освіти у довоєнні роки. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри» (Суми, СНАУ, 25 квітня 2019 р.) С. 98-101

4. Бондар Н.А. Юридична (правнича) освіта доби Центральної ради, Гетьманату та Директорії УНР. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні», м. Запоріжжя, 22-23 квітня 2019. С. 6-9.

5. Бондар Н.А. Особливості розвитку української юридичної (правничої) освіти 30–40-ті роки ХХ століття. Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Національний університет «Одеська юридична академія», 27 вересня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 7-10.

6. Бондар Н. Інформаційні технології в юридичній освіті: формування та розвиток. *MODERN SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Стокгольм, Швеція, 3–5 трав. 2020 р.) Стокгольм, Швеція, 2020. С. 933-939

7. Бондар Н.А. Юридична дистанційна освіта крізь призму зарубіжного досвіду. Міжнародна науково-методична конференція «Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції» «Value-based Approach in Education and Challenges of European Integration Process» (29-30 травня 2020 року, м. Суми)

8. Бондар Н.А. Деякі аспекти підготовки фахівців права в університетах європейського простору вищої освіти на прикладі Франції. *Modern approaches to the organization of the educational process for law students* (Frankfurtan Der Oder, Federal Republic of Germany, 2 жовтня 2020 р.) Франкфурт, Німеччина, 2020. С. 22-26.

9. Бондар Н.А. Окремі аспекти підготовки юристів у закладах вищої освіти Німеччини. *Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення*: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання), 15 жовтня 2020 р. Київ: ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2020. С. 273-277

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	22
ВСТУП.....	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ	35
1.1. Нормативно-правова та доктринальна база дослідження.....	35
1.2. Термінологічний інструментарій дослідження.....	48
1.3. Методологія дослідження теоретико-правових засад юридичної освіти	63
Висновки до Розділу 1.....	73
РОЗДІЛ 2. ГЕНЕЗА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В ІСТОРИКО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ	76
2.1. Становлення юридичної освіти в період з XVII століття до кінця XIX століття.....	76
2.2. Правові основи розвитку юридичної освіти у XX столітті	92
2.2.1. Юридична освіта в добу визвольних змагань (1917-1921 рр.)	92
2.2.2. Центри розвитку української юридичної освіти за межами українських земель.....	98
2.2.3. Організаційно-правові засади підготовки юристів у радянський період	106
2.3. Правове регулювання юридичної освіти від проголошення незалежності України до сучасного етапу національного розвитку.....	144
Висновки до Розділу 2.....	152
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ.....	157
3.1. Вплив глобалізаційних процесів та внутрішньодержавних чинників на правове забезпечення української юридичної освіти	157
3.2. Організаційно-правові засади юридичної освіти в умовах пандемії	192

COVID 19.....	
3.3. Основні зарубіжні моделі юридичної освіти та їх вплив на підготовку юристів в Україні.....	201
Висновки до Розділу 3.....	225
ВИСНОВКИ.....	231
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	240
ДОДАТКИ.....	268

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

AALS	- Асоціація американських юридичних вузів
ABA	- Американська асоціація юристів
ВНЗ (вуз)	- Вищий навчальний заклад
ВУЦВК	- Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ЗВО	- Зклад вищої освіти
ІНГ	- Інститут народного господарства
Наркомос	- Народний комісаріат освіти
ООН	- Організація Об'єднаних Націй
Робітфак	- робітничий факультет
СРСР	- Союз Радянських Соціалістичних Республік
УВУ	- Український вільний університет
УКУ	- Українського католицького університету ім. св. Климента
УНР	- Українська Народна Республіка
УРСР	- Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФСН	- Факультет суспільних наук
ЮНЕСКО	- Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Освіта завжди була фундаментом правового, економічного, інтелектуального, культурного, духовного, соціального розвитку будь-якої країни. Науково-педагогічні працівники та здобувачі вищої освіти в усьому світі стикаються зі змінами внаслідок реформ в освітній сфері, адже в мінливому світі попередні підходи вже не відповідають сучасним вимогам, а освіта завжди має реагувати першою. З огляду на розвиток нових технологій і процесів у всіх сферах життя назріла необхідність шукати нову візію та досліджувати місце й роль юридичної освіти у сучасній правовій системі України. У пошуку оптимального шляху реформування національної юридичної освіти важливим є усвідомлення того, що цей процес у різних країнах відбувався по-різному і навряд чи існує універсальна модель для удосконалення всіх систем, але необхідність врахування глобалізаційних чинників та внутрішніх особливостей розвитку і становлення є беззаперечною аксіомою.

Сучасний етап формування національної моделі юридичної освіти переживає складний перехідний період, що проявляється в пошуках нової парадигми, яка б могла повністю задовольнити суспільні потреби XXI століття та національної правової системи. Відкритий ринок освітніх послуг в Україні та глобалізаційні процеси, включаючи систему юридичної освіти, породжує конкурентну боротьбу закладів вищої освіти за абітурієнта, що створює об'єктивні умови для процесів удосконалення освітніх програм, методів навчання, управлінських рішень, враховуючи автономію навчальних закладів, співпраці зі стейкхолдерами, створення професійних асоціацій. Реформа змісту підготовки конкурентоздатного юриста зумовлена потребою у фахівцях, здатних до правозастосування як на регіональному, так і транснаціональному ринку праці. У цьому плані, хоча і повільно, досягається помітний прогрес. Водночас не завжди враховується наявний національний досвід та особливості розвитку юридичної освіти на українських землях (окрім дослідження генези окремих навчальних

закладів), фактично залишається недослідженою в комплексному вимірі історія питання.

Разом із тим історія розвитку національної юридичної освіти – це органічна частина історії національної освіти та розвитку державно-правових явищ в Україні в різні історичні періоди. Її вивчення надає можливість глибше усвідомити правові закономірності становлення вищої освіти в цілому, узагальнити шляхи її формування та формування правової культури, створення юридичної освіти нового типу з урахуванням глобалізаційних процесів та інтеграції української юридичної освіти в європейський освітній простір. У контексті вибору найперспективніших шляхів модернізації юридичної освіти в Україні науковці звертаються не лише до досвіду зарубіжних країн, а й до історичних процесів розвитку та становлення останньої, які розкривають причини й закономірності, що вплинули на стан та природу сучасної національної моделі юридичної освіти в контексті національної правової системи. Ретельне вивчення та критичне осмислення становлення юридичної освіти в різні історичні періоди обумовлюється потребою правового забезпечення модернізації та реформування. Система національної юридичної освіти визначається багатьма вченими як кризова та виокремлюється як одна із глобальних проблем сьогодення.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена теоретичною та практичною значущістю питання, необхідністю наукового осмислення національного вектора юридичної освіти як складової правової системи, що розвивається, з урахуванням глобальних викликів, світових досягнень та цінностей. Інтеграція України в єдиний європейський освітній простір зумовлює актуальність аналізу розвитку юридичної освіти в контексті інтеграційних освітніх процесів. Для цього необхідно дослідити історико-правові та глобалізаційні фактори становлення і розвитку національної юридичної освіти, за умови визначення критеріїв її якості, вивчити зарубіжні моделі юридичної освіти в контексті можливого використання їх окремих елементів у національному освітньому процесі, що буде позитивно впливати на правове забезпечення та модернізацію національної системи юридичної освіти.

В рамках представленого дослідження з'ясовано теоретико-правові та методологічні засади юридичної освіти, генезу національної юридичної освіти, сучасні фактори впливу на правове забезпечення національної юридичної освіти, на цій основі сформульовано низку висновків та вироблено концептуальні пропозиції спрямовані на вдосконалення сучасної національної моделі юридичної освіти.

Джерельною основою дисертації стали положення законів та підзаконних актів України, історичних нормативно-правових актів, які діяли на теренах нашої держави та зарубіжних країн. Аналіз наукових джерел засвідчує, що дослідження історії, сучасного стану юридичної освіти в Україні та зарубіжних країнах було здійснено національними та зарубіжними вченими-правознавцями. Становлення та розвиток національної юридичної освіти було предметом наукового інтересу таких вітчизняних науковців, як І. Бойко, В. Бондарук, С. Віднянський, О. Войно-Данчишина, А. Георгіца, Т. Грекул-Ковалик, К. Губар, В. Кахнич, С. Костишин, Є. Лазаренко, Л. Міхневич, М. Никифорак, О. Пилипчук, Е. Писарева, Б. Потильчак, Л. Рудницький, М. Скакун, В. Труба, І. Усенко.

Дослідження сучасних факторів впливу на юридичну освіту здійснювали українські правознавці, зокрема В. Андрейцев, Р. Антропов, І.Арістова, Н. Артикуца, О. Вінник, П. Вишинський, Ю. Гальонкіна, Т. Гуменюк, Т. Поповіч, О. Шаповалова, Є. Желтухін, О. Завальнюк, С. Запара, Г. Капліна, В. Комаров, В. Кононець, О. Корольков, Н. Кучеренко, М. Лоджук, В. Масальський, О. Мінченко, С. Немченко, В. Олюха, О. Парамонова, У. Парпан, О. Писаревська, О. Проскурняк, І. Тимкович, М. Хаустова, Ю. Шемшученко.

Науково-теоретичну базу дослідження становлять положення і висновки таких зарубіжних авторів, як В. Берхнем, М. Дерра, О. Досманова, А. Жалинський, В. Захаров, Н. Зіпунникова, М. Курмангали, А. Рьорихт, М. Келб, Л. Позікова, Я. Потуский, Л. Родак, Ю. Роскопіна, Р. Сцерн, Є. Усанов, Л. Фридмен, А. Чарнота, В. Шадрин, А. Шебанов, А. Шерлетікс, Т. Штайнпіхлер, Т.Фрідель.

Додатковими джерелами дослідження слугували праці вчених із філософії, історії, педагогіки та інших наук, зокрема К. Бабенко, А. Дмитренко, О.Єгорової,

О. Завальнюка, І. Передерій, А. Сергієнко, С. Тарнавської, Н. Терентьєвої, І. Шамсутдиной.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на основі Законів України «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», відповідно до Національної стратегії розвитку освіти на 2012-2021 роки (Указ Президента України від 25.06.2013 № 344/2013), Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 № 386-р.), Державної національної програми «Освіта» ("Україна ХХІ століття") (Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 № 896), інших нормативно-правових актів і науково-дослідних тематик кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету «Історичні та мовознавчі дослідження: традиції та інновації» (номер державної реєстрації 0116U005116) та «Історично-лінгвістичні студії: глобальний та локальний виміри» (номер державної реєстрації 0121U109733).

Метою дисертаційного дослідження є визначення сутності генези юридичної освіти в Україні в контексті правового забезпечення впливу глобалізаційних процесів та внутрішньодержавних чинників, нової парадигми розвитку національної юридичної освіти в умовах інтеграції в європейський освітній простір на основі комплексного вивчення наукових праць у галузі юриспруденції, історичних нормативних актів, чинного національного законодавства та узагальнення практики їх реалізації, сформулювати низку висновків та концептуальних пропозицій, спрямованих на вдосконалення сучасної національної моделі юридичної освіти.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання дослідження:**

- систематизувати нормативно-правову та доктринальну базу дослідження та проаналізувати стан наукового осмислення досліджуваної проблеми;
- визначити методологічне підґрунтя дослідження;
- обґрунтувати термінологічний інструментарій дисертаційного дослідження;

- з'ясувати етапи становлення та розвитку національної юридичної освіти;
- визначити сучасні виклики та правові засади впливу глобалізаційних процесів і внутрішньодержавних чинників на українську юридичну освіту;
- розкрити вплив інформаційних технологій на розвиток юридичної освіти в умовах пандемії COVID-19 з урахуванням досвіду зарубіжних моделей юридичної освіти;
- розкрити особливості та правові основи становлення й розвитку зарубіжних моделей юридичної освіти (на прикладі Німеччини, Франції, Великобританії та США);
- окреслити головні напрями модернізації національної юридичної освіти;
- сформулювати концептуальні пропозиції спрямовані на вдосконалення сучасної національної моделі юридичної освіти.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, у яких розвивається національна модель юридичної освіти від періоду становлення до сьогодення з урахуванням зарубіжного досвіду, глобалізаційних і внутрішньодержавних факторів впливу.

Предметом дослідження є становлення, особливості правового розвитку та функціонування національної юридичної освіти в процесі глобалізації.

Предмет та об'єкт дослідження визначають територіальні та хронологічні межі дослідження.

Хронологічні межі дослідження визначені часовими періодами генези національної юридичної освіти. Нижня межа дослідження зумовлюється часом діяльності братських шкіл, заснування при Львівській єзуїтській колегії 20 січня 1661 року Львівського університету, що стало першим кроком до становлення української юридичної освіти. Верхня межа визначається сучасним етапом диверсифікації юридичної освіти в Україні. Встановлено, що розвиток юридичної освіти на українських землях відбувався в п'ять етапів, такий поділ зумовлюється хронологічними рамками генези національної вищої освіти та формуванням центрів юридичної освіти.

Територіальні межі дослідження охоплюють центри розвитку національної юридичної освіти, як на теренах України, так і за її межами, а саме Український вільний університет і Український католицький університет ім. св. Климента – навчальні заклади створені емігрантами. Пошук універсальної моделі юридичної освіти зумовив актуалізацію порівняльно-правових досліджень в контексті дослідження моделей юридичної освіти ФРН, Франції, Великої Британії, США.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стала система концептуальних підходів, загальних принципів наукового пізнання, методів і засобів (способів) дослідження.

Дисертаційне дослідження здійснювалося на підставі поєднання різних концептуальних підходів (усі розділи). Основним концептуальним підходом аналізу юридичної освіти в контексті європейського освітнього простору є *цивілізаційний підхід* (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). Саме через застосування цивілізаційного підходу вдалося оцінити суспільні трансформації, пов'язані з формуванням юридичного середовища в нашій державі та зарубіжних країнах в умовах впливу сучасних загальних тенденцій розвитку української юридичної освіти. *Міждисциплінарний підхід*, що ґрунтується на використанні методологічного інструментарію юридичних, історичних та педагогічних наук. (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1), допоміг осмислити ціннісно-орієнтаційну спрямованість юридичної освіти, охарактеризувати процес становлення та розвитку національної юридичної освіти з урахуванням історичних та сучасних праводержавницьких процесів. Застосування *герменевтичного підходу* мало місце під час інтерпретації наукових текстів, нормативно-правових актів і навчальних матеріалів із питань досліджуваної проблематики (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3). *Аксіологічний підхід* дозволив осмислити ціннісно-орієнтаційну спрямованість юридичної освіти як в її історичному розвитку, так і на сучасному етапі модернізації. У дисертаційному дослідженні антропологічний підхід був використаний для визначення культурних особливостей та традицій національної юридичної освіти, зокрема за межами українських земель, через розвиток

особистості, крізь призму правової культури (підрозділи 2.2, 3.3). *Компетентнісний підхід* було використано для відображення якісної підготовки випускника юридичного факультету (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3).

В основу дисертаційного дослідження покладено наступні принципи наукового пізнання: об'єктивності, всебічності пізнання, історизму, обґрунтованості наукових висновків, комплексності.

З метою забезпечення повноти й обґрунтованості дослідження було використано наступні методи пізнання. Базовим став *діалектичний метод*, який використовується в усіх складових дослідження, базується на основних законах пізнання. За допомогою діалектичного методу вдалося отримати повне і об'єктивне уявлення про моделі юридичної освіти, що перебувала у стані постійних змін і становлення, дослідити юридичну освіту в тісному взаємозв'язку із розвитком суспільства, права і держави крізь призму правової реальності (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1). *Синергетичний метод* використовувався під час вивчення впливу глобалізаційних факторів на розвиток національної юридичної освіти (підрозділ 3.3). *Системний метод* дозволив розглянути юридичну освіту як цілісну соціальну систему, яка об'єднує взаємопов'язані елементи – юридичну професію та юридичну практику, що охоплюються діалектикою цілого і частини, загального і окремого (підрозділ 2.3, 3.1). *Історико-правовий метод* надав можливість дослідити виникнення, формування та розвиток юридичної освіти у хронологічній послідовності та нерозривній єдності з генезою суспільно-політичних відносин (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3). *Порівняльно-правовий метод* застосовувався для виявлення загальних тенденцій і закономірностей зарубіжних моделей юридичної освіти (підрозділ 3.1). За допомогою *методу статистичного спостереження* зібрано та проаналізовано статистичні дані, які виявляють притаманні риси, процеси та закономірності функціонування юридичної освіти, та забезпечено можливість підтвердити діапазон і динаміку перетворень у юридичній освіті завдяки реформаторській політиці (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.2). *Метод аналізу* дозволив дослідити моделі зарубіжної юридичної освіти в контексті особливостей навчального процесу, правового регулювання, практичної

підготовки, складання кваліфікаційних іспитів (підрозділ 3.1). *Метод правового моделювання* надав можливість проаналізувати перспективи розвитку національної моделі юридичної освіти, розробити практичні рекомендації та пропозиції щодо розвитку національної юридичної освіти (підрозділи 3.3). *Формально-логічний метод* був використаний для тлумачення таких понять, як «юридична освіта», «правнича школа», «модель юридичної освіти» тощо (підрозділ 1.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі комплексного дослідження теоретичних та практичних проблем становлення та розвитку національної юридичної освіти в глобалізаційному суспільстві доктринально обґрунтовано концепцію розвитку моделі юридичної освіти з урахуванням сучасного методологічного інструментарію й обґрунтовані пропозиції з удосконалення правового регулювання відносин у сфері правової освіти. На захист виносяться нові наукові висновки і пропозиції, що сформульовані відповідно до поставленої мети та завдань дослідження. Зокрема,

уперше:

- ґрунтуючись на системному світорозумінні, запропоновано підхід до методології дисертаційного дослідження, який базується на використанні міждисциплінарного методологічного інструментарію юридичних та історичних наук, що сприяє прогнозуванню не лише розвитку національної юридичної освіти, а й її правовому регулюванню;
- запропоновано дефініцію «модель юридичної освіти» та визначено її структуру з позиції системного підходу, що дозволило виокремити її підсистеми - організаційна, правова та інституційна;
- запропоновано та обґрунтовано періодизацію становлення та розвитку національної юридичної освіти та її правового підґрунття: 1) XVII-XVIII ст. – зародження та становлення юридичної освіти на українських землях; 2) XIX - початок XX ст. – заснування імператорських університетів на українських землях, у складі яких функціонували юридичні факультети; 3) 1917-1921 роки XX ст. – формування юридичної освіти доби визвольних змагань; 4) 20-ті роки XX ст. -

1991 рік – радянський період формування юридичної освіти; зародження української юридичної освіти в еміграції; 5) 1991 рік - сьогодні – модернізація та реформування юридичної освіти в незалежній Україні, інтеграція системи вищої освіти в європейський освітній простір; зазначений період включає два підетапи: з 1991 року по 2005 рік - відбувається становлення системи освіти України, формується програма розвитку юридичної освіти; з 2005 року до сьогодні – період, який пов'язується із становленням нових підходів до національної освіти в цілому та організаційно-правового забезпечення юридичної освіти зокрема;

– визначено, що історичні процеси становлення національної юридичної освіти є передумовою впливу глобалізаційних чинників та доведено, що викликами глобального та національного характеру слід визнати: розвиток юридичної освіти з урахуванням внутрішніх та зовнішніх систем забезпечення якості; фокус на екологічність, ціннісні переваги в інтересах сталого розвитку та впровадження підходів до збереження навколишнього середовища; інтеграція до правового простору наднаціонального характеру; розвиток інформаційних технологій у юридичній освіті; розвиток організаційно-правових засад дистанційної освіти у форматі змішаної (blended learning) для першого (бакалаврського) рівня та дуальної освіти для другого (магістерського) рівня вищої освіти; необхідність збалансованого поєднання теоретичного та практичного навчання та його закріплення у локальних нормативно-правових актах; перехід від кількісних до якісних показників підготовки юридичних кадрів; необхідність вирішити структурні проблеми національної правової системи, що впливають із загального історичного минулого нашої країни; перебудова взаємовідносин «викладач-студент»; стандартизація юридичної освіти та її індивідуалізація, що знаходить своє нормативне закріплення у Стандартах вищої освіти; розв'язання правових та організаційних проблем, пов'язаних із питаннями академічного плагіату;

– визначено правову природу дистанційної юридичної освіти, як перспективний напрям розвитку освіти у форматі змішаної (blended learning) для

першого (бакалаврського) рівня та дуальної освіти для другого (магістерського) рівня вищої освіти;

– обґрунтовано доцільність запозичення досвіду побудови системи юридичної освіти зарубіжних держав із переорієнтацією традиційної системи навчання на інноваційну за умови врахування власного історичного досвіду та організаційно-правових особливостей національної системи освіти. Так, пропонується запровадити спеціалізацію при підготовці правників на другому (магістерському) рівні вищої освіти, наявну у правничих школах США, обов'язкове післяуніверситетське стажування, як у Німеччині, залучати до освітнього процесу та процедури акредитації професійні об'єднання, як у Великобританії та США;

– сформульовано зміст основних концептуальних пропозицій, спрямованих на вдосконалення сучасної національної моделі юридичної освіти;

удосконалено:

– розуміння дефініцій «юридична освіта» та «правнича школа» з урахуванням синергетичного методу, системного та міждисциплінарного методологічних підходів;

– історіографію генези національної моделі юридичної освіти через систематизацію нормативно-правової, доктринальної та іншої джерелознавчої бази;

– розуміння правової природи глобалізації, як перманентного та об'єктивного процесу, який об'єднує зусилля та ресурси різних країн у формуванні єдиної освітньої системи, єдиних правових стандартів у забезпеченні якості освіти, інтеграційних та інтернаціоналізаційних процесів в освіті та має здійснюватися на основі та з урахуванням принципів: сталого розвитку, дотримання стандартів професійної етики та чеснот, інтеграції теоретичної та практичної підготовки, цілісності та індивідуалізації (студентоорієнтоване навчання) освітнього процесу, когнітивності, інтернаціоналізації, інформатизації юридичної освіти;

набули подальшого розвитку:

– положення щодо потреби зміни національної юридичної парадигми, яка має нарешті позбутися пріоритету позитивістського розуміння права, припинити

ототожнювати право і закон, визнати, що основною цінністю є людина, її гідність та людські права, а юридична освіта - це не просто академічний простір для правових дискусій, це інструментарій розвитку прав людини, людської солідарності та соціального діалогу та, зрештою, це основа для верховенства права та законності;

– положення щодо інтеграції сучасної національної моделі юридичної освіти та її правове забезпечення з урахуванням основних напрямів модернізації;

– положення щодо детермінантів сучасної юридичної освіти в контексті глобалізаційних та внутрішньодержавних чинників.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що концептуальні пропозиції та висновки дисертації мають науково-теоретичне та практичне значення та можуть бути використані у:

– *навчальному процесі* – при викладанні окремих тем навчальних дисциплін «Загальна теорія права», «Юридична деонтологія», «Філософія права», «Порівняльне правознавство», «Історія українського права» та спецкурсів, а також написанні підручників, навчальних посібників та курсів лекцій, удосконаленні навчально-методичного забезпечення (*акт впровадження результатів дисертаційного дослідження в навчальний процес юридичного факультету Сумського національного аграрного університету*);

– *правотворчій діяльності* – при розробці нормативно-правового акту про юридичну освіту;

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшого вивчення порушеної проблематики, з метою подальшого вдосконалення організаційно-правових засад національної юридичної освіти (*акт впровадження результатів дисертаційної роботи в навчальний процес та науково-дослідну діяльність ННІП Київського національного університету імені Тараса Шевченка; акт впровадження результатів дисертаційної роботи в навчальний процес та науково-дослідну діяльність Льотної академії Національного авіаційного університету*);

– *практичній діяльності* – для покращення практичної діяльності органів судової влади (*акт впровадження результатів дисертаційного дослідження у практичну діяльність Господарського суду Сумської області*).

Особистий внесок здобувача. Усі положення і висновки дисертації сформульовані й обґрунтовані самостійно. Усі публікації одноосібні.

Апробація результатів дисертації. Основні наукові результати дисертації обговорювалися на міжнародних науково-практичних конференціях, круглих столах, юридичних форумах, а саме: «Modern Approaches to the Organization of the Educational Process for Law Students» (Франкфурт, Німеччина, 2 жовтня 2020 р.); «Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення» (м. Київ, 15 жовтня 2020 р.); «Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри» (м. Суми, 25-23 квітня 2020 р.); «Modern Science: Problems and Innovations» (м. Стокгольм, Швеція, 3–5 трав. 2020 р.); «Value-based Approach in Education and Challenges of European Integration Process» (м. Суми, 29-30 травня 2020 року); «Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи» (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.); «Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні» (м. Запоріжжя, 22-23 квітня 2019); «Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри» (Суми, 25 квітня 2019 р.); «Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи» (м. Дніпро, 6-7 квітня 2018); «Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри» (Суми, 25-26 квітня 2018 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладено в 7 публікаціях, з яких 5 опубліковано в журналах, що входять до переліку фахових наукових видань України (категорія Б), 2 – в іноземних періодичних виданнях та 9 тез на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить – 276 сторінки, із них основний текст – 222 сторінки, список використаних джерел (279 найменувань) – 27 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

1.1. Нормативно-правова та доктринальна база дослідження

Необхідність дослідження джерелознавчої бази зумовлена необхідністю характеристики різних джерел генези, стану та особливостей юридичної освіти. Джерелознавчою базою дослідження стали положення законів та підзаконних нормативних актів України, історичних нормативно-правових актів, окремих нормативних актів зарубіжних держав. Вивчення стану дослідженості проблеми історико-правових та глобалізаційних факторів впливу на розвиток юридичної освіти в Україні показав, що налічується значний масив наукових публікацій вітчизняних та зарубіжних дослідників, довідкових та інших інформаційних джерел. Застосування системного методологічного підходу під час дослідження дозволило виокремити з джерелознавчої бази дослідження декілька груп.

Першу групу становлять нормативно-правові акти різних етапів генези юридичної освіти в Україні та зарубіжних країнах. З одного боку, нормативні джерела – це та історична спадщина, яка сформувала особливості національної юридичної освіти, з іншого – глобалізаційні процеси в усьому світі обумовили необхідність переорієнтації національної юридичної освіти на європейську систему освіти.

Передумовою становлення юридичної освіти стала просвітницька та наукова діяльність в університетах. Першим національним університетом став Львівський університет, у якому був створений юридичний факультет. Наступний етап формування юридичної освіти тісно пов'язаний з історичними подіями, а саме розподілом українських земель між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Таким чином, національна університетська освіта формувалася під впливом законодавства цих двох держав. Одним із основних джерел дослідження окресленого періоду стали насамперед Університетські

статути 1804, 1835, 1863, 1884 [225; 226; 227; 129]. Ці нормативно-правові акти відіграли значну роль у становленні не лише юридичних факультетів, а й всієї університетської освіти в Російській імперії. Статути встановлювали освітні стандарти у вищих навчальних закладах, що здійснювали підготовку юристів. Необхідно підкреслити, що ці правові акти містили багато суперечностей, залежали від політичної ситуації в державі, але організаційні засади юридичної освіти, її зміст, спрямованість наукових досліджень у сфері права визначили характер її подальшого розвитку.

Для пізнання окремих явищ розвитку національної юридичної освіти за межами українських земель були досліджені Статут Українського вільного університету (далі – УВУ) в Мюнхені [44] та Конституція Українського Католицького Університету ім. св. Климентія Папи (далі – УКУ) [224]. Зазначені акти були реальним інструментом, який регламентував відносини студентів і викладачів, структурну організацію університетів та факультетів, зокрема правничих (в УКУ факультет права та суспільних наук), ієрархічну побудову управління, організацію навчального процесу. Збірка документів «Український В. Університет у Празі, в роках 1921-1922» [223] містить промови, протоколи, інавгураційні виклади, статут університету, на підставі яких розкрито внутрішню організацію Українського вільного університету, проаналізовані статистичні дані, навчальний план правничого відділу та програми окремих курсів.

Важливим джерелом дослідження нормативних актів став збірник «Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920. Матеріали, документи, спогади» [1]. У другій книзі тритомного збірника подано офіційні документи - постанови та розпорядження Тимчасового Уряду щодо організації та діяльності вищої школи, процесу українізації вищої школи, а також низка цікавих специфічних джерел, як-от: щоденники, листування і спогади сучасників про діяльність київського Університету св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського, що повному репрезентують університет у роки Української революції.

Ще одним важливим збірником нормативних документів є «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 - листопад 1920 рр.: Документи і матеріали» [56]. У збірнику представлені документи, які розкривають діяльність Директорії та уряду Української Народної Республіки (далі – УНР) щодо відновлення УНР та є окремі документи, які стосуються освіти цього періоду, наприклад, відкриття правничого факультету при Кам'янець-Подільському державному університеті.

Законодавче регулювання освіти радянського періоду бере свій початок майже із заснування Радянського Союзу, адже вже з перших років відбулася корінна перебудова освіти, зокрема й вищої. Як свідчить аналіз наведених джерел, особливості вищої освіти, зокрема заочної [138], мали місце в контексті поліпшення правничої освіти [134], структури та ієрархії управління вищою школою [137], правил вступу до вищої школи [138]. Аналогічні акти приймалися в Українській РСР, адже за весь період існування Радянського Союзу зберігалась тенденція щодо невідокремлення української освіти від загальносоюзної [139]. Проте необхідно зауважити, що, незважаючи на гострі дискусії між керівництвом наркоматів освіти УСРР та ССРСР, нормативне забезпечення українського освітнього процесу було на крок попереду порівняно із союзним. Так, на основі «Схеми народної освіти УСРР» був розроблений «Кодекс законів про народну освіту УСРР», який не мав аналогів у жодній республіці радянської федерації.

Окрема група досліджуваних нормативних актів радянського періоду, яка стосувалася освіти, науки та культури, згрупована у книзі «Культурне будівництво в Українській РСР». У двотомнику вміщено документи, які врегульовували питання культурного будівництва, але серед них є частина нормативних актів, які стосуються освіти - це і Кодекс законів про народну освіту УСРР, правила прийому до вищих навчальних закладів, керівництво та управління вищою школою [161].

Винятково важливими джерелами сучасної юридичної освіти стали нормативно-правові акти та проекти законів щодо юридичної освіти, затверджені Стандарти вищої освіти для першого (бакалаврського) та другого (магістерського)

рівнів. Прийняття зазначених стандартів вищої освіти дозволило запровадити в сучасний освітній процес уніфікаційні якісні складові, систематизувати зміст освітньої підготовки майбутніх юристів. Проте сьогодні характеризується прийняттям та постійним оновленням законодавчої бази, яка так чи інакше регулює юридичну освіту. Фактично формування національної юридичної освіти розпочалося із проголошення незалежності України в 1991 році та прийняття низки нормативних актів, які врегульовували питання освіти, зокрема це Закон України «Про освіту» (1991 р.) [177], пізніше Закон України «Про освіту» (2017 р.) [178], Державна національна програма «Освіта. Україна XXI століття» (1993 р.) [165], Закон України «Про вищу освіту» (2002 р.) [163], пізніше Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.) [164] та інші.

Необхідно зазначити, що одним із перших нормативних актів, в аспекті, що нас цікавить, стала Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року» від 10.04.2001 року №344 [168]. У 2016 році був оприлюднений проєкт Концепції розвитку юридичної освіти [188], а у 2017 році два законопроекти: Проєкт Закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії № 7147 від 28.09.2017 року [186] та Проєкт Закону про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію 7147-1 від 17.10.2017 року [187]. Обидва законопроекти викликали резонанс у суспільстві та жваву дискусію не лише серед академічної спільноти, а й серед юристів-практиків.

На особливу увагу в межах компаративістичного аналізу заслуговують дослідження зарубіжних моделей юридичної освіти та їх нормативне регулювання. Необхідно зауважити, що в більшості країн відсутні урядові нормативно-правові акти, які б врегульовували юридичну освіту. Така тенденція притаманна країнам англо-американського типу правової системи. У країнах романо-германського типу правової системи також не всі мають такі нормативні акти.

У Німеччині не існує унітарного освітнього стандарту навчання за юридичним напрямом – це пов'язано з федеративним устроєм країни.

Регулювання університетської освіти в Німеччині є компетенцією федеральних земель, внаслідок чого в кожного суб'єкта федерації є свій Закон про юридичну освіту, який врегульовує зміст освіти, питання стажування та державних іспитів. Правове регулювання підготовки юристів також частково врегульовується федеральним Законом «Про статус суддів» 1961 р. [259], а у 2002 році був прийнятий «Закон про реформу юридичної освіти» [265].

У Франції також відсутні стандарти юридичної освіти, але цілі та задачі вищої освіти задекларовані у главі 3 Кодексу освіти Франції [90]. Діяльність юридичних факультетів здійснюється відповідно до загальноуніверситетського принципу автономії університетів.

Другу групу джерел пізнання становлять праці вітчизняних та зарубіжних науковців. Незважаючи на значну кількість публікацій з цієї проблематики, у сучасній вітчизняній юридичній науці відсутні комплексні монографічні дослідження за тематикою дисертаційного дослідження.

Історичні аспекти генези національної юридичної освіти були предметом вивчення правознавців, істориків, педагогів та науковців з інших галузей. Цей напрям представлений працями М. Владимирського-Буданова, І. Бойко, В. Бондарука, Т. Грекул-Ковалик, К. Губар, А. Дмитренко, О. Єгорової, О. Завальнюк, Л. Міхневич, С. Немченко, І. Передерій, М. Пісоцької, О. Пилипчука, А. Писарєвої, В. Кахнич, Б. Потильчака, А. Сергієнко, М. Скакуна, С. Тарнавської, Н. Терентьєвої, І. Усенко, В. Шадріна, О. Шебанова, Ю. Шемшученко та інших вчених.

Єдиним цілісним монографічним дослідженням історичного розвитку і становлення юридичної освіти стала праця, написана плеядою таких відомих правознавців, як Ю. Шемшученко, І. Усенко, Б. Бабій «Юридична наука і освіта на Україні» [251], але слід зауважити, що дослідження безпосередньо юридичної освіти достатньо стисле, більше уваги приділено формуванню юридичної науки. Проте в зазначеній праці висвітлені особливості, принципи, правове регулювання та трансформація системи юридичної освіти на різних історичних етапах її формування.

Становить інтерес праця М. Владимирського-Буданова «Історія імператорського університету св. Володимира» [39], яка містить великий обсяг статистичної інформації про функціонування університету, детальний опис організації навчального процесу, характеристики навчального плану підготовки юристів, інформацію щодо присвоєння наукових ступенів та наукову діяльність як викладачів, так студентів. Отже, незважаючи на описовий характер праці, вона має велике фактологічне значення для вивчення розвитку юридичної освіти цього періоду.

Під час дослідження були проаналізовані й рідкісні видання, зокрема «Правила про предметну систему викладання та іспитів на юридичному факультеті Імператорського Харківського університету». Це видання містить детальну характеристику навчального процесу та інформацію щодо особливостей викладання на юридичному факультеті [158].

На особливу увагу заслуговують дослідження розвитку національної юридичної освіти в еміграції. Перш за все, у пригоді стала електронна бібліотека Diasporina, яка містить цікаві рідкісні видання не лише щодо організації та діяльності правничих факультетів еміграції, а й науковий доробок правників-викладачів окресленого періоду [103; 101; 58; 206; 252].

Грунтовну розвідку з питань становлення та розвитку Українського вільного університету як установи української еміграції міжвоєнного періоду здійснив С. Віднянський [36]. Дослідник на основі архівних та інших джерел розглянув маловідомі питання історії заснування та наукової, педагогічної й культурно-освітньої діяльності Українського вільного університету. Окремі питання діяльності Українського вільного університету, зокрема правничого факультету, висвітлені у працях О. Гараніна [44], С. Наріжного [120], Н. Полонської-Василенко [152], Л. Рудницького [198].

Наукова література радянського періоду кардинальним чином відрізняється від дореволюційної своїми підходами. Радянський період в історіографії досліджуваної проблеми відзначається колективним двотомним виданням «Вища школа Української РСР за 50 років» [33; 34] та працею О. Шебанова «Юридичні

вищі навчальні заклади» [243]. У зазначених роботах розглянуто принципи управління та структура юридичних навчальних закладів, навчальні плани і зміст навчального процесу, характеристика науково-педагогічного складу юридичних факультетів. Праці містять багато цінних фактичних і статистичних відомостей, але весь поданий матеріал пронизаний марксистсько-ленінською парадигмою зі значним перебільшенням ролі комуністичної партії. Вищі навчальні заклади із центрів науки й освіти, як правило, перетворювалися на центри антиурядової діяльності. Під час висвітлення різних аспектів досліджуваної теми практично відсутній аналіз вищої школи Української РСР та спостерігається фактичне замовчування досягнень української юридичної науки.

Комплексному та ґрунтовному дослідженню зародження та розвитку неуніверситетської юридичної науки та освіти на теренах України в період XIX ст. – 30-их років XX ст. присвячена монографія Л. Міхневич «Юридична освіта та наука в Україні поза класичними університетами (XIX ст. – 30 ті роки XX ст.)» [115]. Вчена висвітлює питання юридичної освіти в ліцеях, в інноваційних закладах дорадянської доби та інститутах народного господарства. Окрему увагу приділено трансформації організаційно-правових форм правової науки на різних етапах окресленого періоду.

Гене́за юридичної освіти здебільшого вивчалася крізь призму діяльності юридичних факультетів або університетів. Нарешті, важливою складовою історіографії проблеми стали статті, що в загальних рисах відбивали розвиток та становлення юридичних факультетів окремих правничих шкіл. Так, науковий доробок І. Бойко стосується передумов заснування, становлення історико-правової школи, особливостей навчальної діяльності найдавнішої правничої школи в Україні – Львівського університету ім. І. Франка [17; 18; 19; 20].

З формуванням нових методологічних підходів до вивчення історії та формування юридичної освіти у вітчизняному науковому просторі з'являються дисертаційні дослідження в галузі історії та права, які були присвячені історичному розвитку юридичної освіти окремих університетів на різних етапах формування, частина робіт присвячена загальнотеоретичним характеристикам,

зокрема світоглядним детермінантам сучасної юридичної освіти, організаційно-правовим засадам управління юридичною освітою, сучасній зарубіжній юридичній освіті.

Аналізуючи питання генези юридичної освіти, вбачаємо значимими для нашого дослідження праці істориків О. Єгорової та А. Дмитренка.

О. Єгорова у своїй дисертації здійснила комплексний аналіз розвитку юридичної освіти в університетах України в ХІХ – на початку ХХ ст., виокремила чотири етапи розвитку, які прив'язувалися до прийняття відповідного університетського статуту; охарактеризувала особливості встановлення зв'язку підготовки юристів та розвитку юриспруденції як науки з політичними та соціально-економічними процесами в державі, проаналізувала організаційні особливості юридичної освіти, форму та зміст занять, методологічні засади побудови курсів із юридичних дисциплін [68]. У процесі аналізу архівних матеріалів та Університетських статутів О. Єгорова акцентує увагу на окремих проблемах розвитку юридичних факультетів: по-перше, це недостатня кількість викладачів, а по-друге, це ретельна перевірка навчальних матеріалів освітніми адміністраторами, через що економічні та державознавчі курси були практично позбавлені відомостей про сучасні політико-правові течії [68].

А. Дмитренко у своїй роботі наголошує на організації й розвитку юридичної освіти та науки в Київському університеті св. Володимира протягом 1863-1884 рр. – періоду дії Статуту 1863 р., аналізує професорсько-викладацький склад та студентський контингент юридичного факультету університету. Результатом наукового доробку дисертанта стало обґрунтування специфічних особливостей розвитку юридичної освіти в Київському університеті, до яких, на думку дослідника, належать: по-перше, функціональна сутність, тобто поєднання охоронно-правової та культурно-просвітницької функцій, а по-друге, законознавчий характер змісту (переважало викладання «позитивного, вітчизняного права», а не природного). У процесі дослідження з'ясовано зміст, організацію та методичне забезпечення юридичної освіти [57].

Науковою основою дисертаційного дослідження стали також праці вчених-правознавців. Питання правового регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії в XIX ст. на матеріалах українських губерній дослідила О. Войно-Данчишина [38]. На особливу увагу в роботі заслуговує дослідження питання присудження наукових ступенів із юридичних спеціальностей та обґрунтування наукових і практичних рекомендацій щодо модернізації системи освіти та підготовки наукових кадрів в Україні. Спираючись на джерелознавчу базу, дослідниця об'єктивно намагалася переосмислити імперську освітню політику щодо юридичної освіти, визначаючи її через вплив попередніх історичних періодів та її наступність.

Необхідно погодитися з думкою Л. Міхневич, згідно з якою розвиток юридичної науки та освіти є неможливим без творчого переосмислення поглядів правників минулих поколінь. Історичним аспектам формування юридичної освіти присвячені обидві дисертаційні роботи науковиці. Перша праця містить узагальнення досвіду організації юридичної науки та освіти в Київському комерційному інституті [114], друга – є продовженням першої та полягає у визначенні основних тенденцій правового регулювання та організаційного забезпечення системи неklasичної юридичної освіти та науки на українських землях у період XIX ст. – 30-ті роки XX ст. [112] і мала своє продовження в монографічному виданні [115].

Внесок Києво-Могилянської академії та Київської духовної академії у вітчизняну юридичну освіту, науку і практику (1615-1920 рр.) дослідила К. Губар. Автором охарактеризовано теоретико-правові проблеми зародження, становлення та розвитку юридичної науки й освіти в Києво-Могилянській академії та її фактичній наступниці – Київській духовній академії, наукові здобутки й основні державно-правові погляди професорів і вихованців закладів, розглянуто практичну юридичну діяльність вихованців академій [51].

Формуванню юридичної освіти на західноукраїнських землях присвячено декілька праць. Історико-правове дослідження щодо становлення і розвитку правової освіти та науки на юридичному факультеті Львівського університету

(XVII – XX ст.) здійснив В. Кахнич. Дисертантом детально висвітлений навчальний процес, відтворена кафедральна структура та професорсько-викладацький склад, проаналізований науковий доробок викладачів і розвиток головних юридичних наукових напрямів і шкіл у Львівському університеті на різних етапах існування навчального закладу [86].

На західноукраїнських землях формування академічної спільноти правників нерозривно пов'язане і з діяльністю Чернівецького університету. Саме розвитку юридичної освіти та науки на Буковині в 1875-2015 рр. присвячена робота Т. Грекул-Ковалик. У дисертаційній роботі визначено та проаналізовано історичні періоди діяльності юридикуму в Чернівцях, розкрито й охарактеризовано його навчальну й наукову складову, з'ясовано особливості організації навчально-наукового процесу на юридичних факультетах сучасних закладів вищої освіти Чернівецької області [49].

На етнічних руських (українських) землях упродовж 1594-1784 рр. відомою була Замоїська академія, діяльність якої стала предметом наукової розвідки В. Бондарука. Необхідно погодитися з висновками автора, згідно з якими середовище, продуковане академією, зокрема і для українських земель, мало непересічне значення для української юриспруденції, являло собою необхідну ланку в її розвитку та ідентифікації [29].

Взагалі тематичні історичні праці є науково цінними в аспекті формування знань з огляду на те, що без знання історичних процесів і фактів неможливо побудувати якісну модель сучасної юридичної освіти.

Науково-теоретичну базу представленого дослідження суттєво збагатили положення і висновки таких авторів, як В. Андрейцев, Н. Артикуца, Л. Головій, К. Бабенко, Н. Кучеренко, М. Мартинов, У. Парпан, О. Сосін. Так, у процесі підготовки дисертаційного дослідження використано найбільш вагомі та корисні для проведення теоретичних узагальнень положення праці У. Парпан щодо основних етапів розвитку української вищої освіти, що дозволило сформувати власну періодизацію генези юридичної освіти в Україні. Погоджуючись із думкою автора, вважаємо за необхідне підкреслити, що європейські стратегічні орієнтири

передбачають формування професійно компетентного фахівця, реалізацію індивідуально-креативного світогляду особистості у процесі підготовки студента до професійної діяльності, який матиме можливість мобільно реагувати на зміни в соціальному й економічному житті суспільства, здійснювати ефективне соціальне й професійне спілкування, більш гнучко аналізувати й вирішувати різні ситуації засобами комунікації [142]. Окрім того, У. Парпан були дослідженні окремі аспекти юридичної освіти зарубіжних країн.

Науковий доробок М. Мартинова полягає в аналізі організаційно-правових засад управління юридичною освітою в Україні. Науковець розглядає юридичну освіту як об'єкт управління, визначаючи сутність, поняття і специфічні ознаки, функції й тенденції розвитку, зарубіжний досвід правового регулювання основних організаційних засад управління юридичною освітою [107].

Ринок освітніх послуг у контексті системних перетворень у соціально-економічній, політичній та культурно-освітній сферах суспільного буття, спричинених запровадженням курсу на ринкові трансформації у форматі світових інтеграційно-глобалізаційних процесів розвитку людства, здійснила Л. Головій [47]. Н. Кучерявенко виконала комплексне філософсько-правове дослідження аксіологічних засад сучасної університетської освіти [99]. Ю. Гальонкіна сформувала філософсько-правові положення щодо сучасних світоглядних детермінантів вітчизняної юридичної освіти [43].

На особливу увагу заслуговує стаття Н. Зипуннікової, присвячена дослідженню глобалізаційних аспектів у сфері підготовки юристів [81].

Необхідно зауважити, що юридична освіта в Україні має деякі спільні загальні проблеми із юридичною освітою в Західній Європі, які впливають зі спільного історичного минулого. Це підтверджують у своїх працях М. Келба, Л. Позіков, Я. Потуський, Л. Родак, Р. Сцерн, А. Чарнота, А. Шерлетікс, Т. Штайнпіхлер.

Питанням теорії та історії юридичної освіти в різних правових системах присвячені праці таких вітчизняних та зарубіжних науковців, як Р. Антропов, І. Бабич, В. Батлер, В. Берхнем, К. Воронцова, М. Дерра, Є. Досманова,

А. Жалинський, В. Олюха, О. Парамонова, О. Писаревська, О. Проскурняк, А.Реріхт, Ю. Роскопіна, Л. Фрідмен, О.Н. Ярмиш.

Порівняльний історико-правовий аналіз змісту юридичної професії і юридичної освіти в США, Великобританії та ФРН стали предметом дослідження О. Проскурняка. Ми підтримуємо думку автора, згідно з якою сучасна юридична освіта у світі перебуває в перехідному стані – пошуку моделі розвитку. Найбільш загальними і простежуваними в усіх країнах причинами цього можна визнати зміну ролі юриста в суспільстві (через його юридикацію) і ринку юридичних послуг, наявність різних вимог до юридичної освіти з боку різних суб'єктів (студентів, юридичної професії, суспільства, держави), усе більш помітну суперечність між юридичною освітою, професійною практикою і вимогами ринку [191].

Окремі моделі зарубіжної юридичної освіти в різних правових системах світу висвітлені в десятій темі навчального посібника «Порівняльне правознавство» за загальною редакцією О. Ярмиша [153].

Розумінню загальноісторичних питань становлення юридичної освіти в Німеччині сприяють статті Р. Антропова [5; 6]. Питанню підготовки юристів, стану юридичної освіти, методичним засадам підготовки фахівців із права в Німеччині присвячена праця А. Жалинського та А. Рерихта «Вступ до німецького права» [70]. Цікаві дослідження щодо системи отримання юридичної освіти в Німеччині викладені у статтях М. Дерри [54], Є. Досманова та М. Курмангали [60], В. Олюхи [133], О. Парамонової [140], О. Проскурняка [189].

Окрема глава у книзі Л. Фрідмена «Вступ до американського права», у якій аналізуються юридичні професії в контексті отримання юридичної освіти в США, присвячена американським юристам [233].

Визнано, що американська юридична освіта тісно пов'язана та ґрунтується на діяльності національних соціальних організацій, які відіграють значну роль в американській юридичній освіті та фаховій підготовці юристів (Американська асоціація юристів (АВА) та ін.). Так, у статті В. Батлера розглядається фахова підготовка юриста-практика в США в контексті допуску до колегії адвокатів.

Встановлено, що нині в більшості штатів стандарти допуску до колегії адвокатів кардинально підвищилися і поширеною є практика, коли до кандидатів висуваються вимоги щодо наявності ступеня в галузі права, отриманого у школі права, акредитованій АВА [13].

У статті Ю. Роскопіної розглянуто основні етапи розвитку американської юридичної освіти; визначено моделі юридичної освіти, що діяли в різні періоди; виявлено особливості юридичної освіти в Сполучених Штатах; подано характеристику сучасної підготовки юристів в США на основі навчальних планів шкіл права Гарвардського, Єльського, Нью-Йоркського, Мічиганського університетів [197].

Третю групу становлять різноманітні статистичні та публіцистичні матеріали, які надали можливість зібрати фактичний матеріал для аналізу стану юридичної освіти як в окремі історичні періоди її розвитку, так і на сучасному етапі в період її модернізації.

Особливості розвитку окремих юридичних факультетів або закладів знайшли своє відображення в ювілейних виданнях, присвячених їх заснуванню [100; 121; 131; 198; 221; 248; 194]. Такі видання містять офіційні документальні джерела та займають проміжне становище між історичними дослідженнями та документальними довідниками.

Важливим джерелом дослідження стали різні за своїм змістом і характером відносин звіти та статистичні збірники, необхідні для аналізу стану національної юридичної освіти та юридичної освіти в окремих європейських країнах [209; 279].

Для пізнання окремих теоретичних характеристик юридичної освіти було використано довідкові матеріали, зокрема енциклопедії, тлумачні та етимологічні словники, довідники та інші джерела, у яких зосереджено інформацію про розуміння окремих понять [62; 63; 64; 196].

Четверту групу становлять періодичні видання, адже саме в них відображалися найактуальніші проблеми певного історичного періоду та можливість відстежити зв'язок між рішенням влади та реакцією громадськості на ту чи іншу проблему. Інформативним джерелом імператорського періоду

розвитку освіти став «Журнал Міністерства народної освіти» [203], у якому публікувалися міністерські розпорядження, звіти та «періодичні твори про успіхи народної освіти», які врегульовували організацію та правове забезпечення діяльності університетів, а окремі публікації стосувалися юридичної освіти.

Значна кількість матеріалів, які підкреслювали особливості української юридичної освіти радянського періоду, містилися у «Віснику радянської юстиції» [61], «Радянській юстиції» [91; 239], «Щотижневику радянської юстиції» [199]. Як правило, досліджувані матеріали стосувалися питань підвищення якості кваліфікації кадрів та обґрунтування необхідності заочної юридичної освіти. Варто підкреслити, що всі публікації мали заідеологізований характер, а отже становлять науковий інтерес переважно як фактичний та статистичний матеріал, водночас вони дають можливість простежити діяльність влади щодо розвитку юридичної освіти, розв'язання організаційних проблем, змісту навчання на юридичних факультетах.

П'яту групу становлять матеріали вітчизняних та зарубіжних сайтів. Цікава інформація міститься на багатьох довідкових сайтах та в інформаційних блогах, пов'язаних із юридичною освітою в Україні та за її межами [45; 211; 253; 254; 262; 264; 266; 277; 219].

Підсумовуючи вищенаведене, зауважимо, що попри широку «палітру» літературних джерел, дотичних до юридичної освіти, у науці відсутнє комплексне дослідження генези юридичної освіти від її становлення до сьогодення з урахуванням сучасних викликів. Наявні групи джерелознавчої бази є досить різноплановими та інформативними, хоча й не максимально вичерпними для розкриття завдань нашого дослідження та реалізації поставленої мети.

1.2. Термінологічний інструментарій дослідження

У контексті даного дисертаційного дослідження передусім доцільно визначитися зі змістом та обсягом основних понять, що допоможе уникнути небажаних проблем термінологічного характеру та надасть можливість ширше

розкрити зміст досліджуваної проблеми. Насамперед мова йде про такі поняття, як *юридична освіта, правнича школа та модель юридичної освіти*.

Освіта, особливо в сьогоденних умовах, – фундаментальний стрижень становлення громадянського суспільства та формування засад демократично-правової держави в контексті пріоритетності системи освіти в державній політиці. Крім того, саме освіта є запорукою державної безпеки, оскільки крізь призму спільності інтересів (особистих, суспільних, державних) з'являється загроза національним інтересам. У межах трактування сутності юридичної професії необхідно зауважити, що завданням студента-правника в сучасних ринкових умовах є передусім здатність бути виразником компетентності, правової культури, демократичних принципів, поширювати правду та справедливість. Саме від цього залежатиме, по-перше, його вплив на формування правосвідомості в суспільстві загалом та правотворчість зокрема; по-друге, його конкурентоспроможність [35, с. 64].

У преамбулі до Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року закріплюється, що «освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави» [178].

Згідно з абз. 5, ч.1, ст.1 Закону України «Про вищу освіту» від 01.06.2014 р. «вища освіта – сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у закладі вищої освіти (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівнях вищої освіти, що за складністю є вищими, ніж рівень повної загальної середньої освіти» [164].

Процес модернізації сучасної української юридичної освіти розпочався на початку XXI століття з прийняттям Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року» від 10.04.2001 р. №344. Прийняття цього нормативного акта обумовлювалось

приведенням змісту юридичної освіти у відповідність із сучасними вимогами юридичної практики, адже суспільство потребувало кваліфікованого юридичного забезпечення, необхідного для становлення української державності, законодавства, проведення реформ судових та інших державних органів, захисту прав і свобод громадян, створення соціально-орієнтованої ринкової економіки, необхідністю захисту українського підприємництва, боротьбою зі злочинністю. У нормативно-правовому акті чи не вперше наголошувалось на наявних проблемах підготовки фахівців у галузі права, встановлювались завдання щодо підготовки відповідних кадрів, визначались пріоритети розвитку юридичної освіти [168].

У науковій, спеціальній та навчально-методичній літературі автори використовують різні підходи щодо формулювання дефініції терміна «юридична освіта». Зауважимо, що існування нескінченних дискусій та використання різних термінологічних конструкцій, безумовно, означає, що є потреба у вдосконаленні цього питання.

Сучасне законодавство України не містить дефініції терміна «юридична освіта», але чинними нормативно-правовими актами закріплені перелік професій, для яких необхідно мати вищу юридичну освіту: суддя, помічник судді, секретар судового засідання, адвокат, помічник адвоката, нотаріус, помічник нотаріуса, прокурор, державний та приватний виконавці тощо. Усе це свідчить про відсутність чітких критеріїв щодо змістовної сутності та тлумачення цих термінів, що на практиці призводить до їх неоднозначного осмислення. Необхідно також зауважити, що понятійно-категоріальний апарат має не тільки теоретичне, а й практичне значення для розробки життєздатних нормативно-правових актів. Отже, необхідно сформулювати опорний понятійний апарат дослідження.

В етимологічному словнику термін «*правний*» розуміється як «законний; правовий», *правничий* – як «юридичний» [63, с.550]. Слово «юридичний» має іноземне походження, запозичене з латинської мови, можливо, частково за російським та польським посередництвом, від латинського *jurist* «юрист, правник» [64, с.524].

Автори російсько-українського словника правничої мови термін «юридичний» перекладають як «правничий», а «правовед» - «правник», «юрист» [196, с.320]. Інші словники також підкреслюють тотожність понять [32, с.1101].

Досліджуючи етимологію терміна «юридичний», необхідно зазначити, що це слово іншомовного походження, у більшості словників зазначене як латинське і буквально з латинської (juridicus) перекладається як судовий, де корінь (jure) означає право, отже, більше підходить до професії судді. Зважаючи на цей факт, можна констатувати, що термін «юридична освіта» є більш точним у формулюванні щодо освіти та науки в галузі права.

Одним із джерел для аналізу теоретичних та методологічних засад юридичної освіти є юридична наука та правова теорія. Так, юридична наука з урахуванням досягнень теорії та потреб практики впливає на правові дефініції, розкриває зміст правових явищ, визначає засади для розвитку.

Нами вже наголошувалось, що в науковій літературі немає уніфікованого підходу до визначення сутності та змісту досліджуваних дефініцій. В українській юридичній науці сформувалося дві концепції щодо співвідношення понять «юридична освіта» та «правнича освіта». Представники першої ототожнюють ці поняття, а другої – стверджують, що це різні поняття і їх не потрібно змішувати. Так, наприклад, В. Масальський та Д.Скородумов зазначають, що термін «правнича освіта» не є типовим у вітчизняній практиці, швидше за все він є термінологією закордонної української діаспори, підмінює сутність наявного і загальноприйнятого в Україні терміна «юридична освіта» [106, с.158]. На їх переконання, юридична освіта – це високий і спеціальний рівень професійної правової підготовки конкретної особи, що підтверджується офіційним державним документом [106, с.160].

Одним із перших термін «правнича освіта» у вітчизняній науковій обіг увів В. Андрейцев, який зазначав, що проблема цінностей освітньо-правничої діяльності в аксіологічному аспекті – це проблема практичної теорії, що має значення для будь-якої форми та організаційної структури правничої освіти [4, с.44]. Науковець вважає, що правнича освіта – це певна галузь людської

діяльності, соціально-правова цінність, відповідна система правовідносин, правове регулювання з наявним організаційно-структурним, функціонально-процедурним, економічним, науково-технічним, навчально-методичним забезпеченням та механізмом соціально-правового гарантування [4, с.45].

У багатотомному виданні «Юридична енциклопедія» під юридичною освітою розуміють систему знань про державу і право, здобутих у результаті навчання, спрямованих на підготовку і перепідготовку юридичних кадрів [250, с.473]. В «Енциклопедії українознавства» правнича (юридична) освіта – це система підготовки правників вищої та середньої кваліфікації для виконання адміністративних та судових функцій у суспільному житті країни та для розробки теоретичних основ з різних ділянок права [62, с.2297].

На думку Є. Усанова, юридична освіта – це цілісний процес отримання здобувачем освіти фундаментальних (наукових, систематизованих, комплексних і т.д.) правових знань, які відповідають сучасному рівню розвитку юридичної теорії та практики [228, с.12].

Характеризуючи вищу юридичну освіту, А. Петров та М. Горбатова доводять, що це частина правової культури сучасного суспільства, яка полягає в освітній діяльності, здійснюваної вузами, і має головною мету - формування у здобувачів сукупності знань і навичок, які повинні відповідати державним освітнім стандартам і будуть необхідні для здійснення професійних функцій фахівцями-юристами в інтересах суспільства і держави [145, с.177].

М. Пендюра та О. Дручек розглядають юридичну освіту у контексті системи професійної підготовки юриста і зазначають, що юридична освіта – це певний освітній рівень, здобутий у результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння системи правових знань, поглядів, переконань, вмінь і навичок, формування особи юриста як високо свідомого громадянина, патріота своєї країни, здатного до професійно-правової діяльності [143, с.128]. У контексті системи спеціалізованої освіти, яка забезпечує підготовку фахівців у галузі права для роботи в державних установах, а також

адвокатом, нотаріусом тощо, розглядає юридичну освіту і професор К. Бабенко [11, с.221].

С. Погребняк розглядає юридичну освіту у трьох значеннях: 1) як процес, що передбачає передавання та засвоєння знань про державу і право, сприйняття головних правових цінностей; 2) як інституційне явище, тобто систему навчальних закладів, що здійснюють діяльність із підготовки юристів; 3) як різновид професійної освіти, спрямований на результат, який досягається внаслідок навчання – засвоєння певного обсягу навчальної інформації в галузі правознавства та суміжних сфер, наявність необхідних знань, умінь і навичок, професійних, світоглядних і громадянських якостей для роботи за юридичними спеціальностями [249, с.44-46].

Здійснивши аналіз проєктів законів про юридичну освіту, можемо констатувати відсутність у них єдиної думки щодо поняття юридичної освіти. Так, Проєкт Закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії № 7147 від 28.09.2017 р. виписує поняття юридичної (правничої) освіти як вищої освіти за спеціальністю «право», здобуття якої відбувається за наскрізною програмою в рамках магістерського рівня вищої освіти [186]. Інший Проєкт Закону про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію 7147-1 від 17.10.2017 р. акцентує увагу на юридичній освіті, але визначає юридичну (правничу) освіту. Дефініція терміна «юридична освіта» в зазначеному законопроєкті більш широка за своїм змістом, адже включає не лише спеціальність «Право», а й «Міжнародне право» та робиться акцент на визнанні в установленому законом порядку диплома іноземних держав за спеціальністю «Право» або «Міжнародне право» [187] Проєкт Концепції розвитку юридичної освіти закріплює поняття вищої юридичної освіти, тобто вищої освіти в галузі знань 08 «Право» за спеціальностями 081 «Право», 082 «Міжнародне право», яку здобули за освітнім ступенем магістра на основі освітнього ступеня бакалавра з галузі знань 08 «Право» [188]. Необхідно також звернути увагу на те, що всі законопроєкти оперують поняттям «правник», тобто це особа, яка завершила навчання у правничій школі, успішно склала Єдиний державний кваліфікаційний

іспит, при цьому в чинному Класифікаторі професій ДК 003:2010 така професія взагалі відсутня, натомість є юрисконсульт, юрист, юрист-міжнародник.

У результаті опрацювання наявного масиву термінологічних конструкцій, можна стверджувати, що юридичну освіту розуміють як навчальний процес із метою досягнення програмних результатів навчання; інституційне явище, тобто систему правничих шкіл та наукових установ; різновид професійної освіти; рівень вищої освіти; галузь людської діяльності; соціально-правову цінність; систему та процес отримання знань про державу та право; частину правової культури тощо. Отже, є необхідність уточнення поняття.

Для узагальнення дефініції терміна «юридична освіта» були використані діалектичний та системний методи, що сприяє розгляду і дослідженню проблеми в єдності її соціального змісту і юридичної форми та здійсненню системної характеристики.

Додамо, що на формування авторського погляду на дефініцію терміна «юридична освіта» вплинули культурні, ідеологічні складові та практики, спрямовані на досягнення суспільної мети – створення справедливого суспільства. На наш погляд, сучасний період розвитку людської цивілізації пов'язаний із трансцендентальною зміною філософського сприйняття людини стосовно інших живих істот (не лише людей) та неживої природи. Згубне ставлення людини до Планети Земля, природних ресурсів зрештою може виявитись трагічним для всіх мешканців нашої планети. З огляду на це майбутнє правового регулювання, а разом із ним юридичної освіти та культури, прямо пов'язане із формуванням та розвитком доктрини справедливого, відповідального суспільства.

Беручи до уваги вищенаведене, вважаємо за можливе розглядати поняття «юридична освіта» у вузькому значенні як процес підготовки фахівців права та в широкому – як розуміння всіх чинників, які впливають на формування юридичної освіти, з метою створення та підтримки справедливого суспільства.

Юридична освіта у вузькому значенні – це процес взаємообумовленої та взаємопов'язаної діяльності викладача і здобувача вищої освіти, спрямований на формування загальних та спеціальних компетентностей і досягнення очікуваних

програмних результатів навчання, передбачених стандартами вищої освіти в галузі знань 081 «Право» та освітньою програмою.

Юридична освіта в широкому значенні - це комплекс гуманітарних знань, правових технік, вмінь та компетентностей, що надаються правничими школами на основі правової культури, філософії, ідеології та практики, спрямованих на створення та підтримку справедливого суспільства.

Що стосується взаємозв'язку понять «юридичний» та «правничий», то необхідно зауважити, що відповідно до словникових джерел вони тотожні, але, на нашу думку, поняття «правничий» походить від слова «правда», тобто правий у чомусь або правдивий, що більше відповідає професійній освіті. Так, в Етимологічному словнику слово «правний» трактується як «законний; правовий», а «правий» – це справедливий; законно спадковий; правомірний [63, с.550].

На нашу думку, у майбутньому необхідно буде визначитися зі вживанням термінів «юрист» чи «правник», «юридична освіта» чи «правнича освіта», «юридична школа» чи «правнича школа» шляхом прийняття відповідного нормативно-правового акта.

Процеси інтеграції та диференціації правничої науки й освіти, утвердження принципу верховенства права, зміна соціально-економічних факторів та реформування освіти в цілому і юридичної зокрема зумовили застосування такого терміна, як *«правничі школи»*. Так, у США отримати юридичну освіту можна у правничих школах (їх близько 200), які пройшли акредитацію, підтверджену Асоціацією американських юристів. Формування правничих шкіл почалося у ХІХ ст. Так, у 1850 році всього було 15 правничих шкіл, у 1870-му – 31, у 1900-му – 102, у 1981-му – 181 [233, с.200], тобто можна стверджувати, що цей термін правнича наука запозичила в американської юридичної освіти.

Так, О. Проскурняк визначає «правничу школу (law school)» як аналог європейського юридичного факультету в США, що здійснює освітню підготовку правників [191, с.32].

Досліджуючи зміст поняття «правнича школа» в науці, можемо констатувати наявний плюралізм поглядів. Перш за все, необхідно звернути увагу на теоретичне тлумачення цього терміна.

Поділяючи позицію А. Лушнікова, вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що застосування поняття «школа» у правничій науці є неоднозначним. По-перше, під цим терміном розуміють напрями наукової думки та педагогічної практики, створені окремими видатними вченими або групами вчених, які поділяють схожі методологічні погляди (наприклад, історична школа права). По-друге, як правило, зміст поняття обмежується лише національними школами права. Обидва ці підходи обґрунтовані. По-третє, наукові школи прив'язують до певних університетських міст, наукових центрів чи навіть регіонів [105, с.8].

Звертаємо увагу, що відсутня єдність понять і в досліджуваних проектах законів про юридичну освіту. Так, проект Закону про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію 7147-1 від 17.10.2017 р. містить два поняття:

1. Провідна юридична школа – це юридична школа, яка здійснює освітню діяльність за спеціальністю «Право» або «Міжнародне право» за усіма рівнями вищої освіти, має докторантуру та в якій функціонує спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук за спеціальностями «Право», «Міжнародне право»;

2. Юридична школа – заклад вищої освіти або структурний підрозділ закладу вищої освіти, який діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти за спеціальністю «Право» та/або «Міжнародне право» [187]. Отже, у зазначеному проекті окреслюється лише організаційний та освітній контент.

Інший Проект Закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії № 7147 від 28.09.2017 р. містить дефініцію правової школи як вищого навчального закладу або структурного підрозділу вищого навчального закладу, що здійснює підготовку правників [186]. Аналогічне розуміння правничої школи міститься і в проекті Концепції розвитку юридичної освіти [188].

Звертаємо увагу на те, що функціонування таких навчальних закладів або об'єднань фахівців права, як «правнична школа», нормативно-правовим актами України не передбачено.

На нашу думку, під поняттям «правнична школа» необхідно розуміти, по-перше, організаційно-освітнянську структуру, а, по-друге, суто наукову структуру, тобто колектив дослідників, об'єднаних загальною ідеєю, стилем та напрямом дослідження.

Погоджуючись із думкою А. Дайвра, який пропонує розглядати правничу школу як гібридну організацію, що поєднує професійну та наукові школи в широкому контексті еволюції та трансформації вищої освіти. Науковець констатує, що як гібридна організація правнична школа в ідеалі повинна поєднувати переваги професійної та наукової шкіл. Це має бути інтелектуальний вулик, повний ідей, досліджень та ініціатив. Але це також має бути місце, де студенти набувають компетентностей, щоб стати успішними професіоналами та підготуватися до викликів швидко мінливого глобалізованого світу [260, с.167]. А. Дайвер звертає увагу не лише на науковість правничих шкіл, а й на тісний взаємозв'язок із професіоналами в галузі права, що притаманно американській моделі юридичної освіти.

Щодо розуміння терміна «правнична школа» для юридичної освіти, то необхідно враховувати всі напрями. Правнична школа – це гібридна організація, яка поєднує освітянську та наукову співпрацю в галузі права, за умови тісної співпраці з роботодавцями, пов'язана спільними історичними процесами формування правової системи, має предметне та функціональне спрямування з метою забезпечення якісної юридичної освіти. У даному визначенні під характеристикою «гібридна» розуміється правнична школа, що поєднує в собі характеристики функціональної, наукової та освітянської, національної та регіональної тощо структур.

Також, на нашу думку, зміст поняття «правнична школа» необхідно формувати з урахуванням двох основних моментів: по-перше, правничу школу слід сприймати як організаційну структуру, об'єднання фахівців у сфері права, а,

по-друге, як суто освітньо-наукову спільноту, тобто, наприклад, як колектив дослідників, об'єднаних загальною ідеєю, стилем та напрямом дослідження.

У такому контексті, вважаємо за можливе, виокремити декілька основних особливостей правничої школи:

По-перше, правнича школа – це неурядова організація, об'єднання фахівців у сфері права, що здійснюють науково-освітню, експертно-правову та іншу діяльність. Правнича школа має предметне та функціональне спрямування з метою забезпечення якісної юридичної освіти, враховуючи цілі та стратегію закладів вищої освіти, розвитку держави, реформування правової системи суспільства під впливом глобалізаційних процесів. Водночас правнича школа здійснює іншу діяльність, наприклад, експертно-правову тощо.

По-друге, правничі школи утворюють особливу форму освітянської та наукової співпраці в галузі права, побудовану на принципі змагальності, який надає поштовх для досягнення освітянської та наукової мети, формування висококваліфікованих фахівців права, здатних критично мислити, готових до практичної або наукової діяльності, спрямованих на розв'язання завдань за певними напрямками.

По-третє, правнича школа завжди пов'язана з науковою школою, тобто це об'єднання науковців, які продукують ідеї та напрями досліджень у галузі права та пов'язані спільною науковою ідеологією, правовою культурою.

По-четверте, правнича школа пов'язана з історичним розвитком правової системи країни. Наприклад, Німеччина та Франція пишаються своїми академічними традиціями, які походять ще з середньовічних університетів, та фундаментальними доктринальними побудовами. Американська модель юридичної освіти – історично сформованими методами навчання та постреалістичним, прагматичним та гнучким підходом до права.

Таким чином, **правнича школа** – це неурядова організація, об'єднання фахівців у сфері права, що здійснюють науково-освітню, експертно-правову та іншу діяльність на основі правових традицій та культурної спадщини.

Останнім часом у юридичній літературі достатньо часто трапляється поняття «модель юридичної освіти». Обґрунтування інтеграційних систем освіти, як правило, розпочинається з моделей, які притаманні державі.

У науковій літературі, незважаючи на широке застосування поняття «модель юридичної освіти», відсутнє однозначне його трактування. Цей факт, на нашу думку, потребує наукової уваги та осмислення. Сам термін «модель» (від лат. *modulus* — «міра, аналог, зразок, взірець») є відтворенням чи відображенням об'єкта, задуму (конструкцій), опису чи розрахунків, що відображає, імітує, відтворює принципи внутрішньої організації або функціонування, певні властивості, ознаки чи/та характеристики об'єкта дослідження чи відтворення (оригіналу) [117].

У «Великому тлумачному словнику сучасної мови» категорію моделі означено як «умовний образ певного об'єкта, процесу, явища, який, зберігаючи схожість та пропорції частин оригіналу, дає можливість вивчати його» [32].

Філософський енциклопедичний словник визначає модель (від лат. *modus* - міра) як аналог (графік, схема, знакова система, структура) певного об'єкта (оригіналу), фрагмента реальності, артефактів, витворів культури, концептуально-теоретичних утворень тощо [232].

М. Опачко розглядає «модель» як рівень пізнання досліджуваного об'єкта. При цьому науковець зазначає, що неможливо створити універсальну модель, здатну відповісти на всі запитання, що викликають інтерес; кожна з них дає лише наближений опис явища, причому в різних моделях знаходять відображення різні його властивості. До моделювання звертаються тоді, коли досліджувати реальний об'єкт з усією сукупністю його властивостей недоцільно, незручно або неможливо [136, с.20].

Ми погоджуємося з думкою Н. Шніпи, згідно з якою при будь-яких визначеннях моделі, скільки б її не наводили, так чи інакше завжди фіксуються такі важливі її функціональні ознаки, як відображення та/або відтворення (імітація) досліджуваного об'єкта, процесу в моделі; здатність до заміщення пізнаваного об'єкта, процесу; здатність надавати нову інформацію про об'єкт;

наявність точних умов і правил побудови моделі та переходу від інформації моделі до інформації про об'єкт [246, с.192].

Предметом нашого дослідження є модель освіти. О.П. Мещанінов розглядає освітню модель як елементи, структуру освітніх цілей, елементи та структуру навчальних планів, зміст та структуру навчальних курсів, методи тестування та оцінки, групи студентів [108, с.95]. При цьому науковець зазначає, що найбільш ефективним шляхом побудови освітньої моделі є опис «граничних» моделей освітнього простору

За визначенням, яке наведене в Енциклопедії професійної освіти, моделі освіти – це сформовані за допомогою знакових систем розумові аналоги (логічні конструкти), які схематично відображають освітню практику в цілому або її окремі фрагменти. Вони поділяються на три види: а) описові, що дають уявлення про завдання, структуру, основні елементи освітньої практики; б) функціональні, що відображають освіту в системі її зв'язків із соціальним середовищем; в) прогностичні, що дають теоретично аргументовану картину майбутнього стану освітньої практики [65].

З огляду на наведену класифікацію освітніх моделей можна виокремити моделі освіти за галузями знань – модель юридичної освіти, модель педагогічної освіти, модель інженерної освіти тощо. Кожна країна по-своєму організовує систему освіти з урахуванням історичних процесів становлення і розвитку, механізмів регулювання освітою, управління нею, організації навчального процесу тощо. Модель юридичної освіти, беручи до уваги системний метод, необхідно виокремлювати як структурний елемент національної моделі освіти.

Модель юридичної освіти передбачає певну систему засобів, методів і форм; є результатом історичного розвитку юридичної освіти у країні та особливостей її правової системи, яка включає систему юридичної освіти як цілеспрямований процес формування загальних та спеціальних компетентностей здобувачів вищої освіти; спрямування зусиль на отримання програмних результатів навчання, взаємодію зі стейкхолдерами, юридичну практику та формування компетентного фахівця.

Вчена Ю. Гальонкіна, доводить, що в історії європейської культури сформувалися три моделі юридичної освіти – середньовічна, новочасова та сучасна [43]. Вважаємо, що автор слушно застосовує історико-правовий підхід як класифікаційну основу розуміння природи моделі юридичної освіти. Поза тим, на наше переконання, ґрунтуючись на системному світорозумінні та беручи до уваги герменевтичний метод, модель юридичної освіти необхідно розглядати, як систему, що дає підстави виокремити декілька основних елементних складових досліджуваного поняття.

По-перше, слід виділити організаційну складову, яка забезпечує колаборацію правової та інституційної складових моделі юридичної освіти, орієнтованої на інтеграцію до європейського освітнього простору; розвиток системи забезпечення якості освіти; застосування прогресивних форм здобуття юридичної освіти у контексті запозичення досвіду зарубіжних моделей юридичної освіти з врахуванням особливостей національної моделі юридичної освіти; розвитку інформаційних технологій; фокусу на екологічність юридичної освіти; розв'язання проблем, пов'язаних із питаннями академічного плагіату; необхідність збалансованого поєднання теоретичного та практичного навчання, формування індивідуалізації юридичної освіти тощо.

По-друге, потребує уваги безпосередньо правова складова, яка включає доктринальне та нормативно-правове забезпечення регулювання юридичної освіти на різних історичних етапах її становлення та розвитку, що формує підстави для узагальнення особливостей сучасної національної моделі юридичної освіти, визначення її місця в національній правовій системі та напрямки її подальшого реформування. В рамках представленого дисертаційного дослідження, запропонована класифікація нормативно-правових актів у сфері регулювання юридичної освіти, що дозволило ґрунтовніше здійснити дослідження її правової природи та усвідомити її практичне значення в контексті правового забезпечення впливу глобалізаційних процесів та внутрішньодержавних чинників. Окрім загальноприйнятих класифікацій нормативно-правових актів, нормативні акти у сфері юридичної освіти необхідно

систематизувати за наступними критеріями: 1) за часом дії – історичні, які мали вагомий вплив на формування національних моделей юридичної освіти та залежали від історичних явищ та подій (наприклад, Університетські статuti 1804, 1835, 1863, 1884; Конституція Українського Католицького Університету ім. св. Климентія Папи; Кодекс законів про народну освіту УСРР тощо) та сучасні, які стали важливими джерелами регулювання та реформування національної юридичної освіти; 2) за юридичною силою - сьогодення характеризується прийняттям та постійним оновленням законодавчої бази, яка так чи інакше регулює юридичну освіту. У цьому контексті необхідно виокремити – загальні нормативно-правові акти, які забезпечують механізм реалізації положень про освіту, зокрема і юридичну та спеціальні, які врегульовують або повинні врегульовувати правові відносини щодо юридичної освіти, до яких необхідно віднести Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року» від 10.04.2001 року №344; проєкт Концепції розвитку юридичної освіти; проєкт Закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії № 7147 від 28.09.2017 року; проєкт Закону про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію 7147-1 від 17.10.2017 року, Стандарти вищої освіти для першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівня зі спеціальності 081 «Право».

По-третє, привертає увагу інституційна складова моделі юридичної освіти, що розглядається передусім, як група суб'єктів залучених до правових відносин у сфері юридичної освіти з метою отримання та надання освітніх послуг, здійснення управління освітнім процесом, реформування та модернізації юридичної освіти тощо. До них необхідно віднести – академічну спільноту правничих шкіл, здобувачів юридичної освіти на всіх освітніх рівнях, державні органи, які здійснюють управління освітнім процесом, громадські та професійні спільноти, які виступають зовнішніми стейкхолдерами та інші. Необхідно підкреслити, що інституційна складова моделі юридичної освіти еволюціонувала разом з генезою юридичної освіти, постійно зазнаючи змін, зумовлених насамперед європейською інтеграцією та глобалізаційними процесами.

Таким чином, на наше переконання, **модель юридичної освіти** – це система засобів, методів і форм, обумовлена історичними чинниками становлення юридичної освіти у країні та особливостями її правової системи, яка включає організаційну, правову та інституційну підсистеми, як цілеспрямований процес формування загальних та спеціальних компетентностей здобувачів вищої освіти, спрямований на отримання програмних результатів навчання, взаємодію зі стейкхолдерами, юридичну практику та формування компетентного фахівця.

1.3. Методологія дослідження теоретико-правових засад юридичної освіти

М. Рабінович зазначає, що сучасна методологічна ситуація у всьому суспільствознавстві України (та й інших країн колишнього Союзу РСР), характеризується переходом від колись уніфікованої, єдино дозволеної, «одержавленої» методології до розмаїття методологічних засад. Демоніфікація або, іншими словами, «роздержавлення» методології – безперечно, плідний процес, який збагачує, демократизує пошуки істини, вивільняє та стимулює дослідницьку енергію, дозволяє більш повно і всебічно осягнути предмет дослідження – об'єктивні закономірності того явища, яке відображено термінопоняттям «право» [193, с.233]. Вважаємо, що обраний шлях є правильним, адже використання методологічного плюралізму дозволяє доповнювати методи один одним та гарантує свободу пошуку наукової істини.

Прийнято вважати, що сукупність усіх методів складає основу методології, але зазначену дефініцію по-різному визначають у науковій літературі.

З огляду на визначення «методології», яке міститься в Філософському енциклопедичному словнику, викремлюємо два основних значення: 1) сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються у процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою метою в науковому пізнанні є отримання об'єктивного істинного наукового знання або побудова наукової теорії та її логічне обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті чи спостереженні тощо; 2) галузь

теоретичних знань і уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови застосування підходів, способів, методів, прийомів та процедур у процесі наукового пізнання та практичної діяльності [232, с.374]. Таким чином, методологія містить два змістовно відмінних визначення.

Р. Шевчук також розглядає методологію в онтологічному та гносеологічному вимірах. В онтологічному вимірі методологія наукового пізнання – це система філософських засад пізнавальної діяльності та відповідних загальнонаукових, міжгалузевих та галузевих наукових принципів, методів, категорій і теоретичних положень, що забезпечують отримання та систематизацію нових знань про об'єктивну реальність. У гносеологічному вимірі – це вчення про суттєві властивості й закономірності виникнення, функціонування та розвитку множини методологічних систем [244, с.42-43].

На думку М. Кельмана, методологія – складне структурне утворення, усі рівні якого взаємопов'язані й сукупно утворюють цілісну систему. Автор окремо виділяє дефініцію терміна «методологія правознавства», під яким розуміє вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним державно-правових явищ [88, с.42].

Н. Онищенко визначає методологію у вузькому значенні як вчення про шляхи пізнавальної діяльності. Авторка констатує, що методологія науки здатна виокремити загальні принципи ефективної пізнавальної діяльності, але не може передбачати всі шляхи пізнання об'єкта, що досліджується. Методологія виробляє загальні підходи та принципи, але не є «рецептурою» і «технологією» отримання нового знання. Корисне функціонування методології в конкретних сферах пізнавальної діяльності виражається в критичному аналізі можливих варіантів розв'язання проблеми і дискредитації антинаукових шляхів дослідження. Окрім того, науковиця звертає увагу, що в ієрархічному плані при класифікації у структурі методології можуть бути виділені три рівні: філософський; загальнонауковий; спеціально-науковий, що є найбільш науково обґрунтованим і необхідним саме для наукового пізнання [135, с.10-11].

На чотирирівневу структуру методології вказує Г. Лук'янова, яка вважає, що методологія – це вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності, у структурі якої розрізняють фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію, конкретнонаукові принципи, що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань [104, с.36].

І. Жаровська визнає багаторівневий підхід, під яким розуміє своєрідний компроміс між надто широкою і надто вузькою інтерпретацією змісту методології. У широкому значенні, як зазначає автор, – це теорія людської діяльності, це діяльність пізнання, мислення або, якщо точніше, уся діяльність людства, враховуючи не лише власне пізнання, а й виробництво. У вузькому значенні – це сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження. Саме таке ставлення до методології переважає, наприклад, у зарубіжній (американській і взагалі англомовній) науковій літературі [71, с.138].

З огляду на вище наведені позиції однією із функцій методології є визначення підходу до дослідження правового явища, який ґрунтується на принципах наукового пізнання залежно від сфери дослідження і є ключовими напрямками юридичної методології. Необхідно підкреслити, що дефініцію терміна «методологія» не потрібно звужувати лише до сукупності наукових методів, а необхідно розглядати як поліструктурне утворення. Таким чином, у структурі методології, крім власне методів пізнання, значну роль відіграють концептуальні підходи, загальні принципи наукового пізнання та засоби (способи) дослідження.

Методологія наукового дослідження історико-правових та глобалізаційних факторів впливу на розвиток юридичної освіти – це система концептуальних підходів, загальних принципів наукового пізнання, методів і засобів (способів) дослідження, які в сукупності розкривають предмет дослідження – становлення, розвиток та сучасний стан національної юридичної освіти, зважаючи на чинники впливу на юридичну освіту та перспективи її розвитку.

Отже, для всебічного та повного дослідження нам необхідно з'ясувати сутність концептуальних підходів, загальних принципів, методів та засобів (способів) дослідження та виокремити ті, які будуть корисними для дослідження історико-правових та глобалізаційних факторів впливу на розвиток юридичної освіти.

Дисертаційне дослідження здійснювалося на підставі поєднання різних *концептуальних підходів*, які надають можливість виявити методологічні особливості досліджуваної теми. Методологія дисертаційного дослідження має *міждисциплінарний*, комплексний характер, обумовлений специфікою об'єкта дослідження, тому потребує використання методологічного інструментарію юридичних, історичних та педагогічних наук. Міждисциплінарний підхід дозволяє здійснити дослідження, яке забезпечує вивчення юридичної освіти не лише із позицій правової науки, але й інших суспільних наук: філософії, історії, педагогіки.

Вважаємо за можливе погодитися із формулюванням П. Вишинського, згідно з яким наукова методологія в системі загальної освіти уможливорює вибір найдоцільніших підходів, стратегічних орієнтацій сучасного розвитку юридичної освіти, дозволяє запобігти її трансформації в технократизм наукових розробок виключно для технічного та економічного розвитку суспільства та особистості поза гуманністю, відповідальністю, справедливістю, повагою до гідності особи, її правами та свободами [35, с.186].

Основним концептуальним підходом до аналізу юридичної освіти в контексті європейського освітнього простору є *цивілізаційний підхід*. Д. Семенов зазначає, що цивілізаційна модель розглядає всесвітньо-історичний процес як цілісний, об'єктивно зумовлений, поступовий розвиток різних унікальних цивілізацій, які мають власні основи та проходять у своєму існуванні декілька стадій, створюючи унікальні за змістом та формою моделі організації; такий розвиток відбувається шляхом переходу від попередніх менш прогресивних до наступних більш прогресивних стадій відповідно до закладених у кожній цивілізації основ; стадії відрізняються між собою якісними рисами, характерними

для всіх сфер суспільно-історичного буття, що визначають зміст та форму цих стадій [200, с.75]. Отже, цивілізація визначається як комплексне та культурно-історичне утворення крізь призму історії. Вбачаємо за доцільне частково погодитися із тезою О. Проскурняка, згідно з якою «історія не має умовного способу», оскільки ми не можемо *post factum* змінити історичні події, але ми можемо змінити ставлення до них, оцінку їх, і з урахуванням сьогодення досвіду їх переосмислити, а отже, зробити правильний вибір, зокрема й цивілізаційний [191, с.27]. Саме через застосування цивілізаційного підходу вдалося оцінити суспільні трансформації, пов'язані з формуванням юридичного середовища в нашій державі та зарубіжних країнах в умовах впливу сучасних загальних тенденцій розвитку української юридичної освіти.

Застосування *герменевтичного підходу* мало місце під час інтерпретації наукових текстів, нормативно-правових актів і навчальних матеріалів із питань досліджуваної проблематики. Відомо, що герменевтика дозволяє якісно тлумачити зміст правових текстів, завдяки чому можливим стає розкриття парадигми юридичної освіти через дуалізм об'єктивності досліджуваних правових текстів та суб'єктивності їх сприйняття учасниками освітнього процесу. Застосування цього підходу у процесі з'ясування змісту та тлумачення текстів нормативно-правових актів різних історичних періодів стало основою для інтерпретації та розуміння категорій «юридична освіта», «правнича школа», «парадигма юридичної освіти».

Аксіологічний підхід дозволив осмислити ціннісно-орієнтаційну спрямованість юридичної освіти як в її історичному розвитку, так і на сучасному етапі модернізації. Група науковців, які дослідили вплив ціннісних орієнтацій на забезпечення кращого засвоєння майбутніми юристами загальнонаукових, фундаментальних та спеціалізованих знань, довела, що актуальність аксіологічного підходу для розв'язання проблеми формування професійних ціннісних орієнтацій майбутніх юристів зумовлена сучасними тенденціями розвитку світового освітнього простору, необхідністю побудови ієрархії цінностей виховання особистості у вищій школі України. Необхідність

використання аксіологічного підходу пов'язана з визначенням концептуальних засад та пошуком ціннісних принципів формування професійних ціннісних орієнтацій майбутніх юристів [119, с. 70].

А. Фальковський встановив, що аксіологічна парадигма є найбільш загальною світогляднотеоретичною моделлю, що за основу має широкий спектр ціннісних підходів та визначається широким визнанням у сучасному науковому дискурсі. Саме аксіологічна парадигма зумовлює звернення до ціннісної проблематики в розкритті будь-яких досліджуваних явищ. На думку дослідника, аксіологічною парадигмою слід вважати певний тип праворозуміння, а саме – нормативно-ціннісний [230, с.12]. Так, Стандарт вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 081 Право у переліку компетентностей випускника передбачає наступну загальну компетентність – здатність реалізувати свої права та обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини та громадянина в Україні [208, с. 7]. Використання цього підходу є особливо важливим і під час проведення компаративних досліджень зарубіжних моделей юридичної освіти.

З аксіологічним тісно пов'язаний *антропологічний підхід*. Вбачаємо за можливе погодитися із твердженням В. Завальнюка, який вважає, що антропологічний підхід може бути корисний для подолання етноцентристського погляду на соціальний розвиток людини та суспільства, його використання є необхідною передумовою налагодження зв'язків між цивілізаціями, правовими системами, державами та людьми, що представляють різні правові культури [74, с.312]. У дисертаційному дослідженні антропологічний підхід був використаний для визначення культурних особливостей та традицій національної юридичної освіти, зокрема за межами українських земель, через розвиток особистості.

Компетентнісний підхід було використано для відображення якісної підготовки випускника юридичного факультету, спрямованого, відповідно до чинних Стандартів вищої освіти першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів освіти зі спеціальності 081 «Право», на досягнення

програмних результати навчання, де компетентнісний підхід стає інструментом гармонізації юридичної освіти з ринком праці.

Учений В. Комаров переконує, що в контексті парадигми компетентнісного підходу з'являється можливість більш повно врахувати головні фактори, які визначають розвиток змісту вищої юридичної освіти: реалізацію особистісно орієнтованої вищої юридичної освіти; фундаменталізацію вищої юридичної освіти; професіоналізацію вищої юридичної освіти; перехід до різноманіття освітніх програм (за строком, рівнями, напрямками навчання), що створює передумови для реального вибору індивідуальних освітніх траєкторій відповідно до запитів і можливостей студентів; глобалізацію, інтернаціоналізацію вищої освіти, забезпечення трансферності освіти тощо [92, с.312].

Концептуальні підходи базуються на *загальних принципах наукового пізнання* та взаємодоповнюють один одний. В основу дисертаційного дослідження покладено принципи наукового пізнання: об'єктивності, всебічності пізнання, історизму, обґрунтованості наукових висновків, комплексності.

Принцип об'єктивності полягає в тому, що модель національної юридичної освіти пізнається в реальності, тобто як відбувалося її становлення, розвиток і характеристика сучасного стану з урахуванням багатогранності, складності та суперечливості, позитивних і негативних моментів, незалежно від їх суб'єктивного оцінювання. Зазначений принцип забезпечує найповніше охоплення основних етапів становлення юридичної освіти в Україні

Принцип всебічності пізнання забезпечив можливість дослідження юридичної освіти не як окремо взятої категорії, а у взаємозв'язку та взаємодії з іншими правовими явищами, враховуючи вплив політичних, соціально-економічних, глобалізаційних аспектів на формування юридичної освіти. Цей принцип дозволяє здійснити дослідження максимально повно та забезпечити різноаспектність дослідження юридичної освіти в контексті визначення її сутності та соціального призначення.

Принцип історизму дозволив дослідити генезу юридичної освіти з урахуванням попереднього досвіду та сприяв кращому розумінню напрямів модернізації в майбутньому.

Принцип обґрунтованості наукових висновків сприяє встановленню наукової істини та базується на встановлених наукових фактах.

Отже, від обраних принципів наукового пізнання залежить обґрунтування концептуальних підходів у дослідженні.

Як вже зазначалося, основу методології становлять концептуальні підходи, тоді як методи виступають інструментами в цих підходах. У Філософському енциклопедичному словнику дефініція терміна «метод» визначає його як систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціонування її об'єктів [232, с.373].

Базовим є *діалектичний метод*, який використовується в усіх складових дослідження, ґрунтується на основних законах пізнання: перехід кількісних змін у якісні, закон «заперечення заперечення», єдності та боротьби протилежностей. Зокрема цей метод застосовувався в контексті вивчення генези юридичної освіти, коли історичний етап замінювався або «заперечувався» наступним, який згодом теж замінювався іншим, при цьому в чомусь вони були подібними до попередніх, але водночас відрізнялися більш високим рівнем розвитку. За допомогою діалектичного методу вдалося отримати повне та об'єктивне уявлення про моделі юридичної освіти, що перебували у стані постійних змін і становлення, дослідити юридичну освіту в тісному взаємозв'язку із розвитком суспільства, права і держави.

Дослідження юридичної освіти з позиції синергетики, тобто використання *синергетичного методу* в поєднанні з іншими методами, дозволяє враховувати різні випадкові чинники, які можуть мати ключове значення. У стислому значенні синергетику трактують як теорію самоорганізації. У більш розгорнутому значенні як науку, що досліджує процеси мимовільного переходу складних систем із менш

упорядкованого, нерівноважного стану, до більш упорядкованого, який розкриває такі зв'язки між елементами цієї системи, за яких їх сумарна дія в межах системи перевищує за своїм ефектом просте додавання ефектів дій кожного елемента окремо [48, с.34]. Безпосередньо цей метод використовувався під час вивчення впливу глобалізаційних факторів на розвиток національної юридичної освіти.

Системний метод дозволяє розглядати юридичну освіту як цілісну соціальну систему, яка об'єднує взаємопов'язані елементи – юридичну професію та юридичну практику, що охоплюються діалектикою цілого і частини, загального та окремого. За допомогою системного методу була узагальнена історіографія та джерельна база дослідження.

Історико-правовий метод дозволяє розглядати виникнення, формування та розвиток юридичної освіти у хронологічній послідовності та нерозривній єдності з генезою суспільно-політичних відносин. Використання цього методу надає можливість зрозуміти логіку змін правового регулювання юридичної освіти, з'ясувати, під впливом яких соціально-економічних, політичних чинників з'являлися ті чи інші нормативні документи, які врегульовували діяльність юридичних факультетів та юридичної освіти як частини освіти.

Порівняльно-правовий метод застосовували для виявлення загальних тенденцій і закономірностей зарубіжних моделей юридичної освіти. Особливого значення цей метод набуває в умовах інтеграції в європейський освітній простір, адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу та використання окремих елементів позитивного досвіду з урахуванням національних традицій та особливостей.

За допомогою *методу статистичного спостереження* зібрано і проаналізовано статистичні дані, які виявляють притаманні риси, процеси та закономірності функціонування юридичної освіти, та забезпечено можливість підтвердити діапазон і динаміку перетворень у юридичній освіті завдяки реформаторській політиці.

Метод аналізу дозволив дослідити моделі зарубіжної юридичної освіти в контексті особливостей навчального процесу, правового регулювання, практичної підготовки, складання кваліфікаційних іспитів.

Метод правового моделювання надав можливість проаналізувати перспективи розвитку національної моделі юридичної освіти, розробити практичні рекомендації та пропозиції щодо розвитку національної юридичної освіти.

Догматичний (формально-логічний) метод був використаний для тлумачення таких понять, як «юридична освіта» у вузькому та широкому значеннях, «правнична школа», «модель юридичної освіти» тощо.

Окрім того, у процесі дослідження застосовувалися й інші методи наукового пізнання на всіх рівнях методології сучасної науки. Необхідно підкреслити, що для отримання нових знань, вирішення теоретичних та практичних питань необхідне комплексне використання різних методів та підходів у їх єдності та взаємодоповнюваності. Підходи, загальні принципи наукового пізнання і методи не ізольовані один від одного і мають взаємозумовлений та інтегративний характер.

Застосування концептуальних підходів, принципів та методів відбувається за допомогою *засобів (способів) дослідження*. На наше переконання, засоби (способи) дослідження залежать від рівнів наукового пізнання і утворюють дві групи:

- теоретичні засоби (способи) дослідження, до яких належать узагальнення результатів, розроблення концепцій, виявлення та пояснення закономірностей, побудови понять, концепцій;
- емпіричні засоби (способи) дослідження, які виявляються у збиранні, фіксації, систематизації досліджуваної інформації.

Необхідно зазначити те, що методологія зазначеного дослідження має міждисциплінарний, комплексний характер, обумовлений специфікою об'єкта дослідження, тому потребує використання методологічного інструментарію юридичних, історичних та педагогічних наук. Саме таке поєднання

концептуальних підходів, методів, принципів і засобів надає можливість найбільш повно розкрити сутність предмета дослідження, прогнозувати напрями розвитку юридичної освіти, отримати нові теоретичні знання та розробити практичні пропозиції.

Отже, сформульована методологічна основа забезпечує повноту, достовірність і практичну значущість дослідження історико-правових та глобалізаційних факторів впливу на розвиток юридичної освіти. Усі використані концептуальні підходи, загальні принципи наукового пізнання, методи та засоби (способи) дослідження тісно пов'язані один з одним, що дозволило здійснити всебічне та повне наукове дослідження.

Висновки до Розділу 1.

1. Ґрунтовне дослідження джерелознавчої бази та стану наукового осмислення юридичної освіти виявило наявність значного масиву наукових публікацій вітчизняних та зарубіжних дослідників, довідкових та інших інформаційних джерел, які доцільно виокремити в декілька груп:

Першу групу становлять нормативно-правові акти різних етапів генези юридичної освіти в Україні та зарубіжних країнах. З одного боку, нормативні джерела – це та історична спадщина, яка сформувала особливості національної юридичної освіти, з іншого – глобалізаційні процеси в усьому світі обумовили необхідність переорієнтації національної юридичної освіти на європейську.

Другу групу джерел пізнання становлять праці вітчизняних та зарубіжних науковців. Незважаючи на значну кількість публікацій з цієї проблематики, у сучасній вітчизняній юридичній науці відсутні комплексні наукові розвідки за тематикою дисертаційного дослідження.

Третю групу становлять різноманітні статистичні та публіцистичні матеріали, які надали можливість зібрати фактичний матеріал для аналізу стану юридичної освіти як в окремі історичні періоди її розвитку, так і на сучасному етапі в період її модернізації.

Четверту групу становлять періодичні видання, адже саме в них відображалися найактуальніші проблеми певного історичного періоду та можливість відстежити зв'язок між рішенням влади та реакцією громадськості на ту чи іншу проблему.

П'яту групу становлять матеріали вітчизняних та зарубіжних сайтів. Цікава інформація міститься на багатьох довідкових сайтах та в інформаційних блогах, пов'язаних із юридичною освітою в Україні та за її межами

2. Сучасне законодавство України не містить законодавчо закріплених дефініцій термінів «юридична освіта», «правнича школа», «модель юридичної освіти». Чинними нормативно-правовими актами закріплений перелік професій, для яких необхідно мати вищу юридичну освіту: суддя, помічник судді, секретар судового засідання, адвокат, помічник адвоката, нотаріус, помічник нотаріуса, прокурор, державний та приватний виконавці тощо. Усе це свідчить про відсутність чітких критеріїв щодо змістовної сутності та тлумачення цих термінів, що на практиці призводить до їх неоднозначного осмислення. З метою розв'язання цієї проблеми розроблені авторські дефініції, які можна використовувати у правозастосовчій та освітній діяльності. Необхідно також зауважити, що понятійно-категоріальний апарат має не тільки теоретичне, а й практичне значення в законодавчій діяльності, під час розробки життєздатних нормативно-правових актів.

3.Методологія наукового дослідження юридичної освіти України в умовах глобалізації – це система концептуальних підходів, загальних принципів наукового пізнання, методів і засобів (способів) дослідження, які в сукупності розкривають предмет дослідження – становлення, розвиток та сучасний стан національної юридичної освіти в контексті впливу глобалізаційних та внутрішньодержавних чинників.

Дисертаційне дослідження здійснювалося на підставі поєднання різних концептуальних підходів – цивілізаційного, міждисциплінарного, герменевтичного, аксіологічного, антропологічного. Концептуальні підходи базуються на загальних принципах наукового пізнання та взаємодоповнюють

один одний. В основу дисертаційного дослідження покладено наступні принципи наукового пізнання: об'єктивності, всебічності пізнання, історизму, обґрунтованості наукових висновків, комплексності.

Основу методології дослідження становлять концептуальні підходи, тоді як методи виступають інструментами в цих підходах. З метою забезпечення повноти й обґрунтованості дослідження було використано такі методи: діалектичний, синергетичний, системний, історико-правовий, порівняльно-правовий, статистичного спостереження, аналізу, правового моделювання та формально-логічний.

Застосування концептуальних підходів, принципів та методів відбувається за допомогою засобів (способів) дослідження. На наше переконання, засоби (способи) дослідження залежать від рівнів наукового пізнання та утворюють дві групи: теоретичні засоби (способи) дослідження та емпіричні засоби (способи) дослідження.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗА НАЦІОНАЛЬНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В ІСТОРИКО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ

2.1. Становлення юридичної освіти в період з XVII століття до кінця XIX століття

Для комплексного аналізу розвитку юридичної освіти в Україні та удосконалення її правового регулювання необхідно дослідити досвід особливостей історичного розвитку юридичної освіти, що є актуальною науковою проблемою в аспекті модернізації останньої. Кожен період історії розвитку вищої юридичної освіти характеризується запровадженням різноманітних підходів до його формування. Це своєрідний досвід, який так чи інакше залишив свій відбиток на сучасній юридичній освіті.

Важливим питанням генези становлення юридичної освіти є проблема періодизації, яка б стала у пригоді під час встановлення історичних особливостей та тенденцій розвитку історичного явища чи процесу. Сьогодні немає однастайності думок щодо питання періодизації, адже виокремлення певних періодів генезису вищої юридичної освіти є доволі суб'єктивним явищем.

Майбутнє завжди залежало від знання минулого, яке слугує фундаментом для подальшого розвитку суспільства. Завданням минулого є аналіз наслідків та превенція їх у сьогоденні. Як відомо, для зручності аналізу минуле розділяють на періоди.

Спочатку необхідно звернути увагу на сам термін «періодизація». Періодизація (від грец. *περίοδος* – обхід, колооберт, певний проміжок часу) – раціональний спосіб впорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу [77]. Термін «етап» (від франц. *étape* – частина шляху, дистанції) в етимологічному аспекті має три значення: відрізок

шляху; проміжок часу, відзначений якоюсь подією; частина певного процесу, роботи, дослідження. Він належить до найзагальніших понять періодизації [77].

Періодизації юридичної освіти в сучасному правознавстві приділялося недостатньо уваги, крім окремих її складових або становлення і розвитку окремих правничих шкіл. Будь-яка періодизація вимагає розробки концептуальних засад для формування критеріїв періодизації. Переважно, завдяки науковому доробку таких дослідників, як І. Бойко, Л. Міхневич, Ю. Шемшученко, на нашу думку, можна виокремити критерії, за якими і буде здійснена періодизація юридичної освіти. У Великому тлумачному словнику сучасної мови під критерієм розуміють підставу для оцінки, визначення або класифікації чогось; мірило [32].

Ураховуючи значення періодизації, яке полягає в упорядкуванні та систематизації історичного матеріалу, полегшенні розуміння певних історично-правових явищ, встановленні закономірностей та особливостей формування таких явищ, вважаємо за необхідне визначити наступні критерії, характерні для генези юридичної освіти:

- *Історичний* – окреслює історичні події та явища, які мали вплив на формування досліджуваного явища за часовим еквівалентом, надає об'єктивну оцінку державно-правових явищ;

- *Нормативно-правовий* – ґрунтується на системі законодавства досліджуваного періоду, правотворчому процесі, а також враховує реформістський характер явищ;

- *Науковий* – вивчає формування наукових правничих шкіл, формування юридичної науки в цілому та окремих концепцій, а також узагальнений досвід, який стане підставою для нових наукових розробок;

- *Дидактичний* – досліджує особливості викладання і вивчення юридичних дисциплін, формування фахових компетенцій, практичних навичок, а також удосконалення методологічної основи підготовки фахівців із права;

- *Організаційний* – окреслює особливості формування навчального процесу, поєднання практичної та освітньої складової освіти, формування правосвідомості та правової культури.

Отже, за основу ми взяли емпіричну та теоретичну інформацію за часовим еквівалентом і встановили, що періодизація застосовується для впорядкування історичного, у нашому випадку історико-правового, матеріалу з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями і явищами.

Братські школи та їх просвітницька діяльність стали передумовою для створення університетів в Україні. Найвідомішими братськими школами на українських землях були Львівська, Київська та інші. Навчання у школах здійснювалося українською мовою, але значна кількість годин надавалася на вивчення грецької, польської мов та латини.

Як стверджує дослідниця парадигми вищої освіти У. Парпан, «особливістю першого етапу генезису вищої освіти в Україні (XVI– XVII ст.) було те, що братські школи, утворені у цей період, дали істотний поштовх до колегій, окремі з яких у перспективі набрали академічних форм» [141, с. 99].

Першим осередком формування вищої освіти в Україні по праву необхідно визнати Острозьку слов'яно-греко-латинську академію, яку було засновано в 1576 році. Основним змістом навчання стали так звані «сім вільних наук», які були традиційними для середньовічної Європи.

15 жовтня 1615 р. починається історія Києво-Могилянської академії. Окремого юридичного факультету (так само, як і в Острозі) в навчальному закладі не існувало. Підтверджує цей факт і К. Губар, зазначаючи у своїх працях, що на той час освіта поширювалась у всіх напрямках знань, тобто не було окремих факультетів у сучасному їх розумінні. Освічена людина мала орієнтуватися в різних наукових сферах, тож Академія мала загальноосвітній характер, що повністю відповідало викликам часу. Саме тому в Києво-Могилянській академії окремого юридичного факультету не було, але здобути вищу юридичну освіту на території України та Російської імперії інакше як в Києво-Могилянській академії не можна було. Юридичні дисципліни впліталися в загальний процес навчання студентів, вони викладалися разом з іншими науками, так кожна наука доповнювала собою іншу [51, с.34].

Таким чином, «початок формування правового освітнього простору та юридичного середовища на теренах України, – як зазначає Л. Міхневич, – було закладено в таких освітніх центрах, як Острозька (1576-1636), Замойська (1594-1784) та Києво-Могилянська (1615-1817) академії». При цьому «професори та випускники цих академії щонайменше започаткували українську державно-правову освіту та наукове опрацювання церковного (канонічного) права» [115, с.9].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. українські землі були поділені між двома імперіями – Російською та Австрійською (згодом вона почала називатися Австро-Угорською). Ці обставини не могли не вплинути на те, що подальший розвиток юридичної освіти був поділений на дві окремі течії залежно від освітньої політики держави-окупанта.

Юридичну освіту не можна розглядати відокремлено від загальної професійної освіти, особливостей їх історичного розвитку та становлення. Водночас необхідно враховувати традиції, що склалися в системі вищої освіти в цілому, та власне специфіку самої юридичної освіти. При цьому сучасне формування юридичної освіти потребує вивчення історичного досвіду її здійснення в різних регіонах України, зокрема на західноукраїнських землях, де осередком формування юридичного середовища стали Львівський та Черновецький університети.

Заснування *Львівського університету* відбулося 20 січня 1661 року на базі школи при Львівській єзуїтській колегії. Було створено чотири факультети, зокрема юридичний, який називали факультетом «обох прав» та на якому готували фахівців зі знаннями римського та канонічного права. За словами І.Бойка, загальноєвропейськими чинниками становлення та розвитку Львівського університету і юридичного факультету в його складі стали «ренесансний гуманізм, розширення європейського освітнього простору, розуміння виняткової ролі права в суспільстві, потреба у професійних правниках, суспільно-політичні процеси тощо» [17, с.24].

Зі скасуванням ордену єзуїтів у 1773 році була припинена діяльність Львівського університету. Але вже 21 жовтня 1784 року австрійським імператором Йосифом II діяльність університету, у якому функціонували чотири факультети – філософський, теологічний, медичний та юридичний, була відновлена. Спершу студенти повинні були завершити філософський факультет, який був підготовчою сходинкою до навчання на юридичному, медичному або теологічному факультетах. На юридичному факультеті здійснювалася підготовка державних службовців у сфері права – суддів, прокурорів, адвокатів, нотаріусів. Основними мовами навчання були німецька та латинська, пізніше додалася польська і зрідка у джерелах згадується українська.

На етапі становлення юридичного факультету Львівського університету налічувалось чотири кафедри – кафедра канонічного права; кафедра цивільного, пандектного та кримінального права; кафедра політичних вчень та австрійського законодавства; кафедра природного права, права народів та інституцій.

Як зазначає В. Кахнич, до 1870-х років кафедральна структура юридичного факультету Львівського університету була значно розширена, зважаючи на практичні потреби в підготовці чиновництва та національний рух у краї. Зокрема, було створено кафедри, які спеціалізувались на юридично-економічних наукових напрямках (торговельне та вексельне право, статистика та державні фінанси, бухгалтерський облік, адміністративне право, суспільна економія), а також на історії та сучасному стані розвитку права народів, які населяли Королівство Галичини та Лодомерії (кафедра польського права, кафедра німецького права). На жаль, окремої кафедри, яка спеціалізувалася б на вивченні історії українського права, так і не було створено. Поступки австрійських владних кіл українцям полягали лише в тому, що в 1860-х роках на юридичному факультеті Львівського університету було створено дві кафедри з українською мовою викладання: кафедру цивільного процесу і кафедру кримінального права та процесу [86, с.188].

Курси, які викладалися на юридичному факультеті у 1784-1871 рр. охоплювали майже всі галузі юридичної науки цього періоду та включали такі

прикладні науки, як європейська статистика, судова медицина, економіка, державні розрахунки [85, с.8].

Характеризуючи організаційну складову моделі юридичної освіти цього періоду, необхідно підкреслити, що навчальний процес у Львівському університеті мав свої особливості та здійснювався в наступних формах – лекції, політичні та юридичні дебати, письмові трактати. Лекції були найпоширенішою формою в навчальному процесі, викладачі не лише розповідали навчальний матеріал, а й коментували праці відомих науковців та правників. Диспути розумілися як спеціально організована дискусія, під час якої демонструвалося зіткнення думок із будь-якої проблеми або питання. Тема диспуту завжди оголошується заздалегідь, щоб студенти могли ретельно підготуватися до ґрунтовної і всебічної аргументації своєї позиції, висловити всі «за» і «проти». Перемагав той студент, який наводив найбільш переконливі аргументи для обґрунтування власної думки. Крім того, студенти виконували письмові вправи – писали наукові, правничі та релігійні трактати.

За твердженням І. Бойка, не всі студенти завершували повний курс навчання, «лише третина студентів ставала бакалаврами, і лише кожен шістнадцятий міг стати магістром» [19, с.165].

У 1875 році на західноукраїнських землях був відкритий *Чернівецький імператорський університет ім. Франца-Йосифа*, у складі якого був юридичний факультет, який називався – факультет правознавства та державознавства. В історії розвитку юридичного факультету виділяють три періоди: австрійський (1875 – 1918), румунський (1918-1940) та сучасний, пов'язаний із відновленням діяльності юридичного факультету з 1991 року.

Не можна не погодитися з думкою М. Никифорука, згідно з якою інтеграція Буковини в австрійський правовий простір потребувала добре підготовленого правничого персоналу у зв'язку з набранням чинності австрійським законодавством. Тривалий час ця проблема вирішувалася шляхом запрошення австрійських працівників, які обіймали посади в судах, прокуратурі, адміністративних органах Буковини. Відкриття юридичного факультету в

Чернівцях докорінно змінило ситуацію з кадрами та сприяло росту правової культури населення [127, с.18]. Необхідно підкреслити, що мовою викладання була німецька, що частково пояснювало незначну кількість українських студентів та викладачів.

Організація навчального процесу на факультеті здійснювалася за трьома групами наук: право, судівництво та державознавство, або, як зазначає С. Костишин, за звичною сучасною термінологією – за напрямками. Так, кожна із груп мала обов'язкові та факультативні дисципліни. У першій, наприклад, обов'язковими для вивчення були: римське право, історія австрійської держави, філософія (протягом перших двох семестрів). До обов'язкових дисциплін другої і третьої груп належали: австрійське цивільне право і судочинство, австрійське кримінальне право і судочинство, австрійське торгове і вексельне право, загальне й австрійське адміністративне право, політична економія, наука про фінанси (з особливою увагою до австрійського фінансового законодавства), філософія права, порівняльна й австрійська статистика [97, с.5].

Правовим підґрунтям організаційних засад діяльності юридичного факультету стало австрійське законодавство та локальний збірник, який містив розпорядження щодо окремих аспектів університетського життя. Т. Грекул-Ковалик звертає увагу на те, що «крім традиційних лекційних занять, на факультеті діяли правознавчий та державознавчий семінари. Великою популярністю у студентів користувався «семінар живого права» Є. Ерліха, семінар із національної економіки, фінансової науки та просемінар «Вправи з аналізу газетних повідомлень на економічні теми, особливо про процеси на ринку грошей» Й. Шумпетера, семінар «Вправи із цивільного процесу» А. Скедлія» [49, с.76].

Другий етап розвитку Черновецького університету розпочався із приєднання Буковини до Румунії у 1918 році та характеризувався процесом румунізації навчального закладу, що докорінно змінило умови навчання на юридичному факультеті. За твердженням А. Георгіци та М. Никофорука, «факультет повинен був повністю перейти на румунську мову протягом трьох

років і це виявилось складною проблемою, оскільки абсолютна більшість професорсько-викладацького складу були австрійцями і зовсім не володіли румунською мовою» [46, с.5].

Підготовка фахівців проходила у два етапи: перший – отримання освітнього ступеня ліценціат, який тривав три роки; другий – докторат, тривав два роки. Заняття проходили у формі лекцій та семінарських занять. Уже після завершення навчання на ліценціата студент міг займатися практичною діяльністю.

Досліджуючи діяльність університету в 1918- 1940 рр. необхідно констатувати, що навчальний заклад став ідейним центром Румунії, що значно ускладнило доступ до навчання для українського населення. Так, за статистичними даними з 1920 р. по 1938 р. число українських студентів зменшилося зі 122 до 45, в той же час кількість румунських студентів збільшилася зі 170 до 696 осіб [49, с.107]. Необхідно підкреслити, що період румунізаторської політики для розвитку національної юридичної освіти охарактеризувався занепадом культурних та наукових здобутків та запереченням всього українського в освіті.

У 1940 році, коли Буковина опинилася під радянською владою, юридичний факультет було розформовано, а студентів перевели до Львівського державного університету.

Отже, розвиток юридичної освіти на західноукраїнських землях був складним і суперечливим процесом, який взагалі не корелював з інтересами української нації та освіти, залежав лише від досвіду європейських держав у реорганізації закладів вищої освіти відповідно до внутрішньої політики держав-окупантів. Хоча необхідно зазначити про позитивні риси розвитку юридичної освіти в західноукраїнських землях цього періоду: збільшення числа правничих кафедр, розширення змісту навчання юристів, поєднання практичної та теоретичної підготовки, запровадження дворівневої системи освіти тощо.

Маючи потребу у кваліфікованих юристах на українських землях, які були окуповані Російською імперією, обумовлену потребами розвитку господарського життя краю, підготовку необхідних фахівців здійснювали два типи навчальних

зкладів – юридичні факультети імператорських університетів та ліцеї. Ліцейська юридична освіта була представлена Ніженським юридичним ліцеєм, який у 1875 році отримав статус історико-філологічного інституту та юридичним відділенням Рішельєвського ліцею, який у 1865 році реорганізований у Новоросійський університет. Осередками формування національного юридичного середовища цього періоду стали юридичні факультети імператорських університетів - *Харківський (1805р.), Київський (1834 р.) та Новоросійський (Одеський) (1865 р.)*.

Ще однією причиною розвитку юридичної освіти, за словами, А. Сергієнка, стала неспроможність державного апарату якісно виконувати свої функції, що зумовило гостру необхідність у високоосвічених спеціалістах юридичного профілю. Відсутність спеціально навчених фахівців, що вміють правильно трактувати та застосовувати законодавчі акти, призвела до нівелювання правового сегменту суспільства. Відкриття профільних факультетів, де можна було б вивчати спочатку законодавчі акти, а потім вже і правознавство як науку, допомогло створити необхідні умови для виходу дореволюційної Росії на європейський простір [201, с.355].

Нормативно-правовою основою діяльності університетів стали Університетські статuti 1804, 1835, 1863, 1884 рр. Досліджуючи основні положення Університетських статутів, слід зазначити, що вони завжди залежали від політичної ситуації в країні, а їх зміст щодо окремих питань мав достатньо суперечливий характер. Так, наприклад, статутами 1804 рр. та 1863 рр. університетам була дарована майже повна автономія, а вже статутами 1835 рр. та 1884 рр. вона була ліквідована.

Університетські статuti XIX ст. урегульовували широкий спектр видів діяльності університетів, починаючи з навчально-наукової та завершуючи господарсько-адміністративною. Аналіз цих нормативно-правових актів дозволив констатувати, що вони мають як переваги, так і значні недоліки, але завдяки їм у навчальному процесі з'явилися такі посади як ректор, декан, професор, доцент; була закріплена структура університету з такими підрозділами як факультет, кафедра та лабораторія; запроваджено поняття автономії навчального закладу;

поняття та організація самоврядування; визначено окремі питання організації навчального процесу та інші питання.

Російський імператор Олександр I підписав Статут Московського імператорського університету 5 листопада 1804 р., незабаром аналогічний нормативний акт був дарований Харківському імператорському університетові. Статутом передбачалося діяльність чотирьох факультетів – фізико-математичного, медичного, філологічного та юридичного. Юридичний факультет називався відділом моральних та політичних наук. У складі юридичного факультету передбачалася діяльність наступних кафедр: богослов'я; тлумачення Святого письма та церковної історії; філософії; природного, політичного та народного права; цивільного та кримінального судочинства Російської імперії; дипломатії та політичної економії; права стародавніх та сучасних народів [129].

Університетським статутом 1835 року визначалося, що юридичні факультети готують державних службовців, з огляду на це закріплювалися відповідні навчальні курси – історія та римське право, енциклопедія законодавства, цивільне право, закони благоустрою та благочинства, закони про державні повинності та фінансове право, кримінальне право, поліцейське право та загальне правознавство (*Jus gentium*) [226].

Наступним кроком діяльності імператорської влади в освітній політиці стало прийняття Університетського статуту 1863 року, в якому нормативно урегулювалися питання управління університетами, кадрового забезпечення діяльності факультетів, організації студентського життя та окремі аспекти навчального процесу. Здійснений аналіз нормативно-правових актів досліджуваного періоду дозволяє констатувати, що всі дисципліни, які викладались на юридичних факультетах, можна об'єднати в декілька груп – загальнотеоретичні, історико-правові, галузеві, законодавство імперії та спеціальні прикладні курси.

Так, наприклад, на юридичному факультеті Київського університету, крім загальнотеоретичних та історико-правових дисциплін, вивчалися: теорія державного права, державне право іноземних країн, поліційне право, фінансове

право, міжнародне право, державне законодавство, кримінальне право і кримінальне судочинство, цивільне судочинство, історія римського права, система римського права, торговельне та фабричне законодавство. Водночас на факультеті студенти вивчали також основні закони та уложення Російської імперії, закони про цивільний стан людей у державі, кредитне законодавство, закони про державні зобов'язання та фінанси тощо [194, с.298].

Загальною проблемою розвитку юридичних факультетів Харківського, Київського та Новоросійського імператорських університетів стала відсутність єдиного законодавства та освітніх стандартів, а найгострішим було питання щодо забезпечення кадрами. Необхідно звернути увагу, що кадрове питання вирішувалася трьома способами: перший – запрошували викладачів із західної Європи, другий – організовували для викладачів (а за бажанням і студентів) дворічне закордонне стажування, третій – створювали власні аспірантури. Так, починаючи з 1827 року, за розпорядженням імператора, двадцять найкращих студентів отримали можливість стажування протягом двох років спочатку в Дерпті, потім у Берліні або Парижі, після завершення навчання вони повинні були відпрацювати не менше 12 років в одному з імператорських університетів [248, с.15-16]. Для забезпечення якості навчального процесу статутами 1835 та 1863 років починають встановлюватися вимоги кількісного показника кадрового забезпечення, так за статутом 1835 року кількість кадрів на юридичних факультетах повинна становити 7, а за статутом 1863 року – 13 осіб [195, с.419].

Організація юридичної освіти в аспекті контролю знань мала спрямованість на забезпечення як реальності (відповідно до змісту освіти), так і суворості вимог до студентів, що було зумовлено необхідністю якісної професійної підготовки випускників юридичного факультету. Водночас основними напрямками її (освіти) організації відповідно до Статуту 1863 р. були: удосконалення структури факультету у зв'язку із процесами спеціалізації освіти, перерозподіл кафедр, заміщення вакантних посад, удосконалення навчального процесу, контролю знань та системи підготовки викладацьких кадрів [57, с.70].

Навчальний процес в університетах забезпечували ординарні та екстраординарні професори, приват-доценти (особи з науковими ступенями; особи, які мали значний науковий доробок; професори інших навчальних закладів; особи, які ще не захистили дисертацію, але отримали свідоцтво про право викладання), лектори та інший допоміжний персонал [129, с.36]. Ординарний професор – це вищий науковий ступінь, який надавали за значний науковий доробок у певній галузі в імператорських університетах, а позаштатних професорів називали екстраординарними. Професори та доценти були платні, тобто зараховані до штату, і приватні, або позаштатні, які отримували платню залежно від кількості студентів, які записались до них на курс.

Без сумніву, слушною треба визнати думку А. Дмитренка, згідно з якою система юридичної освіти періоду 1863-1884 років розвивалася при збереженні надбань попереднього періоду, що, по-перше, знайшло своє відображення у формуванні концептуальної схеми розвитку юридичної освіти (спеціалізації, формуванні структури факультету, у змінах навчального процесу, у змісті навчальних курсів відповідно до рівня і стану розвитку галузей юридичної науки); по-друге, організація освіти забезпечувалася структурою факультету, упорядкуванням навчального процесу, системою контролю знань та формуванням професорсько-викладацького складу; по-третє, змісту юридичної науки були властиві ознаки: відповідність рівню розвитку юридичної науки тогочасного періоду, законознавчий характер, поєднання теоретичного і практичного компонентів у структурі змісту та його методичному забезпеченні [57, с.94].

Уніфікація навчального процесу розпочалася із прийняттям статуту 1884 року. Вона полягала в нормативному закріпленні процедури затвердження навчальних планів – спочатку Радою університету, а потім міністром народної освіти. Закріплювався і перелік кафедр юридичного факультету – римського права, цивільного права та судочинства, торгового права та судочинства, кримінального права та судочинства, історії російського права, державного права, міжнародного права, поліцейського права, фінансового права, церковного права,

політичної економії та статистики, енциклопедії права та історії філософії права [129, с.26].

Особливістю навчання в імператорських університетах був той факт, що студенти вивчали іноземні мови: німецьку, французьку, англійську або італійську. Так, М.Ф. Владимирський-Буданов, зазначав, що «в університеті св. Володимира польська мова не була обов'язковою, а от німецька та французька були обов'язковими для студентів філософського відділення, для всіх інших факультетів – одна на вибір» [39, с.122].

Відповідно до Статуту 1884 року навчальний рік поділявся на семестри: перший – з 20 серпня по 20 грудня, а другий – з 15 січня по 30 травня.

Міністерські циркуляри містили норми щодо педагогічного навантаження викладачів. Статутом 1804 року закріплювалося 6-ти годинне навантаження, а вже наступним Статутом – 8-ми годинне. Цікавим фактом є те, що Статутом 1884 року студентам вже була надана можливість формування індивідуальної освітньої траєкторії, шляхом обрання дисциплін та викладачів, у яких вони бажали навчатися.

Отже, правореалізація норм університетських статутів відіграла визначну роль для формування вищої освіти досліджуваного періоду та сприяли вдосконаленню організаційної та інституційної підсистем юридичної освіти.

У 1805 році за ініціативи відомого українського вченого, освітнього та громадського діяча В. Каразіна був заснований *Харківський університет*.

У структурі університету було 4 факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, медичний та юридичний. У складі юридичного факультету діяли такі кафедри: енциклопедії та історії філософії права, римського права, цивільного права та судочинства, кримінального права та судочинства, комерційного права, політичної економіки та статистики, фінансового права, міжнародного права, поліцейського, церковного права та історії руського права. Державного стандарту підготовки юристів не було, але окремі аспекти щодо зміни навчальних планів і особливостей навчального процесу можна простежити в Університетських статутах 1804, 1835, 1863, 1884 рр. Особлива увага

приділялась вивченню римського права, а всі навчальні дисципліни для підготовки юристів поділялися на загальні, суто юридичні та камеральні – це науки у сфері управління державним майном.

Відповідно до Правил про предметну систему викладання та екзаменів на юридичному факультеті Імператорського Харківського університету, датованими 1907 р., обумовлювалися обов'язкові курси для прослуховування студентами. До таких предметів відносили: історико-теоретичні курси - історія римського права, історія російського права, історія філософії права, енциклопедія права, система римського права, канонічне право; галузеві – цивільне право та судочинство, торгове право та судочинство, кримінальне право та судочинство, поліцейське право, фінансове право, церковне право, міжнародне право, а також курси економічного спрямування – політичну економіку та статистику [158].

Окрім обов'язкових предметів, студенти мали можливість прослуховувати додаткові курси, які організовувались як на юридичному факультеті (наприклад, судова медицина, банківська діяльність і кредити, місцеве самоврядування), так на інших факультетах університету (наприклад, психологія, логіка, російська історія).

Заняття проходили у формі лекцій, практичних та семінарських занять. Термін навчання становив чотири роки. Навчальний процес передбачав побудову індивідуальної освітньої траєкторії шляхом обрання окремих курсів, які, як правило, обиралися на початку семестру. Обов'язкові компоненти викладалися в обох семестрах. Результати навчання оцінювалися за такими критеріями: вельми задовільно, задовільно і незадовільно.

Для того, щоб отримати диплом першого ступеня, студент був зобов'язаний виконати низку вимог: по-перше, отримувати високі оцінки, а саме мати оцінку «вельми задовільно» більш ніж з половини дисциплін; по-друге, написати та представити есе з будь-якої обов'язкової юридичної дисципліни; по-третє, знати іноземні мови, вміти вільно читати книги юридичного та економічного спрямування французькою, англійською або німецькою мовами; по-четверте,

скласти випускний іспит із цивільного права та судочинства, кримінального права та судочинства, торгового права [158].

Київський, точніше університет Св. Володимира, був відкритий у 1834 році. Звертаємо увагу на те, що така назва є швидше винятком, за словами Е. Писаревої, «нетрадиційним випадком», зумовленим державною офіційною ідеологією даного часу [149, с.32]. На момент створення в університеті діяв лише філософський факультет, який у своєму складі мав два відділення – фізико-математичне та історичне, у 1835 році був відкритий юридичний факультет, а в 1841 році – медичний. Необхідно констатувати, що юридичний факультет був одним із найбільш популярних серед здобувачів, про що свідчать статистичні дані щодо кількості студентів, які навчалися. Так, на історико-філологічному факультеті навчалось 177 студентів, на фізико-математичному – 241, на юридичному – 351, на найбільшому, медичному – 793 [203, с.548].

За даними, які наводить М. Владимирський-Буданов, навчальний план юридичного факультету університету Св. Володимира мав чітко визначену структуру вивчення обов'язкових дисциплін на кожному курсі. Перший курс – енциклопедія законодавства, римське право, російське державне право; другий курс – російське державне право та межові закони, закони державного благоустрою; третій курс – кримінальне право, яке мало окремі частини (на сучасний лад – модулі): історія кримінального права, теорія кримінального права, кримінальне судочинство та поліцейське право; камеральний курс – статuti щодо казенного управління та статuti про повинності; четвертий курс – додаткові курси: філософія, історія середніх віків, російська історія [39, с.242-243].

О. Пилипчук зазначає, що створення та розвиток юридичного факультету в Київському університеті в середині XIX ст. відбувалися не тільки в непрості часи становлення науково-педагогічної думки, а й у складних соціополітичних умовах. Але українська наука знаходила ресурси для розвитку, навіть якщо це було майже неможливо. Тому даний осередок наукової юридичної думки став міцним фундаментом для створення у другій половині XIX ст. Київського юридичного товариства, у якому юридична наука набула свого найкращого розвитку шляхом

створенні наукових шкіл, формуванні нових наукових напрямів, а також виховання молодого покоління українських вчених-юристів, наукова спадщина яких і досі вражає своїм професіоналізмом та оригінальністю [147, с.83].

Аналіз історичних даних щодо навчальних планів юридичних факультетів імператорських університетів дозволив констатувати, що єдиного стандарту ще не було, тому можна спостерігати певні відмінності в підготовці юристів цього періоду. У Київському університеті було зроблено акцент на право Російської імперії і для цього були об'єктивні причини: на юридичних факультетах катастрофічно не вистачало кваліфікованих викладачів, тому їх запрошували з інших російських імператорських університетів. Наприклад, у Харківському імператорському університеті більше уваги приділяли вивченню історії та римському праву.

Освітня реформаторська політика Російської імперії полягала в розширенні мережі навчальних закладів та створенні нових. У 1865 році на базі об'єднання юридичного та камерального відділення Рішельєвського ліцею був створений *Новоросійський університет* в Одесі, який у своєму складі мав три факультети – фізико-математичний, історико-філологічний та юридичний.

Так само, як і в Київському та Харківському імператорських університетах, діяльність та організація навчального процесу юридичного факультету врегульовувалася університетськими статутами, а викладання здійснювалося на кафедрах, які мали аналогічні назви, окрім кафедри історії слов'янського законодавства, яка існувала до 1890 року [222, с.8-9]. Аналогічна проблема з забезпеченням кадрового складу була в Новоросійському університеті. Так, на окремих кафедрах посади професорів були вакантними тривалий період. Через рік після початку роботи університету вакантними залишались 19 посад, 9 із них – на юридичному факультеті [131, с.60].

Ми погоджуємося з думкою О. Єгорової, яка стверджує, що університетська юридична освіта в Україні XIX ст. – 1917 р. на українських землях, які входили до складу Російської імперії, репрезентована Харківським, Київським та Новоросійським університетами. Науковиця виділяє чотири етапи окресленого

періоду, які визначаються чотирма Університетськими статутами (1804,1835,1863,1884 рр.) як вираженням політичного курсу уряду Російської імперії щодо освіти і науки. Зазначені документи разом із окремими Статутами Київського університету 1833 і 1842 рр. були головними важілями, що регулювали організаційні засади юридичної освіти, її зміст, спрямованість відповідних філософських або правових засад [68, с.174].

Можна стверджувати, що вже в першій половині ХІХ ст. почали формуватися перші паростки національної юридичної освіти та науки. Гостра потреба у висококваліфікованих фахівцях у сфері права змусила переглянути стандарти підготовки юристів в університетах, враховувати досвід і дослідження зарубіжних правників та визнати юридичну освіту інструментом наближення до європейських та світових стандартів того часу.

2.2. Правові основи розвитку юридичної освіти у ХХ столітті

2.2.1. Юридична освіта в добу визвольних змагань (1917-1921 рр.)

Період боротьби українців за національне та культурне відродження є одним із найважливіших напрямів національно-визвольного руху в Україні на початку ХХ ст. Освітнє середовище, так само як і культурне та наукове, стало невіддільною частиною державного будівництва, що, безумовно, мало вплив на генезу юридичної освіти доби визвольних змагань.

На початку першої світової війни (1914/15 навчальний рік) на території України, що входила до складу Росії, налічувалося всього 19 вузів, у яких навчалось 26,7 тис. студентів. Більшість із цих вищих шкіл була створена на приватні кошти, з ініціативи місцевого населення. В Україні діяли три університети (Київський, Харківський та Одеський), один історико-філологічний інститут, три вищі технічні навчальні заклади, один ветеринарний інститут, два комерційних вузи, дві консерваторії, сім вищих жіночих курсів [33, с.13].

У. Парпан у своєму дослідженні вказує на низку особливостей розвитку вищої освіти доби визвольних змагань: 1) Лютнева революція 1917 р. стала рушійною силою Української революції, а нова влада поставила перед собою завдання українізувати освіту, забезпечити її вільний розвиток та децентралізувати управління освітою; 2) каталізатором змін системи вищої освіти стала відповідна законодавча діяльність влади та, як наслідок, відносини між учасниками освітнього процесу були значно демократизовані; 3) реформа вищої освіти розпочалася з відкриття українських кафедр, нових навчальних закладів, вищих академічних установ. Ці трансформації ґрунтувалися переважно на європейських зразках, але містили багато елементів вищої освіти Російської імперії; 4) пріоритет надавався націоналізації університетської освіти; 5) повільне створення українознавчих кафедр [141, с.106-107].

Без сумніву, сучасна модель національної юридичної освіти є результатом тривалого процесу її становлення та розвитку. Ми погоджуємося з думкою О. Завальнюка, який стверджує, що «одним із невідкладних завдань тодішньої молоді вищої школи, яка формувалася на основі національно-державницької ідеології, була підготовка фахових, національно свідомих юристів, які б забезпечували на цивілізованому рівні судочинство, готували прогресивні закони, сприяли формуванню високої правової культури в суспільстві, надавали управлінським кадрам необхідну підтримку і допомогу, без якої неможливо збудувати правову державу відповідно до стандартів європейських країн» [75, с.325].

Кожен із досліджуваних періодів мав свої особливості, переваги та недоліки.

Доба Центральної Ради (1917 – квітень 1918). Рушійною силою змін та створення сприятливих умов для формування національної освіти була перемога Лютневої революції 1917 року та крах самодержавної системи. Слушним є твердження громадського діяча та дипломата того періоду П.Пилипчука, який вважав, що «...коли взяти, наприклад, юридичні факультети кращих російських університетів і ті дисципліни, які в них викладаються вустами кращих, визнаних

світочів науки, то ви не тільки побачите, але й глибоко відчуєте російську державність. Таким чином, головним завданням вищої школи є чиста наука і ті прикладні науки, які висвітлюють, обґрунтовують державну ідею того або іншого народу... Усе говорить за те, що Україні потрібен Університет, де б народжувалася своя думка, де б виховувались наші громадяни, де б черпала свої соки Українська Культура...» [1, с.357-358], тому розвиток освіти розпочався з процесу українізації наявних вищих навчальних закладів та створення власних національних університетів. Саме через відчайдушний опір українізації вищої освіти в жовтні 1917 року був створений Київський український народний університет.

Відповідно до «Клопотання Комісії по заснуванню Київського українського народного університету перед Генеральним секретарем освіти про фінансову підтримку» адміністративно-господарська комісія ухвалила відкриття 4 факультетів: природознавчого, філологічного, правничого та медичного [1, с.355].

Навчання тривало три роки, а в класичних університетах – чотири. Майже 30 осіб були прийняті на роботу лекторами, серед них були відомі професори М. Туган-Барановський, Б. Кістяківський, Г. Павлуцький, А. Лобода, О. Лук'яненко, В. Зеньківський, І. Ганицький, Д. Граве, В. Лучицький та ін. У листопаді контингент студентів нараховував 800 осіб. На підготовчих курсах навчалися 570 юнаків і дівчат. Навчання було платне [76, с.20].

Окреслюючи діяльність Київського українського народного університету та у його складі правничого факультету, необхідно звернути увагу на окремі недоліки, які істотно знижували цінність навчального закладу. По-перше, Київський український народний університет не давав повної (класичної) вищої освіти; по-друге, було відсутнє нормативне врегулювання діяльності; по-третє, мав місце різний рівень підготовки студентів, тому, за влучним висловом І. Передерій, «університет виглядав як сурогат», але при цьому «...позитивне значення полягало в тому, що це була перша спроба створення українського вищого навчального закладу. Він довів, що Україна має і власні викладацькі сили відповідного рівня, і охочих здобувати саме українську вищу освіту, що надавало

можливість у найближчому майбутньому на його основі створити Український державний університет» [144, с.84].

Доба Гетьманату П. Скоропадського (29 квітня 1918 – 14 грудня 1918). Новий етап формування української державності розпочався із приходом до влади П. Скоропадського, який приділяв значну увагу розбудові національного освітнього простору. При формуванні уряду – Ради міністрів – спочатку було створено Міністерство народної освіти, в червні 1918 року воно було перейменовано на Міністерство народної освіти та мистецтва з структурним розподілом на департаменти вищої, середньої, нижчої та професійної освіти.

Необхідно констатувати, що П.Скоропадський продовжував розбудову вищої освіти, зокрема і правничої, що підтверджується фактами створення нових українських університетів. Одним із таких навчальних закладів став Український народний університет в Полтаві, заснований 21 квітня 1918 року. У його складі було два факультета – соціально-правничий та історико-філологічний.

Наступним кроком освітньої політики П.Скоропадського стала реорганізація університету в Києві. Нормативною основою діяльності Київського українського народного університету став університетський статут 1884 року зі змінами та доповненнями. Уже в липні 1918 р. університету був наданий статус державного. Мовою навчання була українська, але деякі курси продовжували викладалися російською мовою.

Органаційні засади діяльності правничого факультету закріплювалися Наказом Міністра освіти від 12 серпня 1918 року. Цим правовим актом призначався штат професорів Державного українського університету, а саме: 1. Штатним ординарним професором - Михайла Туган-Барановського, ординарного професора Петроградського університету, доктора політичної економії, по кафедрі політичної економії; 2. Виконуючим обов'язки ординарного професора – Богдана Кістяківського, ординарного професора університету Св. Володимира, доктора громадянського права, по кафедрі громадянського права; 3. Виконуючим обов'язки екстраординарного професора – Федора Міщенка, ординарного професора Київської духовної академії, магістра церковного права, по кафедрі

церковного права; 4. Виконуючим посаду екстраординарного професора – Сергія Веселовського, доцента Київського політехнічного інституту, по кафедрі статистики [59, с. 353]. Цей наказ став передумовою відкриття 6 жовтня 1918 року першого Державного українського університету на базі Київського українського народного університету.

Так, на Загальних зборах студентів Київського українського народного університету від 24 жовтня 1918 року була ухвалена пропозиція створити Український державний університет, при цьому розглядалось два шляхи вирішення цього питання: або надання державності університету із залишенням за ним будівель та майна Університету св. Володимира, або об'єднання з останнім. Другий варіант відкидався, адже, на думку студентства, залишення Університету св. Володимира в теперішньому його стані було неможливим, бо при панівному ворожому ставленні до українства в цьому університеті виникне гостра боротьба між професорськими Колегіями й обома складами студентства, яка припинить або зовсім знищить культурну діяльність Українського народного університету [1, с.356].

Освітня політика П.Скоропадського була заточена на ідентифікацію національних інтересів. Відповідно до Закону Ради міністрів «Про відкриття чотирьох кафедр українознавства у Харківському та Новоросійському державних університетах» від 28 вересня 1918 року було створено нові кафедри історії України, історії української мови та історії українського письма – на історико-філологічному факультеті та кафедрі історії західноруського права – на правничому факультеті, окрім того вивчення цих наук було обов'язковим для студентів [162].

Процес українізації вищої освіти виявився досить складним питанням для чинної влади. Переважна більшість професорів виявили реакційну упередженість. Лише Харківський університет запровадив навчання українською мовою досить швидко завдяки ініціативі викладачів. В інших університетах України ситуація була значно гіршою [144, с.81].

До сьогодні точаться активні дискусії щодо ролі гетьмана П.Скоропадського в національній історії, зокрема і щодо розбудови освітнього простору. Частково можна погодитися з окремими доводами наведеними П.Федоненко, що за період його правління продовжувалася русифікація України. Так, у Києві, у столиці України, давній університет Св. Володимира залишено в російських руках, і цей університет був осередком, де купчилися запеклі вороги українського університету. Другий український університет засновано в Кам'янці Подільському восени 1918 року. Проте, окрім російських університетів у Києві, Харкові та Одесі, гетьманська влада заснувала ще один державний російський університет у Катеринославі [231, с.7], але, на наше переконання, попри короткий час правління та за умови економічної кризи, уряд продовжував зміцнювати національні цінності.

Доба Директорії (14 грудня 1918 – листопад 1921 рр.). Кам'янець-Подільський державний університет став ще одним державним українським навчальним закладом в Україні. Спочатку планувалося, що у складі університету буде чотири факультети, зокрема правничий. Як свідчить О. Завальнюк, «про підготовку правників у 1918 р. не йшлося, це було пов'язано з недостатньою матеріально-технічною базою вишу, кадровими проблемами, відсутністю повноцінної бібліотеки тощо» [1, с.326]. Але вже 8 квітня 1919 р. на засіданні Ради народних міністрів УНР була заслухана доповідь керівника міністерства освіти щодо відкриття з 1 квітня 1919 року при Кам'янець-Подільському державному університеті правничого факультету з асигнуванням в 435 000 гривень [56, с.296].

До того ж, був закріплений штат правничого факультету університету, відповідно до якого було призначено 11 ординарних професорів, 4 екстраординарних, 9 доцентів, 1 декан та по одному секретарю, діловоду та канцелярському урядовцю [75, с.328]. Було створено 15 кафедр – енциклопедії права та історії філософії права, римського права, державного права, історії слов'янського, українського, російського права, політичної економії і статистики, адміністративного, міжнародного, фінансового, канонічного права, карного,

цивільного, торгівельного права та процесу, карної медицини [75, с.328]. Також передбачалася можливість створення нових кафедр у разі необхідності. Так, наприклад, в листопаді 1920 р. були засновані кафедри кооперації та місцевого самоврядування [130, с.214]. Виходячи з назв кафедр, можна виокремити обов'язкові дисципліни, але в навчальні плани включалися і додаткові дисципліни, зокрема економічна географія, історія України, політекономія, статистика та інші. Навчальне навантаження студента складало 32 години на тиждень.

У цей період також були створені Катеринославський і Таврійський університети, які у своєму складі мали правничі факультети.

Через несприятливі внутрішні та зовнішні обставини Україна не змогла захистити свою незалежність на початку ХХ століття. Однак, разом із трагічним досвідом поразки цей час приніс українцям певні здобутки, зокрема значно зросла, особливо на Східній Україні, національна свідомість, яка поширилася на всі верстви суспільства України. Український народ здобув упевненість у власних силах, сформував почуття поваги до себе, самоцінності тощо [18, с.93].

Розвиток юридичної освіти доби визвольних змагань є ваговою складовою національного освітнього простору. Безумовними досягненнями цього періоду є створення нових навчальних закладів, процес українізації та забезпечення вільного доступу до здобуття освіти, зокрема юридичної, зміна принципів та засад організації університетської освіти, яка призвела до демократизації освітнього процесу та підготовки національно свідомих фахівців у правничій сфері.

2.2.2. Центри розвитку української юридичної освіти за межами українських земель

Події початку ХХ століття призвели до поразки українців у боротьбі за свою незалежність, що зумовило численну еміграцію української інтелігенції, зокрема науковців, викладачів та студентів. Це стало передумовою заснування вищого навчального закладу у Відні в 1921 році за ініціативою проф. О. Колесси –

Українського вільного університету (далі – УВУ). УВУ був створений як перехідна, тимчасова інституція, що мала повернутися на рідну землю [223, с.19].

УВУ є хронологічно першою українською вищою школою за кордоном. Заснований він був Союзом українських журналістів і письменників, головою якого був д-р В. Кушнір, а також Товариством прихильників освіти (голова д-р С. Дністрянський) та Українським соціологічним інститутом (голова проф. М. Грушевський) [120, с.110].

Спочатку в УВУ було створено факультет суспільних наук та філософії і права. Управлінська компетенція належала спеціальному колегіальному органу – Сенату, який у своєму складі мав ректора, проректора, деканів та продеканів. Колегії професорів кожного факультету відповідали за науковий напрям роботи університету.

Перший семестр в УВУ розпочався 17 січня 1921 року і тривав до початку травня. На обох факультетах у цей час навчалося лише 25 студентів. На правничому факультеті викладали 6 професорів та 1 доцент. Навчальний план складався з таких дисциплін: український кооперативний рух та його економічні підстави; теорія права; конституційне право; міжнародне право; теорія карного права; монархія і республіка; зложені держави; парламентарна і радянська форми влади; критичний огляд економічних теорій; генеза права; державне право; право, етика, релігія і справедливість; історичний огляд українського права та адміністративне право [223, с.67].

У жовтні 1921 р. УВУ переїхав з Відня до Праги. Передумовами такого переміщення стали: по-перше, прихильність президента Чехословацької Республіки Томаша Г. Масарика; по-друге, пропозиція від уряду надати фінансову підтримку університету та субсидії для студентів; по-третє, у Празі на той момент була значна кількість української академічної молоді, які могли поповнити ряди студентів університету.

Питанням надання допомоги українським емігрантам в Чехословацькій Республіці займався відділ опікування Українського громадського комітету. Станом на 01.07. 1924 року було зареєстровано 5209 осіб, з яких 52,4 % - селяни,

12,4% - робітники, 32,4% - інтелігенція, 1,4% - торгівці, 1,4% - землевласників. Люди віком від 25 до 34 років складали 53,1 %. З вищою освітою лише 171 особа з 5209 осіб [220, с.11-12]. За статистичними даними, які наводить С. Наріжний, українські студенти перебували не лише в Чехії, а й в Німеччині, Польщі, Болгарії, Югославії, Румунії та інших країнах. Найбільше число українських студентів за кордоном перебувало саме в Чехії. Так, на перше вересня 1923 р. тут нараховувалося 1360 студентів, а 1 березня 1924 р. було вже 1896. Між окремими містами вони поділялися так: у Празі — 1255 осіб, в Подебрадах — 382 осіб, в Берні — 170 осіб, Пршібрамі — 83 особи і в Братиславі — 6 осіб. Така ситуація пояснюється тим, що українським студентам емігрантам надавалася значна державна допомога від уряду та іноземних організацій [120, с.71-72].

УВУ в Празі не мав власних приміщень. Усі заняття проходили в Карловому університеті, де студенти УВУ навчались у другу зміну. Значна частина студентів поєднувала навчання в обох університетах, що було безумовною перевагою для них. Такі обставини сприяли запозиченню досвіду та традицій європейських університетів викладачами та студентами в навчальному процесі й створенню мультикультурного наукового середовища.

Мультикультурність була притаманна і студентському середовищу, адже в УВУ навчалися не лише українці, а й німці, білоруси, румуни, мадяри, євреї та росіяни [223].

Програми навчальних дисциплін затверджувалися Міністерством шкільництва та просвіти Чехословацької Республіки. Станом на 1921-1922 р. здобувачами правничої науки студіюються наступні дисципліни: зимовий семестр включав – теорію та історію права, цивільне, карне, державне, адміністративне, міжнародне право та економічні науки, а літній семестр – загальну історію права, римське, українське, цивільне, політичне (державне), міжнародне право, економічні науки та статистику [223, с. 77]. Отже, необхідно підкреслити, що поряд з юридичними науками активно вивчався блок економічних наук. Аналіз відповідних джерел дозволив констатувати, що до цього переліку були додані курси з торгівлі та морських справ, фінансів, канонічного права, цивільного

судочинства, енциклопедії права та теорії кооперації. При підготовці правників в УВУ перевага надавалась поєднанню теорії та практики.

Навчальний процес підготовки правників був достатньо складним з урахуванням кількості дисциплін, які необхідно було вивчити. Так, наприклад, у 1923/1924 н.р. в зимовому семестрі студенти вивчали 72 курси, що становило 136 годин на тиждень, а в літньому – 78 дисциплін, що становило 150 годин на тиждень [36, с.46].

Згідно з рішеннями прийнятими адміністрацією УВУ, які врегульовували організаційні, адміністративні та освітні засади діяльності закладу, студенти поділялися на дві категорії: звичайні, які мали атестат про середню освіту та надзвичайні, які були випускниками реальних шкіл, для яких були обов'язкові додаткові вступні іспити. Обов'язковою вимогою отримання абсолюторії (диплому) було прослуховування курсів протягом 8 семестрів з встановленим мінімумом лекційних годин. Для факультету права та суспільних наук – 140 годин за семестр при умові складання піврічних колоквіумів та абсолюторних іспитів [36, с.26].

Наукова та викладацька робота професорів УВУ складалася з читання лекцій, розробки різних практичних вправ, проведення іспитів, колоквіумів та рецензування робіт, зокрема дисертаційних [120, с. 127]. Особливістю навчального процесу стали семінари, прослуховування яких було обов'язковим для студентів. Зазвичай на них обговорювалися студентські наукові роботи [36, с.47]. Тижневе навантаження викладачів становило 5 годин, з яких 3 години були лекційними. У доцентів тижневе навантаження становило 3 години.

Викладачі готували та видавали власні лекції майже з усіх предметів через брак коштів, а також необхідність забезпечення навчального процесу. Більша частина цих видань збереглися до нашого часу. У 1921 році був надрукований перший підручник юридичного спрямування – «Римське право» Костя Лоського [103]. У 1923 році проф. Р. Лащенком були підготовлені та надруковані «Лекції з історії українського права» [101]. У тому ж 1923 році був надрукований перший том видання «Загальна наука права і політики» проф. С. Дністрянського [58].

Відомим науковцем доктором Ю. Старосольським у 1947 році був виданий «Нарис карного процесу» – підручник із карно-процесуального права [206]. Доцентом О. Юрченком у 1948 році було видано «Чинне право в Україні (нарис основних засад)», метою якого, окрім навчальної, було надати систематизований огляд основних засад і принципів державно-правового порядку та правових інститутів, які діяли на більшій частині українських земель того періоду [252] та багато інших. Усього було видано та надруковано понад 200 видань з юридичної тематики та більшість із них були українською мовою. Окрім того, видавався збірник наукових праць «Наукові записки Українського вільного університету». Неможливо не погодитися з думкою С. Наріжного, згідно з якою «деякі з цих курсів визнані оригінальними в повному обсязі, а всі разом є вагомим внеском в історію розвитку української науки взагалі» [120, с.128].

Після скасування українських кафедр у Львівському та Чернівецькому університетах, після повного знищення імператорської системи підготовки в університетах за часів становлення радянської влади, УВУ лишився єдиним центром розвитку української університетської освіти, зокрема юридичної, завданням якого було репрезентувати національну науку [120, с.135].

Коли Червона армія вступила до Праги у травні 1945 року, УВУ був змушений переїхати до німецької Баварії. З цього періоду розпочинається новий етап розвитку університету, який триває і до сьогоднішнього дня. Історики виділяють три основних етапи розвитку та становлення УВУ – це віденський (1920-1921 рр.), празький (1921-1945 рр.) та мюнхенський (з 1945 року і до сьогоднішнього дня).

Важливим правовим актом для дослідження діяльності УВУ став Статут, який був прийнятий у 1948 році. Оригінал зазначеного документа зберігається в архіві УВУ.

В Статуті УВУ визначений правовий статус навчального закладу – юридична особа з відповідними правами (корпорація з правною особовістю). Стаття 3 санкціонує мету і завдання Українського Вільного Університету, де мета поєднується з місією університету, а саме «плекати всі галузі науки, а зокрема ті,

що безпосередньо або посередньо стосуються української нації, і розвивати основи української культури як складової частини культури людства; навчати та готувати український фаховий і науковий доріст» [44, с.205]. Задля забезпечення виконання закріпленої мети УВУ «веде систематичні курси, виклади та семінари українською мовою, а винятково і чужими мовами; засновує і веде потрібні інститути, лябораторії та всякі досліднонаукові установи, бібліотеки й музей; засновує в різних державах делегатури університету та філії факультетів» [44, с.205].

У Статуті був нормативно закріплений поділ факультету права і суспільно-економічних наук на два окремих факультети – правничий та суспільно-економічних наук. Примітно, що навчання здійснювалося українською мовою, але знання іноземної було обов'язковим.

У статуті УВУ 1948 року були визначені адміністративно-організаційні засади діяльності університету в цілому та факультетів зокрема. Відповідно до статті 22 Статуту УВУ факультет виначався, як «автономна, всередині університету корпорація, що розвиває одну групу пов'язаних між собою наук і знань та виконує мету і завдання Університету згідно з цим статутом та під наглядом Сенату і Загальної професорської колегії». Факультет складався з різних кафедр, очолюваних професорами або доцентами-суплентами. Всі адміністративно-організаційні засади діяльності університету були закріплені окремими нормативними актами, які підлягали обов'язковому затвердженню Сенатом. Управління факультетом здійснювали: а) Декан і Проректор, б) Рада факультету, в) Секретар факультету [44, с.210].

Навчальний процес забезпечували звичайні професори, надзвичайні професори, доценти-супленти, доценти, викладачі та лектори, правовий статус яких закріплювався статутом УВУ 1948 року. Починаючи з 1950 року Баварським міністерством освіти навчальному закладу було надано дозвіл на підготовку магістрів та докторів із науковим ступенем, що вирішувало питання кадрового забезпечення. Про це свідчать наступні статистичні дані: у Празі на факультеті права та суспільно-економічних наук отримали науковий ступінь 95 докторів, у

Мюнхені – вже 128, всього за весь час з 1924 по 1970 рр. – 372 доктори [152, с.26]. Необхідно зауважити, що такі цифри вражають з огляду на досліджуваний період.

Необхідно наголосити на тому, що у статуті була передбачена дисциплінарна відповідальність студента, яка включала усне та письмове попередження, відсторонення від навчання на один семестр, крайнім заходом було відрахування студента. Передбачалася процедура оскарження рішення в Університетському суді, якщо студент не погоджувався з таким рішенням. До повноважень суду належали спори про відповідність університетських актів статуту, спори між адміністрацією та студентами, рішення щодо дисциплінарних справ.

УВУ продовжує діяти і сьогодні на благо розвитку української науки. У навчальному закладі діє три факультети: україністики, філософський та факультет державних та економічних наук. УВУ продовжує залишатися єдиним навчальним закладом за кордоном, де навчання відбувається українською мовою. Отже, як влучно зазначає Л. Рудницький, «...УВУ розпочав свою діяльність після Першої світової війни та продовжував її в часи холодної війни як бастион еміграційної науки, щоб в часи незалежності стати правдивим міжнародним університетом, який слугує каналом транспортування думок між Сходом і Заходом» та «...залишається насамперед спільнотою викладачів і студентів, яких об'єднують пошуки правди, пов'язаної з академічною свободою та ідеалами демократичного суспільства у вільній та незалежній Україні» [198, с.84].

Досліджуючи розвиток української юридичної освіти за кордоном у ХХ столітті, не можна не згадати про правничий факультет *Українського католицького університету ім. св. Климента* (далі – УКУ), адже відомо, що юридична освіта і наука починалися з вивчення не лише римського права, а й канонічного.

Український католицький університет ім. св. Климента був заснований у 1963 році в Римі та був спадкоємцем Греко-католицької богословської академії у Львові (1929-1944 рр.), відкритої ще митрополитом Андрієм Шептицьким. Першим ректором академії став Йосиф Сліпий. Після приходу до Галичини

радянських військ, академію було закрито і лише в 1963 році, після повернення з каторги Йосифа Сліпого, його діяльність була відновлена в Римі як Українського католицького університету ім. св. Климента [23, с.35].

Одним із основних історико-правових джерел становлення та розвитку юридичної освіти в УКУ стала Конституція 1967 року. У вступному слові міститься, що «Конституція зберігає посередню дорогу між європейською та американською практикою, залишаючи якнайширшу конечну автономію у самоурядуванні для плекання науки і виховання студентів» [224].

Відповідно до Конституції УКУ першочерговою місією є розвиток науки, який полягає у зосередженні наукової творчості, підготовці кандидатів до наукової та душпастирської-виховної роботи спираючись на наукову і моральну основи, визнані Католицькою Церквою [224, с.11].

Університет у своєму складі мав п'ять факультетів, серед яких факультет права та суспільних наук. Адміністрування в навчальному закладі здійснював ректор, дорадчим органом був Сенат, до складу якого входили проректор, декани та продекани. Усі посади були виборними, так, наприклад, ректор обирався на три роки, а декани на один рік.

Кожен факультет мав чітко встановлений перелік кафедр. На факультеті права і суспільних наук діяли наступні кафедри: римського права; візантійського права; українського права; міжнародного права і його історії; суспільних наук; кримінального права; економіки; політичних наук; історії модерних суспільно-політичних рухів; філософії права [224, с.13].

Розділ 4 Конституції УКУ присвячений правам і обов'язкам студентів (слухачів). Так само, як і в УВУ, студентів поділяли на звичайних та надзвичайних. Звичайні слухачі отримували іматрикуляційну карту, у якій зазначалися ім'я і прізвище та дата народження, підписувалася вона ректором та деканом, індекс – аналог сучасної залікової книжки, до неї заносились усі прослухані курси та складені іспити. А от надзвичайні слухачі не мали права отримувати диплом. Слухач переводився на наступний курс лише після складання всіх навчальних предметів. Для оцінювання знань студентів використовувалась

наступні оціночні категорії: визначний, дуже добрий, добрий, задовільний і незадовільний [23, с.35].

Так само, як і в УВУ, в Конституції УКУ була нормативно закріплена дисциплінарна відповідальність студентів у таких формах - догана від декана, догана від Професорської колегії, відрахування слухача за згодою ректора [224, с.16]. Організація навчального процесу була подібна до організації навчання в УВУ. Студентам заборонялося навчатися на двох факультетах одночасно, але вони мали право прослуховувати курси, які викладались на інших факультетах. Також вони мали право переходити на навчання на інший факультет на початку семестру.

У 1994 році навчальний заклад відновив свою діяльність як Львівська богословська академія, а вже 28 червня 2002 року цей навчальний заклад іменувався як Український католицький університет [23, с.35]. Незважаючи на короткий проміжок власної діяльності після відновлення, УКУ має суттєві здобутки в організації освітнього процесу, його змісту та якості, які на багатьох дискусійних платформах наводяться як приклад для національної юридичної освіти.

Отже, з огляду на реформування сучасної національної моделі юридичної освіти досвід та традиції підготовки юристів в Українському вільному університеті та Українському католицькому університеті є актуальним та може бути корисним при здійсненні реформування національної моделі юридичної освіти.

2.2.3. Організаційно-правові засади підготовки юристів у радянський період

Загальні тенденції розвитку юридичної освіти у ХХ ст. були тісно пов'язані з історичними подіями того часу. Уже з перших років встановлення радянської влади почалася корінна перебудова освіти, зокрема і юридичної, яка, на нашу думку, найбільше постраждала. Створення централізованої системи управління освітою зумовило відсутність модернізації і розвитку освітнього процесу в

цілому, окрім того, найважливішим питанням було підвищення грамотності населення та загальний доступ до вищої освіти всім верствам населення. На початку 20-х років була ліквідована дореволюційна університетська система юридичної освіти, оскільки більшовики вважали, що кваліфіковані юридичні кадри не потрібні, але із переходом до мирного життя влада змушена була проводити реформу освіти. Юридична освіта цього періоду розвивалась як органічна частина радянської юридичної освіти й тісно була пов'язана з марксистсько-ленінською ідеологією.

Як зазначав Ю. Шемшученко, «Жовтнева революція 1917 р. перервала процес еволюційного розвитку юридичної науки й освіти Росії та в Україні» і зумовила ліквідацію дореволюційної системи професійної підготовки юристів [245, с.12]. Університетська освіта вважалась непотрібною, а самі університети, з їх схоластичними методами викладання – відірваними від життя, які не відповідали ідеалам пролетарської революції. І хоча радянські діячі освіти визнавали високий теоретичний рівень знань випускників університетів, утім були впевнені, що ті не мали конкретних професійних навичок [110, с.8].

Л. Міхневич виокремлює три етапи будівництва радянської вищої школи: 1) нищення старої системи освіти та формування системи профільних вертикалей (початок 1920-х р.); 2) спроби підвищити якість навчання (середина 1920-х р.); 3) уніфікація освіти та її підпорядкування союзному керівництву (кінець 1920-х р.) [111, с.12].

Нищення старої системи освіти розпочалося з формування нових органів влади. Головним органом нової влади в галузі освіти став Народний комісаріат освіти (далі - Наркомос). Декретом РНК РСФРР від 5 червня 1918 року до відомства останнього передавалися всі види навчальних закладів, зокрема й вищі школи [181, с.15]. Для керівництва народною освітою в Україні був створений спочатку Відділ освіти при Тимчасовому робітничо-селянському уряді, а після реорганізації останнього в Раду Народних Комісарів – Народний комісаріат освіти УСРР [33, с.47]. У червні 1919 року було прийняте Положення, згідно з яким визначалось управління, структура та повноваження Народного комісаріату

освіти [174, с.52]. У складі Наркомосу створювались кілька відділів, зокрема й відділ вищої школи.

Реформація вищої освіти супроводжувалася прийняттям відповідних нормативно-правових актів. Так, у РСФРР у 1918 році був прийнятий Декрет Ради народних комісарів «Про правила прийому до вищих навчальних закладів», згідно з яким кожна особа, яка досягла 16-ти років, незалежно від громадянства і статі, могла стати студентом вузу без подання будь-яких документів, які підтверджували попередню освіту. Незабаром аналогічний акт був прийнятий в УРСР. З одного боку, нормативний акт закріплював право на безоплатну освіту, закріплював гендерну рівність та нові освітні можливості для робітників та селян. З іншого боку, спрощені правила вступу підривали загальний авторитет вищої школи цього періоду, адже реальність полягала в тому, що частина зарахованих студентів не могла засвоїти програму вищої школи [22, с.23], тобто був відсутній механізм реалізації права на освіту.

18 травня 1919 року Декретом РНК УСРР були скасовані всі наукові ступені і звання, щоб ліквідувати дореволюційну систему диференціації професорсько-викладацького складу та систему державної атестації наукових працівників [167, с.50]. З метою оновлення та так званої «демократизації» професорсько-викладацького складу на посади викладачів запрошувалися кандидати, які мали стаж роботи понад три роки та могли самостійно проводити заняття. Такі категорії викладачів одразу отримували звання професора, враховуючи відсутність у таких викладачів елементарних педагогічних компетенцій та знань, то можна констатувати про зниження якості надання освітніх послуг.

Окрім того, 11 вересня 1919 року приймається Постанова «Про організацію робітничих факультетів при університетах», завданням яких була підготовка абітурієнтів до вступу до ВНЗ. Слухачами робітничих факультетів могли бути особи, які мали не менше трьох років виробничого трудового стажу та брали активну участь у революції, навчання тривало 3-4 роки та передбачало засвоєння частини програми середньої школи, що надавало можливість слухачам навчатися [150, с.71]. Звичайно, перші робітничі факультети відкривались при технічних та

сільськогосподарських вузах, що було пов'язано з гострим дефіцитом відповідних спеціалістів та негативним ставленням до юридичної освіти. Згідно з статистичними даними на кінець 1921-22 н.р. в Україні налічувалось 12 робітничих факультетів при технічних та сільськогосподарських вузах, а в 1922-23 н.р. організовано лише два робітничих факультети при ІНГ [33, с.80-82].

Залежно від спеціальності термін навчання на робітничих факультетах становив 2-3 роки. Відповідно до затверджених навчальних планів, всі курси поділялися на загальні та спеціальні, які відповідали обраній спеціальності.

Наступним кроком «оновлення» університетської системи вищої освіти стало створення інститутів. Так, наприклад, в Одесі відкрився Суспільно-гуманітарний інститут, що мав 6 відділень, одним із яких було соціально-правове відділення [221, с.36].

У 1920 році у Києві та Харкові, а в 1921 році в Одесі були створені Інститути народного господарства (далі – ІНГ) як новий тип вузів. Такі інститути були утворені на базі комерційних вузів та юридичних факультетів університетів у Києві, Одесі та Харкові. Так, у Київському ІНГ діяло п'ять факультетів: правовий, кооперативний, фінансово-статичний, торговельний, експлуатації шляхів сполучення; у Харківському – чотири: правовий, кооперативний, промислово-економічний, зовнішньої торгівлі; в Одеському – три: правовий, кооперативний, зовнішньої торгівлі [33, с.73].

На правових факультетах готували юридичні кадри не тільки для різноманітних галузей народного господарства, а й для судово-слідчих і прокурорських органів, органів державної влади та управління. Здійснювалися також наукові дослідження з юридичної тематики, діяли різноманітні наукові семінари з вивчення радянського права та практики його застосування [245, с.14-15]. Так, у Київському ІНГ на юридичному факультеті навчальний план за 1921-22 н.р., передбачав три відділення: судове (підготовка відповідальних працівників в області юстиції), адміністративне (підготовка відповідальних працівників відділів управління, міліції, загальних відділів виконкомів та ін.) і охорони праці (підготовка фахівців, обізнаних з історією та завданнями робочого законодавства

для роботи у відділах праці, інспекції праці та ін.). Перші два роки навчання були загальними, причому перший рік був загальним для всіх факультетів (т.зв. основний факультет), а спеціалізація проводилася на третьому році навчання. Із трьох зазначених відділень функціонувало лише два: судове та адміністративне [87, с.5]. Пізніше в цьому навчальному закладі було сформовано два напрями підготовки – судово-адміністративний та юрисконсультський. В Одеському ІНГ на юридичному факультеті готували фахівців за такими напрямками: судовий, господарчий та адміністративний [221, с.36]. На момент створення Харківський інститут народного господарства мав судове, адміністративне та юрисконсультське відділення, але пізніше при затвердженні навчального плану було виокремлено дві спеціалізації: судово-господарську, яка готувала фахівців для суду, та адміністративно-господарську, яка готувала фахівців-адміністративістів [113, с.29-30]. Отже, можна констатувати, що становлення юридичної освіти окресленого періоду характеризується поступовим усвідомленням необхідності підготовки спеціалістів, які мають ґрунтовні юридичні знання та навички, необхідні для виконання завдань держави у правовій сфері, що обумовило судову, адміністративну та господарську спеціалізацію на юридичних факультетах ІНГ.

Навчання на юридичних факультетах в ІНГ мали свої особливості. Термін навчання складав 3 роки та поділявся на триместри. Уже наприкінці 20-х років була запроваджена семестрова система. Перший курс, як правило, був загальним для всіх, а студентами-юристами вивчалось вчення про державу та право. З другого або третього курсу починалась спеціалізація. Навчання завершувалось публічним захистом дипломної роботи. Як зазначав Є. І. Кельман, «завдання першого курсу - вироблення марксистського правового світогляду та ознайомлення з основними засадами права, яке забезпечується засвоєнням предметів соціально-політичного циклу, причому викладання повинно бути індивідуалізовано відповідно до потреб і цільового завдання правової просвіти». Для другого курсу – власне юридичні дисципліни, які обов'язково мали практичне спрямування. Завданням третього курсу стало «надання студентам

спеціальних знань, відповідно до обраної ними спеціальності та ознайомлення з необхідними технічними навичками» [87, с.7].

Особливості навчання на юридичних факультетах в ІНГ висвітлені в праці Є. Кельмана, який зазначає, що організація освітнього процесу відбувалася у формі лекцій та практичних (семінарських) занять. Лекції передбачали виклад матеріалу відповідно до навчального плану. Способи ведення практичних занять індивідуалізуються залежно від можливостей трактувати сюжети, педагогічних поглядів і керівників занять. Загалом визначались такі основні прийоми: а) розгляд справ з архівів радянських установ; б) інсценування судових процесів за архівними матеріалами, а також за оригінальними фабулами, складеними самими студентами; в) розбір юридичних казусів з окремих питань права, г) доповіді, реферати та інші індивідуальні та колективні повідомлення студентів. Істотним додатком до практичних занять слід вважати: а) студентський юридичний гурток; б) семінари, де виконуються ускладнені завдання та читаються доповіді як студентами, так і запрошеними практикуючими працівниками радянського права; в) обов'язкова практика студентів у судових установах і юридичних відділах [87, с.9].

Відповідно до специфіки підготовки фахівців з права виділяли три види семінарів: а) Семінари, на яких за певною системою ведуться практичні заняття, розраховані на засвоєння передбаченого навчальним планом матеріалу. Цей вид семінарів став органічною частиною навчального плану як метод проходження курсу замість лекцій і та інших видів занять; б) Семінари більш складного типу, переважно для студентів останнього курсу, які найбільше цікавляться науковою роботою, що надає можливість групі студентів долучатися до самостійної дослідницької роботи; в) Семінари аспірантські, організовані щодо тих дисциплін, які не мають дослідних кафедр [87, с.11].

З навчальною метою організовувалися виробничі екскурсії, студенти відвідували реформаторію неповнолітніх, будинок примусових робіт, окружний суд [113, с.30]. У 1922 році в РСФРР, а в 1923 р. і в УСРР було запроваджено

обов'язкову виробничу практику для усіх спеціальностей. Студенти правники проходили практику в державних та контрольно-наглядових органах.

Безперечно, слушною є думка Л. Міхневич, згідно з якою загальним принципом формування нових методик стало поєднання практики з теорією. І хоча лекція залишалася основною формою навчання, вона все більше поступалася «колективній обробці знань». Таким чином, запроваджувався так званий бригадно-лабораторний метод, сутність якого полягала в тому, що студенти об'єднувалися у бригади по 7-8 осіб для «колективного перероблення» конспекту чи підручника. Цей метод мав як позитивні, так і негативні наслідки. В умовах нестачі навчального матеріалу він надавав можливість оперативно ознайомитися з новинками юридичної літератури, формував почуття колективізму та взаємодопомоги. Але колективна праця унеможлиблювала персоніфіковану перевірку знань студента, знижувала його індивідуальну відповідальність, що негативно впливало на якість навчання [115, с.372].

Нормативним підґрунтям стандартизації освіти, в тому числі й вищої, спочатку стала «Схема народної освіти УСРР» прийнята в 1920 році, а 22 листопада 1922 року, в результаті гострих дискусій між керівництвом наркоматів освіти України та Росії, прийнятий Кодекс законів про народну освіту, з метою встановлення основ освітньої політики [3, с.160-161]. За своєю структурою він складався з преамбули, яка містила основні положення, та 4-х книг з питань організації управління і постачання по народній освіті; соціального виховання дітей; професійної та спеціально-наукової освіти; політичної освіти та виховання дорослих.

Необхідно підкреслити той факт, що в жодній із радянських республік подібних нормативних актів не прийнято. На наше переконання, прийняття кодексу було достатньо прогресивним правовим явищем у контексті систематизації і реальною спробою врегулювати освітні правовідносини, не зважаючи на значну заідеологізованість нормативно-правового акту.

Отже, 25 листопада 1922 р. набуває чинності Кодекс законів про народну освіту УСРР, відповідно до якого кожна вертикаль професійної освіти поділялась

на галузі: індустріально-технічну, сільськогосподарську, медичну, педагогічну, художню та соціально-економічну, яка включала адміністративно-організаційну, операційно-господарську, статистичну, кошторисно-фінансову та юридичну. Для соціально-економічної галузі за ступенем кваліфікації навчальних закладів встановлювалися – технікуми та інститути [161, с.161-162]. Кодекс законів про народну освіту визначав, що технікуми були вищою школою та готували фахівців вищої кваліфікації певної вузької галузі народного господарства і державного будівництва, а інститути випускали організаторів-керівників вищої кваліфікації для широких галузей народного господарства і державного будівництва [161, с. 162].

У 1922-23 роках відбувався процес розробки та прийняття кодексів, таких як цивільний та цивільно-процесуальний, кримінальний та кримінально-процесуальний. Процес кодифікації радянського законодавства вимагав не лише знання, а й вміння правильно тлумачити правові норми, ці обставини впливали на необхідність подолання правової безграмотності та підготовки відповідних фахівців [22, с. 25], в тому числі фахівців «заточених» на законодавчу діяльність, розробку та впровадження в життя числених декретів чинної влади.

Ще однією проблемою реформування освіти, стала необхідність уніфікації системи народної освіти СРСР. Як зазначає С. Тарнавська, ця ситуація була пов'язана з тим, що «в Україні існувало два типи вищих навчальних закладів – інститути та технікуми, тоді як в РСФРР інститути були закладами вищої освіти, а технікуми – середньої» [214, с.123]. Таким чином, навчальні заклади з однаковою назвою готували спеціалістів за різним цільовим призначенням.

Незважаючи на числені спроби реформування вищої освіти і заперечення юридичної, правова реальність виявила зворотний бік проблем, де влада почала розуміти, що без права неможливо повернути життя суспільства до нормального руслу. Окрім того, економічний розвиток, діяльність новостворених судів, державних органів та органів нотаріату при відсутності працівників, які мали юридичну освіту, налагодження дипломатичних зв'язків вимагали створення навчальних закладів, які б готували фахівців для відповідних державних органів.

Звісно, радянська влада спробувала вирішити проблему з кадрами, адже більшість працівників не мали досвіду і достатніх знань у сфері юриспруденції. У періодичних виданнях того часу знаходимо інформацію про проведення курсів підвищення кваліфікації. Так, проводили курси-з'їзди (від 7 до 14 днів), на яких вичитувалась практично університетська програма, але така система не давала очікуваного результату, адже матеріалу було багато, а часу на його засвоєння – недостатньо. Ще одним способом підвищення кваліфікації були так звані конференції, які присвячувались виключно питанням практики, тривали 3-4 дні, але і ця форма підвищення кваліфікації юристів не давала стовідсоткового результату [61, с.191].

Отже, всі зміни цього періоду, які почали впроваджуватися в освітній галузі, зокрема й у підготовці правників, були зумовлені низкою причин: 1) централізація діяльності державних органів виявила потребу в персоналі, який за освітнім рівнем відповідав би завданням соціалістичного будівництва, яке активізувалося протягом перших п'ятирічок; 2) прийняття великої кількості нормативно-правових актів та зростаюча роль позитивного права вимагали підготовки фахівців, які б професійно могли тлумачити правові норми та виконувати свої обов'язки «на благо держави».

12 липня 1930 р. РНК УСРР прийняв постанову «Про реорганізацію вузів і передачу їх у відання відповідних наркоматів», в основу якої покладено поданий комісією проєкт мережі індустріальних, сільськогосподарських, соціально-економічних, транспортних, медичних і художніх інститутів [33, с.146]. Однак така значна кількість вузів свідчила про намагання радянської влади через систему вищої освіти сприяти поширенню більшовицької пропаганди в комуністичному вихованні студентської молоді. Процес формування радянської системи вищої освіти виявився досить тривалим та складним. За період її розвитку складалося так, що університети підпорядковувалися зазвичай бажанням політичної верхівки, а не запитам соціуму [141, с.109].

Нові галузеві вузи засновувались також шляхом об'єднання споріднених факультетів, відділень і спеціальностей різних навчальних закладів. На базі

юридичних факультетів Харківського, Київського і Одеського інститутів народного господарства виник Харківський інститут права і радянського будівництва ЦВК УСРР [33, с.147]. У червні 1933 р. останній перейменовано на Всеукраїнський комуністичний інститут радянського будівництва і права, який було підпорядковано Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету. Інститут забезпечував юридичними кадрами радянський апарат влади та органи юстиції. 1 липня 1937 р. він отримав назву «Харківський юридичний інститут». У 1930-1937 рр. в ньому існували: підготовче відділення з денною й вечірньою формами навчання, факультет радянського будівництва, правовий (судовий), господарчо-правовий (скасовано в 1933 р.), міжнародний (скасовано в 1933 р.) факультети і заочне відділення. Інститут займався підготовкою юристів широкого профілю для роботи в судах, прокурорських і слідчих органах, адвокатурі, нотаріаті тощо [121, с.9].

Певне уявлення щодо розвитку вищої освіти можуть дати наступні статистичні данні – в УСРР 1928 р. було 37 інститутів, 1929 р. – 38, 1930 р. – 42, 1931 р. – 155, 1932 р. – 165, 1933 р. – 190. Отже, кількість інститутів на початок 1933 р. збільшилася, якщо порівняти з 1928 р., у понад п'ять разів. Як видно з даних статистики, 1930 р. став переломним у розгортанні мережі навчальних закладів [33, с.159]. Але це збільшення кількості вищих навчальних закладів жодним чином не позначилося на розвитку юридичної освіти. Отже, на початок 30-х років на теренах України навчальні заклади з підготовки юридичних кадрів фактично були відсутні. Але потреба у висококваліфікованих кадрах у сфері юриспруденції для державних органів не зникала, про що свідчать наступні статистичні дані: у 1936 р. 75 % прокурорів, суддів, слідчих мали нижчу і середню освіту і лише 11 % прокурорів, 9 % слідчих і 3 % суддів мали вищу освіту. Окрім того, Харківський інститут права і радянського будівництва ЦВК УСРР за п'ять років свого існування випустив лише 90 спеціалістів, а в 1935/1936 навчальному році на факультеті навчалось всього 200 осіб [33, с. 170].

Не кращою була ситуація і на кінець 30-х років, про що свідчить стаття А. Чепцова, яка була надрукована в журналі «Радянська юстиція» №22 від 1938

року. Так, у 1938 році завершили навчання в юридичних інститутах і Всесоюзній правовій академії та направлені на судову та іншу роботу всього 420 молодих спеціалістів-юристів. З них розпочали роботу: членами верховних судів союзних і автономних республік – 16 осіб, членами обласних судів – 52, народними судьями – 44, членами колегій захисників – 72, нотаріусами – 21 особа, на педагогічній роботі (директорами та викладачами правових шкіл) - 16 осіб, направлено до аспірантури – 72 особи. Також А. Чепцов зазначав, що із прийняттям Сталінської Конституції необхідно було в найближчі 2-3 роки ліквідувати юридичну неграмотність серед працівників юстиції та різко збільшити кількість осіб, які мають вищу юридичну освіту [239, с.26].

Катастрофічно не вистачало фахівців із юридичною освітою для особового складу працівників юстиції, тому на VI з'їзді працівників юстиції було прийняте рішення про створення заочних юридичних курсів. Здійснення підготовки фахівців відбувалося за трьома циклами: судовий, господарсько-правовий та цикл радянського будівництва. До заочного навчання допускались усі громадяни СРСР, які досягли 17-річного віку, мали виборчі права та освітню підготовку для вступу до ВНЗ. Для різних категорій працівників юстиції встановлювалися різні терміни підготовки від 1,5 до 4 років. Навчання було платним [199].

З метою поєднання теоретичних знань з практичними навичками та заочення студентів здобувати фахову освіту на радянському освітньому просторі була прийнята постанова ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 року «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах» [33, с.165]. Ця постанова визначала механізм реалізації окремих положень щодо програм і навчальних планів, безперервну виробничу практику, методів викладання, підготовки абітурієнтів до вступу, підготовки наукових кадрів, режиму та управління вищою школою. Звичайно, зверталася увага на те, що всі програми та навчальні плани складаються на основі марксизму-ленінізму. Постанова регламентувала ряд вимог до програм та навчальних планів таких, як забезпечення «найщільнішого» зв'язку між теорією та практикою, відмова від надмірної деталізації програм та ліквідація багатопредметності, запровадження фахових факультативних дисциплін тощо.

Необхідно підкреслити, що вже в 1938 були затверджені однотипні для всіх університетів країни навчальні плани. Особливість їх полягала в тому, що вони виявляли всі риси тогочасної університетської освіти та спиралася на широку науково-теоретичну базу. Остаточо була визначена структура навчального плану: загальнотеоретична підготовка, загальноспеціальна підготовка і на останніх курсах - підготовка зі спеціальності. У планах передбачалися курси за вибором [236, с.30].

Як вже зазначалося, становлення радянської вищої освіти, зокрема і юридичної характеризувалося акцентуванням уваги на теоретичній підготовці та майже повною відсутністю забезпечення практичної складової навчального процесу. Це призвело надалі до «теоретизації» освітнього процесу, що позначилось на якості підготовки кадрів у сфері юриспруденції.

Усі ці факти не могли не вплинути на освітню політику радянської влади, з огляду на це 5 березня 1935 року була прийнята постанова ЦВК СРСР (№ 2) та РНК СРСР (№ 389) «Про заходи щодо розгортання і поліпшення правової освіти». Метою прийняття цього нормативно-правового акту стало розгортання та покращення підготовки юридичних кадрів у судах, прокуратурі, слідстві, державному арбітражі, відомствах та госпорганах не лише в РСФСР, а і в союзних республіках. Аналізуючи правовий акт необхідно виділити низку ключових моментів, які вплинули на подальший розвиток юридичної освіти УСРР, до яких необхідно віднести: 1. Заснування Всесоюзної правової академії при ЦВК СРСР та у її складі Вищих академічних курсів для підготовки фахівців на керівні посади для органів суду, прокуратури, слідства та держарбітражу; 2. Встановлення терміну навчання на юридичних факультетах, який становив 4 роки; 3. Створення Харківського юридичного інституту на базі правового відділення Харківського інституту радянського будівництва та права; 4. Збільшення обсягів контингенту студентів юридичних факультетів та підготовчих курсів, зокрема, було виділено для юридичного інституту НКЮ УССР – 200 місць на загальні відділення та 100 місць на підготовчі курси; 5. Створення шкіл підготовки правових працівників у віданні народних комісаріатів юстиції з терміном навчання в один рік. Усього

таких шкіл планувалося створити 31: з них 4 – в УСРР, 20 – у РРФСР та по 1 в Білоруській, Узбецькій, Таджикиській, Туркменській, Азейбарджанській, Вірменській, Грузинській ССР; 6. Започаткування набору до аспірантури у кількості 70 осіб, зокрема для УСРР встановлювалася квота – 15 осіб; 7. Встановлення розміру грошового забезпечення слухачів [134].

Ще одним важливим документом становлення юридичної освіти стала Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП (б) «Про роботу вищих учбових закладів і про керівництво вищою школою» від 23 червня 1936 року [183]. Ця постанова закріплювала низку суттєвих нововведень щодо прийому у вищі навчальні заклади, встановлювала вимоги щодо організації навчального часу та навчальної роботи, компетенції та відповідальності керівництва вищою школою, а також вимоги до порядку та дисципліни у вищій школі.

Відповідно до зазначеної постанови право на вступ до вищих навчальних закладів і на безоплатне навчання отримали всі громадяни Радянського Союзу обох статей віком від 17 до 35 років, які мали атестат про закінчення повного курсу середньої школи і успішно витримали встановлені для вступу іспити. Для вступу потрібно було скласти іспити з наступних предметів: російська мова (письмовий твір), граматики, література, у вузах, де викладання на інших мовах, то і іспит з цієї мови, політграмота, математика, фізика, хімія, а з 1937 року – іноземна мова (англійська, французька, німецька). Для вступу на юридичний факультет потрібно було додатково складати історію та географію [183, с.698]. Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП (б) «Про правила прийому до вищих навчальних закладів» від 11 липня 1940 року ці вимоги були спрощені, а саме: для того, щоб вступити на юридичний факультет, потрібно було скласти іспити з історії народів СРСР, географії, російської мови та літератури (у вузах, де викладання здійснюється не російською мовою, складається також іспит із мови викладання [182, с.817].

Погоджуючись із думкою В. Ходакова, потрібно зазначити, що на початок 1938 року склалася вітчизняна система університетської освіти. Після приєднання до України західноукраїнських земель до цієї системи увійшли Львівський і

Чернівецький університети. Усього на початок 1938/39 навчального року в УРСР нараховувалося 129 вищих навчальних закладів [236, с.30].

Правова доктрина радянського періоду була тісно пов'язана з офіційною ідеологією і всі наукові дослідження в Радянському Союзі повинні були здійснюватися крізь призму марксизму-ленінізму, що завжди проходило червоною ниткою не лише у працях науковців, а й у нормативно-правових актах окресленого періоду. Як зазначає В. Нерсесянц, одним із таких етапів розвитку став сталінський легізм. Незважаючи на те, що праці вчених-юристів вже спрямовувалися на задоволення потреб держави та марксистсько-ленінської ідеології, цього було недостатньо, оскільки тодішньому керівництву необхідне було обґрунтування їхньої діяльності. Так, 16-19 липня 1938 р. Інститутом права АН СРСР була проведена «Нарада з питань науки радянської держави та права», у якій взяли участь близько 600 науковців, викладачів та практиків із різних регіонів країни. Організацією і проведенням цієї наради займався тодішній директор Інституту А. Вишинський - одіозна особистість в історії, який у свій час обіймав різні керівні посади, а саме був дипломатом, прокурором РРФСР, прокурором СРСР тощо [125, с. 283-284].

Цілі та завдання цієї Наради були сформовані відповідно до потреб репресивної практики тоталітаризму, метою стало затвердити загальнообов'язкову «єдино правильну» марксистсько-ленінську, сталінсько-більшовицьку стратегію в юридичній науці, з цих позицій переоцінити та рішуче відхилити підходи та концепції юристів попереднього періоду, визнати їх «ворожими», «антирадянськими», «антимарксистськими», «антиленінськими», запровадити вирішальні установки та офіційне праворозуміння на майбутнє. На цій Нараді відбулося офіційне визнання нормативного підходу до права – позитивізму, а в юриспруденції, як і в інших сферах життя, вимагалися повне сприйняття, монолітна єдність і в теорії, і на практиці у сприйнятті та реалізації наказів тоталітарної системи партійно-політичної влади [125, с. 283-284].

Необхідно погодитися з думкою У. Парпан, згідно з якою радянська вища школа мала «не загальнолюдський, а мілітаристський характер», а «більшість

учених-гуманітаріїв працювало не над новими концепціями поступу суспільства, оскільки їх основним завданням було критикувати капіталістичний спосіб життя та звеличувати партію і радянські догми» [142, с.111].

Усі ці заходи допомогли частково вирішити проблему забезпечення радянських органів кваліфікованими юридичними кадрами. У контексті уніфікаційної політики впродовж 1932-41 рр. було видано цілу низку постанов, розпоряджень і наказів, які регламентували та приводили до уніфікованої форми навчальний процес у вищих навчальних закладах. Найголовнішими для відновлених університетів стали постанова ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 року «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах» та постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 року «Про роботу вузів і про керівництво вищою школою». Виконання цих постанов призвело до розробки стабільних навчальних планів, визначення чіткого графіку навчального процесу, затвердження лекцій, лабораторних та практичних робіт основними формами проведення навчальних занять, посилення значення виробничої та педагогічної практики студентів, введення єдиної системи оцінювання. Усе це суттєво вплинуло на покращення навчального процесу в університетах, підвищило якісну підготовку фахівців [96, с.12-13]. Але не зважаючи на ряд позитивних чинників, необхідно зазначити про відсутність наукового підходу в розробці навчальних планів, що безумовно негативно впливало на забезпечення якості навчального процесу.

Водночас, при начебто прогресивному розвитку вищої освіти, погоджуючись з думкою Ю. Шемшученко, у якісному аспекті розвитку юридичної освіти для України в цілому були характерні регресивні тенденції. В юридичних вузах панували псевдонаукові теорії А. Вишинського. Створена Й. Сталіним атмосфера сваволі, страху і беззаконня придушувала будь-яку творчу думку. За цих умов процвітали догматизм і некритичне коментаторство репресивного за своєю суттю законодавства. Багато сил витрачалося на боротьбу з лівими та правими ухилами, буржуазним націоналізмом. Викладачі-юристи не

уникали й необґрунтованих репресій. Усе це негативно відбилося на рівні підготовки кадрів для правоохоронних органів і наукової роботи [245, с.21].

За влучним виразом українського науковця І. Усенка, сумним наслідком тоталітаризму в Україні стало «репресоване правознавство» - загублені людські долі, знищені або поховані у спецховищах книги, занедбані наукові напрями, заборонені теми, спаплюжені творчі здобутки тощо [229, с.10].

Таким чином, характерними рисами цього періоду стали так звані «чистки неблагоннадійних», шукали всіх, на кого могла впасти підозра про можливість причетності до «п'ятої колони». Не оминув цей процес викладачів юридичних факультетів і відомих юристів. Значна кількість викладачів-правознавців, підозрюваних у «ненадійності», у кращому випадку були звільнені з роботи, інші були заарештовані та засуджені до позбавлення волі. Необхідно підкреслити, що арешти українських науковців та викладачів-правників були спричинені постійними провокаціями радянських органів держбезпеки з метою очищення країни від осіб, які не підтримували чинну владу. Політичні репресії стали візитною карткою радянського суспільства і лише в останньому десятиріччі ХХ століття почалося переосмислення цих історичних подій. Жертвами терору стало широке коло різних верств населення, серед них професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів, що є безумовним свідченням політики винищення української інтелігенції.

Слід підкреслити, що незважаючи на спроби вирішити питання підготовки кваліфікованих спеціалістів у галузі права на законодавчому рівні в довоєнний період питома вага працівників державних органів, що мали юридичну освіту, практично не змінилася. Це пояснюється не тільки проблемами організаційного становлення системи підготовки юридичних кадрів, а й великою плінністю таких кадрів, зокрема й завдяки репресіям та кадровим чисткам.

Друга світова війна внесла свої корективи в життя українського народу – територія України була епіцентром кровопролитних боїв, нею двічі прокотився німецько-радянський фронт, а її населення впродовж трьох років потерпало від жорсткого нацистського окупаційного режиму. Уже з перших днів Німецько-

радянської війни, коли війська вермахту стрімко просувалися вглиб країни, розпочалася масова евакуація на схід людських і матеріальних ресурсів [40, с.92].

Німецька окупація українських земель на деякий час перервала процес формування радянської вищої школи та її науково-педагогічного потенціалу. А. Гітлер вважав, що вся українська інтелігенція має бути винищена, і якщо її ліквідувати, то позбавлена інтелектуальної еліти маса народу стане слухняною. Е. Кох видав спеціальне розпорядження, у якому йшлося про закриття всіх вищих шкіл, окрім шкіл медичного, ветеринарного та технічного профілю на території райхскомісаріату «Україна». Викладацький персонал навчальних закладів підлягав звільненню з роботи [151, с.179].

Вивчення кадрової ситуації у Верховному Суді Української РСР у досліджуваний період, на думку Б.О. Потильчака, свідчить про особливу складність, спричинену крайнім дефіцитом не тільки кваліфікованих і досвідчених суддів, але й взагалі фахівців з юридичною освітою. У період після визволення Правобережної України від нацистських окупантів і до кінця Другої світової війни існувала гостра потреба в забезпеченні фаховими юристами не лише Верховного Суду, але й районних, міських і обласних судів, управлінь юстиції та численних прокурорських структур різного рівня. Брак фахових юристів на посадах суддів реально загрожував стабільності функціонування судової системи Української РСР. У 1943-1945 рр. основними шляхами розв'язання проблеми суддівських кадрів у Верховному Суді УРСР були: поновлення на роботі суддів, які працювали ще до війни; підбір кандидатів у члени вищого судового органу республіки з-поміж суддів-практиків міських, районних і обласних судів; залучення на суддівську роботу досвідчених державних і партійних чиновників [157, с.113]. Більшість із цих осіб взагалі не мали юридичної освіти, оскільки у зв'язку з історичними подіями цього періоду, а також через різноманітні об'єктивні та суб'єктивні причини не мали можливості її отримати.

У досліджуваний період в Українській РСР діяли юридичні факультети в Києві та Харкові, а в жовтні 1939 року поновив свою діяльність Львівський

державний університет, якому було присвоєно ім'я Івана Франка. У Львівському університеті було ліквідовано богословський факультет, медичний факультет виокремлено в самостійний медичний інститут, а в університеті створено п'ять факультетів: філологічний, історичний, природознавчий, фізико-математичний, юридичний. Розпочали роботу нові кафедри, яких до цього часу не було: української мови, української літератури, російської мови, російської літератури, марксизму-ленінізму, історії України, історії СРСР, політичної економії, фізичного виховання [100, с.32].

Німецько-радянська війна перериває і звичне життя студентства. Частина студентів іде до Червоної армії, вищі евакуюють до «тилу», вглиб Радянського Союзу. Те, що залишається на окупованих згодом територіях, зазнає великих втрат. Бібліотеки, галереї та лабораторії розграбовують, корпуси й гуртожитки використовують для господарських потреб. Одеський та Чернівецький університети проходять через «румунізацію». Райхскомісаріат «Україна» на своїй території обмежує діяльність вищих навчальних закладів, відправляючи молодь та викладачів на примусові роботи до Німеччини. На базі університетів, наприклад Київського державного, окупаційна влада створює власні вищі [211]. Так, у Києві з 1941 по 1943 рр. діє Націонал-соціалістичний київський університет.

Інші факультети разом з університетами було евакуйовані до Кзил-Орди (Казахстан), де на базі Київського та Харківського університетів створено Об'єднаний Український державний університет. І лише після визволення столиці України від німецько-фашистської окупації 15 січня 1944 року університет повернувся до Києва й відновив свою роботу [194, с.302].

Так, відповідно до архівних даних, Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка вже з 15 січня 1944 р. розпочав заняття на старших курсах, а з 1 лютого – на першому курсі. Спочатку студентський склад нараховував 690 осіб, а після реєвакуації університету – 835 осіб. Усього ж у 1944/1945 навчальному році в університеті діяло 13 факультетів та 81 кафедра; навчання на початку року почали 2 784 студенти, а до кінця року освіти здобувало 3 002 студенти [40, с.93].

З перших днів війни Львівський університет припинив свою діяльність і лише тільки в 1944 році, у перші дні після визволення міста від німецько-фашистських окупантів відновив свою роботу, зокрема і юридичний факультет. Воєнні дії та трирічна окупація зруйнували й спустошили університет, лабораторії та кабінети були пограбовані й знищені, з наукової бібліотеки німецькі загарбники вивезли понад 20 тисяч найцінніших книжок, серед яких близько 4 тисяч стародруків і інкунабулів та 500 цінних рукописів [100, с.36]. 15 жовтня 1944 р. знову розпочалися заняття на юридичному факультеті Львівського університету. У цей день за парти сіли 42 студенти другого – четвертого курсів, більшість з яких навчалася на факультеті ще до війни, а з 1 листопада 1944–1945 рр. студентів першого курсу. Зарахування на перший та старші курси продовжувалося і після початку навчального року. Серед студентів факультету було багато демобілізованих воїнів-фронтовиків. Заняття проводилися у дві зміни, аудиторії не опалювалися, було обмаль підручників, не вистачало паперу, аудиторного обладнання тощо. І все ж факультет розпочав підготовку юридичних кадрів, і в 1945 р. його успішно закінчили 22 випускники [20, с.22].

У загальній відомості про контингент студентів УРСР у 1944/1945 навчальному році, що зберігається серед документів відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, подається їх кількість станом на 1 лютого 1945 р.: на 13 факультетах університету навчалось 2 159 студентів, з них 216 студентів – на юридичному факультеті: на першому – 65; на другому – 80; на третьому – 45; на четвертому – 26 і жодного на п'ятому курсі [40, с.97-98].

Беззаперечно, війна зупинила розвиток освіти та відкинула її на декілька десятиліть назад. Після війни студенти та викладачі поступово починають відбудовувати навчальні заклади та повертатися до звичного освітнього процесу. Як відомо з архівних даних, у 1944-1945 навчальному році відбувається повноцінна вступна кампанія.

Про кризу фахівців-юристів свідчить і той факт, що багаторічний керівник вищого органу в системі судів загальної юрисдикції К. Топчій зовсім не мав юридичної освіти, а своєю кар'єрою голови Верховного Суду Української РСР

він має завдячувати великому апаратному досвіду радянського чиновника. Такою була тодішня кадрова політика в царині державної служби загалом [156, с.92].

З відбудовою народного господарства розпочалося відновлення юридичної науки та освіти в Україні. Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні» від 5 жовтня 1946 р. передбачалося збільшити з 1947 р. контингент студентів на перші курси юридичних факультетів університетів і юридичних інститутів, відкрити нові юридичні вузи та середні спеціальні навчальні заклади, забезпечити підготовку і видання підручників за галузями юридичної науки, збільшити прийом до аспірантури з питань права, організувати річні вищі курси вдосконалення кваліфікації юристів тощо [245, с.22]. У 1947 році був відновлений юридичний факультет у складі Одеського державного університету, але під впливом різноманітних соціально-політичних чинників у 1954 році він був ліквідований, а студенти переведені до Львівського університету.

На думку В. Труби, роки становлення одеського юридичного факультету проходили нелегко та досить драматично. Зокрема, ліквідація денної форми навчання була зумовлена «перевиробництвом» юристів та «необхідністю» скорочення їх випуску. Така позиція «зверху» не враховувала величезний попит на юридичні кадри в народному господарстві, судах, адвокатурі, правоохоронних органах тощо [222, с.13]. Знову свою діяльність факультет розпочав у 1967 році. Водночас в Одесі продовжувала функціонувати філія Всесоюзного юридичного заочного інституту.

Науковим установам було запропоновано зосередити зусилля наукових працівників-юристів на підготовці високоякісних дослідних робіт, монографій і підручників з актуальних питань юриспруденції, насамперед із теорії держави та права, державного права, міжнародного права, історії радянської держави та права. Передбачалося теоретичне узагальнення досвіду роботи радянських державних органів, зокрема органів суду і прокуратури, і видання наукових праць з цих питань. Відповідно до тенденцій тих часів редакції наукових юридичних

журналів були зобов'язані розгорнути критику хиб і помилок у галузі юриспруденції та юридичної освіти [245, с.22].

Поряд із всім зазначеним юридична освіта та наука аж до смерті Й. Сталіна продовжували відчувати на собі негативний вплив культу його особи, а також антинаукових концепцій А. Вишинського [245, с.22].

Таким чином, очевидно, що зазначені процеси перешкоджали розвитку вищої освіти радянської України. Однак заходи, передбачені постановами ЦК ВКП (б), стали важливим кроком у відновленні юридичної освіти та заклали нормативну основу для її подальшого становлення і функціонування, проте, без сумніву, зрозуміло, що головна мета підготовки юристів вбачалася не в розумінні та правильному застосуванні правових норм, а у виконанні керівних принципів партії. Повоєнний етап охарактеризувався відновленням діяльності Харківського юридичного інституту, Львівського та Київського університетів у складі яких були юридичні факультети, а в 1947 році була відновлена діяльність юридичного факультету Одеського державного університету. Проте необхідно підкреслити, що поступово, зусиллями органів влади, викладачів та студентів відбувається відновлення матеріально-технічної бази навчальних закладів, а от одночасного поліпшення підготовки науково-педагогічного складу не відбулося.

У післявоєнний період питання кількісно-якісного забезпечення вищої школи постало з особливою гостротою, адже обставини воєнного часу докорінно змінили ситуацію у країні. Загалом у радянській системі ідеологічних настанов при підготовці кадрів перевага надавалась кількості підготовлених працівників, що не завжди позитивно впливало на якість цієї підготовки. У цей період головне завдання викладача ВНЗ полягало не в наданні профільних знань студентам, а перш за все в розкритті рушійної ролі комуністичної партії. У післявоєнний період велику увагу з боку владних структур було приділено насамперед кількісному, а не якісному аспекту формування науково-педагогічної інтелігенції. До читання лекцій та проведення практичних занять нерідко залучалися люди без достатньої підготовки, кваліфікації та необхідного досвіду роботи [151, с.181].

Якщо спробувати оцінити юридичну освіту післявоєнного періоду, то, звичайно, необхідно взяти до уваги той факт, що німецько-радянська війна та німецька окупація спустошили українські землі та зупинили розвиток освіти в цілому. Усі університети були евакуйовані й лише наприкінці 1943 року вони почали повертатися. Після війни виникла гостра потреба в кадрах для відновлення зруйнованого народного господарства та інших сфер суспільного життя. Таким чином, набуває розвитку заочна освіта, яка могла розв'язати проблему дефіциту фахівців. Слід зазначити, що якість юридичної освіти залишалася досить низькою і найперше це було пов'язано з відсутністю фахових викладачів, які були репресовані до початку війни, а потім значна кількість викладачів загинула на ній. Усе це спричинило, що фахові дисципліни викладалися особами без досвіду викладання або нефахівцями юридичної справи. По друге, заідеологізованість навчального процесу, яка полягала в тому, що більшість дисциплін були спрямовані саме на розкриття рушійної сили комуністичної партії, а не формування суто юридичних знань.

5 жовтня 1946 р. була прийнята постанова ЦК ВКП (б) «Про поліпшення і розширення юридичної освіти в країні». У постанові зазначалися недоліки юридичної освіти; встановлювалось, що юридичні інститути і юридичні факультети університетів не стали ще загальною базою підготовки юристів вищої кваліфікації, які б готували фахівців для роботи в галузі міжнародних правових відносин, а також для роботи в радянських адміністративних органах; була зазначена занедбаність наукової роботи в галузі юриспруденції, особливо з теорії держави та права, радянського державного права, міжнародного права, історії радянської держави та права; украї повільно здійснювалася підготовка науково-педагогічних кадрів [242, с.7].

Окрім того, не вистачало підручників та навчальних посібників. Так, за даними Управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР, довоєнний книжковий фонд бібліотек вузів республіки становив понад 16 млн. томів. А на 1 жовтня 1946 р. в бібліотеках вузів УРСР налічувалось лише 9 255 918 томів. У

багатьох випадках один підручник припадав на 50-100 і більше осіб [34, с.36]. Особливо не вистачало підручників з суспільних наук, зокрема юридичних.

Таким чином, у повоєнний час було вирішено значно збільшити контингент щорічного вступу на юридичні факультети університетів і до юридичних інститутів, відкрити низку нових юридичних факультетів в університетах і розробити для них новий навчальний план, видати нові підручники з основних юридичних дисциплін, значно збільшити прийом до аспірантури із правових наук, вжити заходів щодо поліпшення наукової роботи в галузі юриспруденції [242, с.5].

Для впорядкування справи підготовки юристів у цей період важливе значення мала організація у квітні 1946 р. Міністерства вищої освіти СРСР, у безпосереднє підпорядкування якого були передані вищі навчальні заклади, які перебували в підпорядкуванні багатьох центральних органів виконавчої влади, зокрема всі університети та юридичні інститути. У складі Міністерства було створено Головне управління юридичних вузів, якому безпосередньо і були підпорядковані юридичні інститути. Це ж управління повинно було здійснювати методичне керівництво і юридичними факультетами університетів, які організаційно входили до системи Головного управління університетів. Таких факультетів в 1946-му було 10, два з яких були в Київському та Львівському університетах [242, с.6].

Ураховуючи необхідність підготовки та видання якісної навчальної та наукової літератури, влада дозволила вузам надавати авторам творчі відпустки із збереженням заробітної плати для підготовки навчальних підручників та посібників. Завдяки цьому різко збільшилася кількість підручників та навчально-методичних посібників для студентів вузів.

Навчальний рік починався в усіх вузах 1 вересня, перший семестр закінчувався 24 січня, а другий семестр починався 7 лютого і завершувався 30 червня. У цей же період був встановлений термін навчання на юридичних факультетах університетів – 5 років, в юридичних інститутах – 4 роки.

Тривало піднесення ідейно-теоретичного рівня навчального процесу. У навчальних планах юридичних інститутів і факультетів з'явилися курси діалектичного та історичного матеріалізму, економіки і політики зарубіжних країн, історії міжнародних відносин. Збільшувалась кількість годин із таких курсів, як основи марксизму-ленінізму, політична економія, історія держави та права, психологія та деяких інших. Водночас зменшилася кількість годин на спеціальні дисципліни, що вивчалися всіма студентами на молодших курсах (цивільне, адміністративне право, кримінальне право і процес). Нові навчальні плани юридичних факультетів передбачали підготовку юристів широкого профілю зі спеціалізацією на міжнародних правових відносинах і радянському державному устрої та управлінні [34, с.42].

Як вже зазначалося вище, потрібно окреслити проблему і щодо нестачі викладачів, адже значна частина не повернулася з війни, інші ж продовжували працювати на виробництві. Для розв'язання цієї проблеми Центральним комітетом КП(б)У були прийняті наступні постанови: «Про підготовку наукових кадрів через аспірантуру в Українській РСР» від 17.01.1947 р., «Про стан та заходи до поліпшення підготовки та захисту дисертацій у вузах і науково-дослідних закладах Української РСР» від 11.02.1950 р.

В Україні в 1950 р. контингент студентів мав зрости на 30 тис. осіб порівняно з останнім передвоєнним роком. За п'ятиріччя планувалося випустити 120 тис. молодих спеціалістів з вищою освітою, з них – 8 тис. юристів [34, с.12].

Багато вищих навчальних закладів відчували гостру потребу у викладацьких кадрах, навчально-методичній літературі, навчальних приміщеннях, гуртожитках для студентів та житлового фонду для професорсько-викладацького складу. Так, навчально-виробнича база Київського університету, у якому функціонувало 13 факультетів та 86 кафедр, задовольняла потреби ВНЗ лише на 20 % [34, с.13].

Після війни Україна вимагала фахівців для відбудови держави, для цього потрібно було відновити мережу заочної та вечірньої освіти.

З 1952 року на всі спеціальності, за винятком філологічних, скасовано вступний іспит з іноземної мови, що значно полегшувало вступ до вузів

робітничої молоді. Для заохочення вступників надавалися додаткові пільги, наприклад, додаткова відпустка на 20 днів зі збереженням заробітної плати на період складання курсових екзаменів [34, с.31-32].

У 50-60 роках юридична спеціальність залишалася «недефіцитною» спеціальністю, про що свідчить той факт, що в 1955/56 навчальному році у всіх вузах було введено новий перелік спеціальностей, що передбачав підготовку фахівців широкого профілю. Так, в інститутах УРСР кількість спеціальностей зменшилась з 299 до 212, а 500 студентів молодших курсів, які готувались стати правознавцями, почали опановувати спеціальність «Бухгалтерський облік» [34, с.52].

Питання і з виробничою практикою вирішувалося шляхом встановлення чіткого обсягу, змісту і збільшення строків проходження. Так, студенти юридичних спеціальностей повинні були проходити виробничу практику від 6 до 20 тижнів.

До наукової роботи студентів долучали через роботу в наукових студентських гуртках та проведення студентських наукових конференцій, які присвячувались підсумкам роботи за рік або за семестр.

На початку 1958/59 навчального року в республіці діяло 140 вищих навчальних закладів із контингентом 381,1 тис. осіб, з них 221.5 тис. осіб на денних відділеннях. Щодо окремих груп вузів, то контингент студентів розподілявся так: в інститутах промисловості і будівництва навчалось 123,5 тис. осіб, транспорту і зв'язку – 28,8 тис., сільського господарства – 43.6 тис., економіки і права – 18 тис., охорони здоров'я та фізичної культури і спорту – 2,6 тис., освіти – 12,9 тис., мистецтва та кінематографії – 2,3 тис. осіб [34, с.34]. Ці статистичні дані підкреслюють, що розвиток вищої юридичної освіти цього періоду був частиною процесу розвитку вищої юридичної освіти СРСР.

Науково-педагогічні працівники та студенти повоєнних років фактично стали заручниками радянської комуністичної диктатури. Реакція органів влади на прояви націоналізму зводилася до посилення ідеологічного тиску та контролю, політичного терору, масових гонінь та арештів підозрілих осіб, які не

погоджувались із політикою партії. Партійне керівництво нав'язувало суспільству суцільну радянізацію навчального процесу. Радянська освітня система базувалася на принципах марксизму-ленінізму, основним завданням якої було пристосувати людину до партійно-державного механізму, тобто зробити її слухняною заручницею комуністичного режиму [205, с.67].

Необхідно зазначити, що вища юридична освіта в УРСР 1950-х – 1960-х рр. проходила шлях фундаментальної стагнації – позитивізм як основа правосвідомості у викладанні юридичних наук у ВНЗ УРСР і СРСР загалом створила фундамент для перетворення юридичної освіти в ковальню кадрів переважно для правоохоронної системи [124, с.19].

Погоджуючись з думкою Н.Терентьевої, яка характеризує вищу освіту в УРСР досліджуваного періоду, звертає увагу на поєднання вищої (університетської) освіти і науки; політехнізацію навчальних закладів; збільшення контингенту студентів природничо-математичних спеціальностей в університетах; поєднання фундаментальних і прикладних досліджень; наукову спрямованість університетської освіти; збільшення часу на вивчення нормативних дисциплін; відсутність наукових основ розробки навчальних планів, що спричинило впровадження екстенсивного підходу, перевантаження студентів шляхом збільшення обсягу навчального часу; багатопредметність; недооцінка зв'язку профільної підготовки студентів та їх повсякденної діяльності [215, с.201].

Отже, процеси відбудови мережі вищих навчальних закладів, зокрема і юридичних, зміцнення матеріально-технічної бази, створення нових вузів та факультетів, відродження та розширення заочної та вечірньої освіти відбувалися під впливом комуністичної агітації та пропаганди, відвертого втручання в особисте життя викладачів і студентів, «підвищення» рівня ідейно-політичного виховання студентів у дусі марксизму-ленінізму. Академічна спільнота повоєнних років фактично стала заручником радянської комуністичної диктатури. Будь-які відхилення від комуністичної ідеології закінчувалися політичним тиском та терором, арештами, масовими гоніннями, так тривало аж до смерті Й. Сталіна.

Комуністичні спецслужби далі пильнують за університетами й шукають студентські «терористичні організації». Активна фаза масових репресій проти студентів та викладачів триває до смерті Й. Сталіна. Так, наприклад, у 1951 році на юридичному факультеті Одеського державного університету викривають «групу єврейських націоналістів» – наслідки союзної антисемітської кампанії, що активізувалась на початку 50-х років [211].

На початок 1959/60 навчального року в УРСР діяло 138 ВНЗ, спеціалістів з економіки і права готували 9, на кінець 1976 року в республіці працювало 136 ВНЗ і лише 7 з них готували спеціалістів з економіки і права [34, с.195; с.204].

Відповідно до закону про школу, починаючи з 1959 року, пріоритетне право на зарахування до вузів надавалось особам, що мали не менше двох років виробничого стажу. При вступі до вузу обов'язковим стало подання характеристики-рекомендації від громадських організацій, керівників підприємств і установ, правлінь колгоспів. Правилами прийому встановлювалося, що до університетів та інших вищих навчальних закладів на спеціальність «Правознавство» приймалися лише особи принаймні з дворічним виробничим стажем [34, с.210].

З метою забезпечення вузів штатними робочими місцями для виробничого навчання і практики студентів уряд Української РСР прийняв 24 серпня 1959 р. постанову «Про форми і строки навчання у вищих навчальних закладах та про виробничу роботу і практику студентів» [34, с.214].

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 21 травня 1964 року «Про строки підготовки і поліпшення використання спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою» було визнано доцільним скоротити строки навчання студентів у вузах, для спеціальності «Правознавство» термін навчання був скорочений з п'яти років до чотирьох [34, с.221].

16 червня 1964 р. була прийнята постанова «Про заходи по дальшому розвитку юридичної науки і поліпшенню юридичної освіти в країні», яка визначила подальший розвиток досліджень у галузі правознавства та реформуванні юридичної освіти.

У середині 1960-х рр. склалася ситуація, коли наявні юридичні факультети та спеціалізовані ВНЗ, що випускали фахівців у галузі права, не задовольняли попит у спеціалістах народного господарства та правоохоронних органів, що зумовило появу низки проблем. Так, відсутність зобов'язань дозволяла випускникам вечірніх та заочних відділень залишатися в республіканських та обласних центрах, що призвело до гострого браку кадрів у районах. Для вирішення цієї проблеми у 1966-1968 рр. були відкриті очні відділення на юридичних факультетах по всьому СРСР. При цьому заочна та вечірня форми навчання перейшли до форми підвищення кваліфікації кадрів, а не їх підготовки [222, с.14].

У 1964-1965 рр. Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР розробило і затвердило нові навчальні плани з усіх спеціальностей. Для розробки навчальних планів були створені науково-методичні ради з усіх спеціальностей. Вони склалися не лише з науково-педагогічних працівників, а і з досвідчених практиків. Значні зміни в навчальних планах торкнулися практичної складової – було виокремлено три види практик: навчальна, виробнича і переддипломна. Була збільшена кількість годин на спеціальні фахові предмети. Більше уваги приділялось спецкурсам, спецсемінарам та практичним заняттям, на які відповідно до навчального плану повинно бути відведено не менше 40-50% всього навчального часу.

На думку С. Немченка, правова освіта в Україні за радянських часів являла собою централізовану систему, чітко урегульовану законодавчими актами, представлену спеціалізованими вищими юридичними закладами та факультетами, а також пройшла генезу від суто заідеологізованої системи підготовки державних службовців у сфері правозастосовної практики «революційної законності» від 1920-х до 1950-х рр. до створення догматично-орієнтованої школи формування радянського юриста, покликаною забезпечувати режим так званої «соціалістичної законності» у 1950-х – кінці 1980 рр. [124, с.20].

Проте період з 1953 р. до середини шістдесятих років ХХ століття є дуже суперечливим: на початку цього періоду нове керівництво країни на чолі з

М. Хрущовим не виявляло особливої прихильності до закону та правознавців взагалі, ототожнюючи їх з працівниками НКВС-МДБ-МВС, проводило хибну політику "подолання надвиробництва" юридичних кадрів. У результаті був ліквідований юридичний факультет Одеського університету та юридичні школи Міністерства Юстиції [95, с.298].

Як зазначає О. Корольков, із приходом до влади М. Хрущова розпочався новий етап розвитку юридичної науки та освіти. Кошти стали вкладатись у розвиток наукових досліджень, народну освіту, сільське господарство, соціальну сферу тощо. У суспільному житті був розвінчаний культ особи Й. Сталіна, а в юриспруденції – А. Вишинського, зросла роль права в регулюванні суспільних відносин, було вжито заходів щодо відновлення законності та правопорядку, здійснена друга кодифікація радянського законодавства. Зміни на краще відбулися і в розвитку юридичної освіти в Україні: у вищих юридичних навчальних закладах збільшився контингент студентів, зросла кількість кафедр, кількість захищених кандидатських та докторських дисертацій, розширилась підготовка педагогічних кадрів, відбулась демократизація навчального процесу та управління вищими навчальними закладами. Були підготовлені та видані нові підручники й навчальні посібники для юридичних вузів, зокрема й українською мовою. На початку 60-х років в Україні сформувались юридичні наукові школи, які можна визначити як центри проведення фундаментальних досліджень у галузі правознавства, що здійснюють також успішну підготовку студентів, аспірантів та докторантів [95, с.298].

Як вже зазначалося, в 60-х роках відновив свою діяльність юридичний факультет в Одеському державному університеті, у складі якого діяло п'ять кафедр: історії та теорії держави і права; криміналістики; цивільного права та процесу; державного та адміністративного права; трудового, колгоспного та земельного права, а пізніше була створена кафедра карного права [131, с.379].

Постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 21 травня 1964 року передбачалося, що строк навчання в університетах становитиме 5 років, крім правознавства, журналістики, історії, для яких встановлювався термін у 4 роки. Ці зміни знову

вимагали корекції планів та програм, внесення до них змін та доповнень, розробку нових. У 1964–1965 роках міністерством були розроблені чергові нові програми [131, с.396].

Характерним із середини 1960-х до середини 1980-х років було те, що нове керівництво партії та держави на чолі з Л. Брежнєвим вжило заходів для подолання викривлень у внутрішній та зовнішній політиці. Але кардинальних змін не відбулося, внаслідок чого розвиток країни швидко сповільнився і багато ідей залишилися на папері. Застій паралізував економічне та суспільне життя, посилювався розрив між словами та вчинками керівництва країною, у соціальній та духовній сфері з'явилося багато аномальних явищ, принципи соціальної справедливості були сильно спотворені, поширилася корупція в державному апараті, економіка перебувала в передкризовому стані. О. Корольков наголошує, що науково-технічний прогрес вимагав мобільної системи підготовки спеціалістів, а програми вищих навчальних закладів практично не змінювалися. Вищі навчальні заклади були в полоні різноманітних інструкцій та наказів, вони не мали права самостійно змінювати програми навчання. Гонитва за виконанням плану прийому та випуску спеціалістів призводила до того, що відрахувати нерадивого студента можна було у випадку, якщо він сам припиняв відвідувати вищий навчальний заклад або скоював правопорушення [95, с.299].

Із середини 70-х рр., коли вузький (етатичний) нормативізм почав здавати свої позиції та відбулися помітні процеси перетворення праворозуміння в загальній теорії та галузевих науках, вчені вищої школи почали орієнтуватися на експериментальний пошук адекватних форм навчання, спрямованих на забезпечення індивідуального та практичного підходу. Проблема пошуку оптимального балансу між теорією та практикою в цей період стає однією з головних, змінивши вектор на рівень виявлення таких форм навчання, які були б адекватними змісту, цілям освіти та новим умовам співжиття. До другої половини 80-х рр. у радянській вищій школі уже було розроблено спеціальні методи професійно-діяльній підготовки спеціалістів для роботи в цих умовах, які отримали назву «методи активного навчання» (діалогові лекції, тренінги, рольові

та ділові ігри, круглі столи, колоквиуми, імітаційні процеси, навчальні фірми тощо) [102, с.14].

Характеризуючи вищу освіту в УРСР у 80-х роках ХХ століття, Н. Терентьева констатує, що цей період відрізнявся неоднозначністю: з одного боку, зростання педагогічного навантаження, дефіцит бюджету на освіту, збільшення кількості безробітних освітян; відсутність підтримки ВНЗ з боку наукових і виробничих установ; формальність та догматизм у навчанні, зміна свідомості молоді в бік неповаги до вищої освіти як інституції, низька мобільність та гнучкість освітніх установ, незначна варіативність освітніх послуг та їх відірваність від потенційного роботодавця; відсутність цілеспрямованої освітньої політики; з іншого – підтримка державної політики, формування громадської думки, підтримка високого рівня науково-технічного прогресу, здійснення інтелектуального самозабезпечення, соціальна мобільність молоді, гарантія безоплатної освіти, високий рівень природничо-математичної, військової та промислової підготовки, висококваліфікований сталий професорсько-викладацький склад, прагнення змінити концепцію навчального процесу, навчити студентів «мислити розкуто, нешаблонно»; початок децентралізації та демократизації вищої освіти; гуманізація процесу навчання, його часткова індивідуалізація [215, с.202].

Вважаємо за доцільне погодитися із думкою В. Сущенко, згідно з якою саме радянській системі правничої освіти були притаманні такі риси, як спотворена корпоративність професії юриста, орієнтація майбутніх фахівців на збереження та розвиток саме примусово-заборонних правових норм, наявність, окрім «писаного», ще й «телефонного» права, відсутність реальної публічності у правових відносинах взагалі та в захисті прав людини і громадянина зокрема [213, с.23].

Із приходом до влади М. Горбачова починається новий етап – перебудови, який завершується у 1991 році. Наприкінці вісімдесятих років вперше за весь період розвитку радянської вищої школи були поставлені питання щодо відновлення демократизації, гуманізації та автономізації вищої освіти, що було

спричинено загальною зміною політичного клімату в державі. Намічений курс переходу до політичного плюралізму, ринкової конкуренції та свободи вибору не міг не зачіпати сфери вищої школи і внаслідок цього був соціально та економічно детермінованим [95, с.299]. Нетривала «відлига», хоча і розширила «горизонти» правового світосприйняття, але прямо не позначилася на якості юридичної освіти того часу.

Необхідно також зазначити, що в цей період правові системи зарубіжних країн вибудовувалися на принципі верховенства права, а метою радянської юридичної освіти було навчити людей користуватися законом для досягнення цілей Комуністичної партії і уряду. Радянський період відзначився значними зусиллями щодо розробки стандартів юридичної освітньої діяльності та наукових досліджень і лише з розпадом Радянського Союзу відбулася поступова переорієнтація в бік європейської освіти.

У 90-х роках і надалі спостерігалися зростання педагогічного навантаження, дефіцит бюджету на освіту, збільшення кількості безробітних освітян; відсутність підтримки ВНЗ з боку наукових і виробничих установ; зміна свідомості молоді в бік неповаги до вищої освіти як інституції, низька мобільність та гнучкість освітніх установ, незначна варіативність освітніх послуг та їх відірваність від потенційного роботодавця; проте водночас внаслідок зміни типу суспільства з індустріального на постіндустріальне спостерігається інтеграція освіти, науки і виробництва; зміна ідеологічної і цільової основи науки, ієрархії академічних знань, інтенсифікація використання об'єктивного знання, яке визначає зміст університетської освіти; зростання інтелектуального виробництва, зміна технологій на наукомісткі; поліпарадигмальність та подвійна спрямованість освіти; віртуалізація освітніх послуг, набуття знаннями статусу основного капіталу, потребою в неперервній освіті, фундаменталізацією змісту університетської освіти, гуманізацією технічної освіти, інноваційністю у навчанні тощо [215, с.202]. Зазначені процеси позначилися на якості юридичної освіти, яка, з одного боку, перебувала у стані стагнації, що неминуче позначалось на якості

підготовки фахівців, а з іншого – українське суспільство потребувало кадрів нової формації.

Аналіз генези національної юридичної освіти буде не повним, якщо окремо не зупинитися на становленні та розвитку заочної юридичної освіти, за допомогою якої вирішувалося кадрове забезпечення державних органів до проголошення незалежності України.

Прийнято вважати, що перші паростки заочної освіти можна спостерігати з другої половини XIX століття. Поява заочної форми навчання відноситься до 1856 р. коли у Німеччині, в Інституті Туссена і Лангеншейдта відкрились заочні курси навчання іноземній мові. Поступово в тій чи іншій мірі, праобрази заочної освіти з'являлися в інших країнах: Великобританії, Канаді, Росії, СРСР, Франції, Швеції та інш. [241, с.11].

Заочна форма навчання, яка зародилася з екстернату, спочатку мала на меті забезпечити широкі можливості для отримання освіти та можливість підвищити кваліфікацію жителям віддалених регіонів, інвалідам, молодим матерям та іншими групами населення, які не мають інших можливостей навчатися; вона покликана підвищувати освітній, професійний і загальнокультурний рівень населення при порівняно невеликих витратах; задовольняти потреби особистості і економіки в кваліфікованих фахівцях, зміцнювати зв'язки освіти з виробництвом [192, с. 11-12].

Переконливим є погляд В.В. Нестеренко стосовно того, що заочна форма навчання виникла і почала розповсюджуватись як засіб подолання труднощів здобуття освіти за ознаками: статі; віддаленості перебування від центрів освіти; доступності для широких верств населення [126, с. 22]. Отже, заочній освіті передували різні види самоосвіти з використанням науково-методичної літератури та посібників, за допомогою листування.

У СРСР система заочної освіти бере свій початок з 1919 р., коли керівництвом країни було прийнято рішення про надання всебічної допомоги в самоосвіті робітників і селян. При вузах почали відкриватися заочні курси – іноземних мов, радянського будівництва та інші, але всі вони були спрямовані на

підвищення кваліфікації. В УСРР заочна форма освіти з'явилась в 1927 році, як заочні курси підвищення кваліфікації працівників та керівного апарату для промислових підприємств. Цей факт є достатньо обґрунтованим, адже з розвитком промисловості не вистачало інженерно-технічних та професійно-робітничих кадрів.

Одночасно зі стаціонарними вищими навчальними закладами наприкінці 20-х років у республіці набула поширення заочна освіта, яка з часом стала важливим каналом підготовки кадрів без відриву від виробництва. Історія цієї форми навчання майже до 1938 р. рясніє всілякими реорганізаціями і перебудовами. Недостатність належного досвіду приводила до безперервних пошуків найбільш доцільних форм організації заочного навчання [33, с. 180].

Одним із перших союзних нормативних актів про заочну освіту стала постанова Раднаркому РРФСР від 3 березня 1931 р. «Про систему заочного навчання». На початку свого існування заочна освіта вирізнялася великою кількістю недоліків, серед яких необхідно виділити основні, які полягали у відсутності: уніфікованого управління заочною освітою; уніфікованих правил прийому (студенти приймалися на навчання протягом року); встановлених термінів навчання, (вони були різними в різних навчальних закладах та за спеціальностями); штатних викладачів; підручників, посібників та інших навчально-методичних матеріалів; заліково-екзаменаційних сесій (студенти складали іспити за допомогою виконання письмових контрольних робіт).

Відтак, керівництво державою повинно було реагувати на зазначені недоліки шляхом прийняття відповідних нормативних актів. У зв'язку з викладеним вище 29 серпня 1938 року була прийнята Постанова Ради народних комісарів СРСР № 951 «Про вище заочне навчання», яка викривала вагомі недоліки заочної освіти та закріплювала норми, які повинні були покращити організацію заочної освіти у країні [132].

Станом на 1940 р. система заочної юридичної освіти складалася з Всесоюзного юридичного заочного інституту з його 15 філіалами на території СРСР, зокрема й у Харкові, окремі філіали інститутів мали консультаційні

пункти; Всесоюзної заочної правової академії з її 10 філіалами, зокрема й у Києві; дворічних заочних юридичних шкіл у всіх союзних республіках (в 1939 р. їх було 10) [91, с.12].

Так, Козлов, у своїй статті, яка була опублікована в журналі «Радянська юстиція» в 1940 році, зазначав, що заочна юридична освіта повністю себе виправдала та стала однією з основних форм підготовки та перепідготовки юридичних кадрів. Водночас були визначені недоліки в роботі закладів з підготовки юристів: незадовільне керування роботою студентів; неявка студентів на екзаменаційні сесії; недостатність методичного забезпечення навчального процесу; слабка виховна робота серед студентів-заочників; невиконання навчального плану щодо письмових робіт, а також відсутність занять з іноземної мови [91, с.13].

Як зазначає У. Парпан, німецько-радянська війна та німецька окупація на декілька років зупинили розвиток вищої освіти в Україні. Усі вузи були евакуйовані у східні райони СРСР і тільки наприкінці 1943 р. почали повертатися до рідних міст. У повоєнний період Україна потребувала багато фахівців із вищою освітою задля встановлення зруйнованого народного господарства. Однак відсутність коштів і фінансування загалом призвели до того, що в 1946 р. прийнято постанову про розвиток заочної освіти для молоді, яка бажала здобути спеціальність без відриву від виробництва. Завдяки цій постанові у 76 вузах республіки почали діяти заочні відділення [142, с.30].

Наприкінці війни, а саме 24 березня 1945 р., Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У прийняли спеціальну постанову про поліпшення заочної освіти в республіці. РНК УРСР і ЦК КП(б)У зажадали від Управління у справах вищої школи відновити підготовку спеціалістів без відриву від виробництва у вищих навчальних закладах республіканського підпорядкування і порушити клопотання перед Всесоюзним Комітетом у справах вищої школи про відновлення мережі заочної освіти при інститутах союзного підпорядкування, що знаходяться на території України. 29 квітня 1946 р. Рада Міністрів СРСР у постанові «Про заочну підготовку спеціалістів» і Рада Міністрів

УРСР в аналогічній постанові від 22 серпня 1946 р. зазначили, що організація вищого заочного й вечірнього навчання повністю себе виправдала [34, с.31].

У 1946 р. при 51 вищому навчальному закладі республіканського і 25 союзного підпорядкування діяли заочні відділення. Вони функціонували при 6 університетах, 20 педагогічних, 17 вчительських, 5 сільськогосподарських та інших інститутах. При 21 вузі працювали навчально-консультаційні пункти. На кінець четвертої п'ятирічки контингент заочників досяг 48576 осіб, на вечірніх відділеннях навчалось 3978 осіб. Протягом п'ятої п'ятирічки контингент студентів-заочників подвоївся, а кількість студентів-заочників збільшилася в понад три рази [34, с.32].

Але не все було так безхмарно щодо відновлення юридичної освіти в УРСР та підготовки фахівців у сфері юриспруденції. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про стан роботи з керівними кадрами в органах юстиції УРСР» від 29 квітня 1947 р. було піддано критиці діяльність Міністерства юстиції УРСР, зокрема й питання щодо організації юридичної освіти, особливо в частині підготовки кадрів для органів юстиції. Нормативний акт містив інформацію щодо слабкої теоретичної та практичної підготовки юристів, і пов'язували цю ситуацію з відсутністю кваліфікованих викладачів у сфері права. Обробка статистичної інформації показала, що понад 70% народних суддів не мають середньої юридичної освіти, не говорячи про вищу юридичну освіту. У 1946 році з 1309 народних суддів змінилося 333, що становило 25,4%. Найбільша змінюваність народних суддів спостерігалася в Житомирській області – 45%, Запорізькій – 40%, Вінницькій – 36,7%, Тернопільській – 34,1%, Рівненській – 30% [83, с.489-490].

Звичайно, що вирішення питання підготовки необхідних правничих кадрів після війни покладалося на заочну юридичну освіту, але й вона здебільшого мала формальний характер.

Постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про стан роботи з керівними кадрами в органах юстиції УРСР» від 29 квітня 1947 р. Міністерство юстиції зобов'язували в найближчі 4-5 років забезпечити отримання народними суддями як мінімум

середньої юридичної освіти або організувати перепідготовку на 9-місячних юридичних курсах. З цією метою запроваджувалися наступні кроки: а) підвищити вимогливість (мабуть, тут вимоги) до працівників органів суду і юстиції шляхом широкого залучення їх до заочної юридичної освіти, встановивши суворий і систематичний контроль за виконанням ними навчальних планів; б) організувати в 1947 р для підвищення юридичної кваліфікації народних суддів, районних прокурорів і слідчих курси перепідготовки юристів з дев'ятимісячним терміном навчання в м. Харків; в) з огляду на необхідність підвищення рівня підготовки юристів, що випускаються з 2-річних юридичних шкіл, зобов'язати Міністерство юстиції УРСР приймати в школи лише осіб, які мають закінчену середню освіту, не молодших за 23 роки, що володіють досвідом партійної, радянської та громадської роботи. Вжити заходів до створення необхідної навчально-виробничої бази (Кабінети, наочні посібники, бібліотеки) в наявних юридичних школах і поліпшити матеріально-побутові умови студентів; г) систематично практикувати стажування та семінари при обласних судах і управліннях Міністерства юстиції з народними суддями і судовими виконавцями, які не мають юридичної підготовки і достатнього досвіду роботи [83, с.494].

У 60-х роках здійснювалася серйозна робота зі створення загальнотехнічних факультетів, які готували фахівців у два етапи: на першому вони одержували загальнонаукову та загальноінженерну підготовку, а на другому – спеціальну фахову. За таким же принципом для поліпшення заочної педагогічної, юридичної, аграрної та інших галузей освіти були створені загальнонаукові факультети. У 1962 р. в Україні відкрито 55 таких факультетів, на яких навчалось 44 тис. осіб [34, с. 268]. Проте у своїй роботі такі факультети мали значну кількість проблем, адже створення уніфікованого плану для всіх спеціальностей не мало успіху. Таким чином, були розроблені навчальні плани для чотирьох відділень: гуманітарного, математичного, агробіологічного та економічного. Але і це не призвело до отримання очікуваних результатів.

Ураховуючи вище викладене, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР невдовзі припинило навчання юристів на загальнонаукових

факультетах і вже з 1966 р. повернулось до звичайних планів за спеціальністю [34, с.268].

У 70-х роках ХХ ст. можна констатувати про перехід до нової моделі заочної освіти – очно-заочної, коли сесії проводилися в очному форматі. Сесії були достатньої тривалістю, де заняття, консультації та екзамени займали до 25% усього часу навчання. Таких сесій, як правило, було дві на навчальний рік. Під час сесій проводилися оглядові лекції, надавалися індивідуальні консультації, проводилися семінарські та практичні заняття, здавалися іспити та заліки. Програми навчання та підручники були спільними для денної та заочної форми. Таку модель заочної освіти ще називали – консультативною [31, с.171].

З проголошенням незалежності України в 1991 році, заочна форма навчання залишилася нам у спадок від попередньої моделі вищої освіти. Деякі елементи цієї форми навчання зазнають серйозних змін, але досвід, накопичений попередньою системою вищої освіти в поєднанні з сучасними здобутками європейської освіти, надає можливість удосконалення сучасної вищої освіти. Слід зазначити, що заочна форма навчання ще не втратила всіх своїх пріоритетів, але не задовольняє потребам якісної підготовки фахівців. Альтернативною формою, враховуючи глобальні виклики суспільству, повинна стати дистанційна форма навчання [24, с.52].

Здійснений історико-правовий аналіз підготовки юристів у радянський період свідчить, що формування юридичної освіти, як елемента правової системи безпосередньо залежало від змін у суспільно-економічному, політичному та соціальному житті. Отже, з цілком об'єктивних причин відбувалися злети та падіння в становленні та розвитку радянської юридичної освіти – знищення моделі юридичної освіти попереднього періоду, розбудова радянської моделі та короткочасний підйом у період нової економічної політики, потім сталінізація юридичної освіти шляхом масового терору та репресій, війна і знову руйнування, підйом у період відлиги, а далі поступова деградація в період брежнєвського застою.

2.3. Правове регулювання юридичної освіти від проголошення незалежності України до сучасного етапу національного розвитку

Практично весь період становлення української державності пов'язують із процесами глобалізації, екологізації, інтеграції, інформатизації, транснаціоналізації, початком співпраці закладів вищої освіти з роботодавцями з наступною трансформацією змісту вищої освіти до потреб ринку праці, поліпроблемністю та системністю вищої освіти, цільовою освітньою політикою, регіоналізацією. Щодо розвитку вищої (університетської) освіти – вдосконалення якості та креативності університетів, забезпечення якості освіти у ВНЗ, болонські реформи в загальноєвропейському та країнознавчому контекстах із посиленням орієнтації освітніх програм на ринок праці, зміна ролі та місії університетів, масовізація та елітарність університетської освіти, формування нового мислення, створення умов для підготовки та розвитку акме-особистостей [215, с.202].

Глобалізація у сфері юридичної освіти передбачає закріплення в освіті нової якості – відкритості. Водночас сучасні глобалізаційні процеси у сфері освіти спрямовані на пошуки й панування гармонії у відносинах між усіма учасниками освітнього процесу відповідно до національних та регіональних особливостей [43, с.172]. Ю. Гальонкіна визначає основні тенденції сучасної вітчизняної юридичної освіти: 1) змінення основної парадигми освіти (криза класичної моделі й системи освіти, розроблення нових фундаментальних ідей у філософії та соціології освіти, гуманітаристиці загалом, створення експериментальних й альтернативних шкіл); 2) інтеграція вітчизняної системи юридичної освіти у світову культуру (демократизація), створення системи безперервної освіти, гуманітаризація та комп'ютеризація освіти, вільний вибір програм навчання; 3) збереження традицій вітчизняної вищої школи [43, с.170].

Формування сучасної вітчизняної юридичної освіти розпочалося з проголошення незалежності України. Починаючи з 90-х років до сьогодення кількісні та якісні характеристики вітчизняної юридичної освіти істотно змінилися порівняно з підсумковими показниками радянського періоду.

К. Бабенко звертає увагу, що розвиток сучасного юридичної освіти в Україні відбувався в кілька етапів, серед яких необхідно виокремити:

1) з 1991 р. по 1996 р. – період, протягом якого відбувається становлення системи освіти України і який характеризується прийняттям Закону УРСР «Про освіту» (1991) і Закону України «Про освіту» в новій редакції (1996), Конституції України (1996), а також низки підзаконних нормативно-правових актів України у сфері освіти (Постанова Кабінету Міністрів України 1995 «Про Програму правової освіти населення», Наказ Державного митного комітету України 1995 «Про заходи, спрямовані на практичну реалізацію Програми правотворення населення України» і т.п.).

2) з 1996 р. по 2009 р. – період, протягом якого приймається низка законів України, які закладають основи розвитку людини як особистості і спрямовані на формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору (Закони України «Про професійно-технічну освіту» (1998), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про позашкільну освіту» (2000), «Про дошкільну освіту» (2001), «Про вищу освіту» (2002), а також підзаконні нормативно-правові акти України (Указ Президента України 2001 р. «Про Національну програму правової освіти населення», Наказ Міністерства юстиції України та Міністерства освіти та науки України 2007 р. «Про створення міжвідомчої робочої групи з розробки Концепції безперервної правової освіти в системі загальноосвітніх навчальних закладів»).

3) з 2009 року по теперішній час – період, який пов'язується із запровадженням в Україні нових підходів до організації правової освіти зокрема та освіти в цілому. Цьому сприяли Указ Президента України 2010 року «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні», новий Закон України «Про вищу освіту» (2014 року). Крім того, у цей період приймається Розпорядження Кабінету Міністрів України 2016 р. «Про проведення у 2016 році як експерименту вступних випробувань при вступі на основі ступеня бакалавра на навчання для отримання ступеня магістра за фахом 081 «Право» з використанням організаційно-технологічних процесів здійснення зовнішнього незалежного оцінювання», Наказ Міністерства освіти та науки України 2017 р. «Про

затвердження Положення про проведення єдиного вступного випробування з використанням організаційно-технологічних процесів здійснення зовнішнього незалежного оцінювання для вступу для отримання ступеня вищої освіти магістра за спеціальністю 081 «Право» у 2017 році» [11, с.221].

Беручи за основу вказану періодизацію, вважаємо за необхідне наголосити на кількох важливих моментах становлення та розвитку національної юридичної освіти.

Як уже підкреслювалося, досліджуваний період характеризується прийняттям низки нормативно-правових актів, які так чи інакше регулюють юридичну освіту, а саме це Закон України «Про освіту» (1991 р.) [177], пізніше Закон України «Про освіту» (2017 р.) [178], Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття» (1993 р.) [165], Закон України «Про вищу освіту» (2002 р.) [163], пізніше Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.) [164] та інші. Але визначальним, важливим кроком розвитку освітнього процесу стало приєднання України до Болонського процесу у 2005 році, що призвело до процесу євроінтеграції української вищої освіти.

Вважаємо за необхідне зазначити, що в контексті розвитку юридичної освіти одним із перших кроків стала Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року» від 10.04.2001 р. №344. Метою цієї Програми була необхідність вдосконалення системи юридичної освіти, приведення її у відповідність зі світовими вимогами, створення умов для задоволення потреб громадян у сучасній юридичній освіті та реалізація права на працю за здобутою спеціальністю, повне забезпечення потреб органів державної влади, правоохоронних органів, інших сфер юридичної практики у фахівцях-юристах [168]. У Програмі закріплений чіткий і ефективний намір розв'язання концептуальних питань, пов'язаних із вдосконаленням системи юридичної освіти – оптимізація мережі навчальних закладів, прогнозування потреб ринку праці у відповідних фахівцях, оновлення змісту базової юридичної освіти. Але відсутність нормативного підґрунтя та механізму реалізації знову виводить окреслену проблему на суспільне обговорення. Так, у жовтні 2009 року

розпочалася підготовка проєкту Концепції вищої юридичної освіти в Україні, а у 2016 році був оприлюднений проєкт Концепції розвитку юридичної освіти [188].

У 2017 році різними суб'єктами права законодавчої ініціативи були подані два законопроекти: Проєкт Закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії №7147 від 28.09.2017 р. [186] та Проєкт Закону про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію 7147-1 від 17.10.2017 р. [187]. Законопроекти викликали неабиякий резонанс і жваві обговорення не лише серед академічної спільноти, а й серед стейкхолдерів, але обидва проєкти були відкликані авторськими колективами.

Істотні зміни в суспільстві та економіці країни, зокрема лібералізація освіти, призвели до розвитку національної юридичної освіти, скорегованої з урахуванням насамперед гуманістичних концепцій права та утвердження верховенства права через захист прав людини та громадянина. Водночас необхідно констатувати, що увага держави до системи підготовки юридичних кадрів на початку 90-х років була недостатньою.

Останнє десятиліття характеризується значною увагою до модернізації юридичної освіти як з боку державних установ та академічної спільноти, так і громадських організацій. Так, наприклад, Програма USAID «Нове правосуддя» визначає одним із напрямів діяльності підвищення якості юридичної освіти та визнає надзвичайну важливість і ключову роль сучасної юридичної освіти в підвищенні якості кадрового поповнення корпусу суддів, адвокатів, прокурорів задля забезпечення належного функціонування правової системи, утвердження правовладдя й ефективної протидії корупції. Виконавці цієї програми тісно співпрацюють з Міністерством освіти та науки України, Комітетом Верховної Ради України з питань науки та освіти, Комітетом Верховної Ради України з питань правової політики, Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, Комісією з питань правової реформи при Президентові України, правничими факультетами різних університетів у різних регіонах країни, професійними об'єднаннями юристів та студентів-правників, Асоціацією

юридичних клінік України, а також іншими організаціями громадянського суспільства, що переймаються станом справ у процесі підготовки правників [185].

Дослідниця Ю. Гальонкіна визначає модернізацію вітчизняної юридичної освіти як систему ґрунтовних трансформацій, спрямованих на заміну наявних напрямів, принципів і механізмів розвитку освіти новими, тобто такими напрямами, принципами й механізмами, які відповідають вимогам сучасного суспільства. Особливу увагу науковиця звертає на чинники модернізації сучасної юридичної освіти, зокрема на необхідності сприйняття основних ідей європейської філософії освіти, в основі якої лежить ідеологія європейського простору вищої освіти; урахування глобалізаційно інтеграційних процесів; розвитку міжнародних зв'язків; діяльності іноземних інвесторів; гармонізації вітчизняного законодавства з європейським; дотримання положень європейських конвенцій, практики Європейського суду з прав людини [43, с.168].

Вбачаємо за доцільне погодитися з думкою науковців І. Арістової та С. Запари щодо необхідності упорядкування правового регулювання реформування юридичної освіти в Україні як системного утворення із взаємодіючими складовими:

1) загальне нормативно-правове забезпечення реформування вищої юридичної освіти в Україні: а) Конституція України; б) закони України, передусім Закон України «Про вищу освіту»; в) міжнародні нормативно-правові акти у сфері вищої освіти, ратифіковані Верховною Радою України; г) підзаконні нормативно-правові акти (наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1187 «Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності закладів освіти»; Наказ Міністерства освіти і науки України від 1 червня 2016 року № 600 «Методичні рекомендації щодо розроблення стандартів вищої освіти»);

2) спеціальне нормативно-правове забезпечення реформування вищої юридичної освіти в Україні: а) закони України, які регулюють суспільні відносини у сфері вищої юридичної освіти в Україні; б) міжнародні нормативно-правові акти у сфері вищої юридичної освіти, що ратифіковані Верховною Радою

України; в) підзаконні нормативно-правові акти у сфері вищої юридичної освіти [7, с.184].

Сучасна українська дослідниця Ю. Гальонкіна робить важливий висновок, згідно з яким здійснення модернізаційних заходів у сфері сучасної вітчизняної юридичної освіти є необхідною умовою інтеграції України в міжнародний освітній простір, її участі як повноцінного учасника в міжнародній комунікації. Аналіз чинної нормативної бази щодо регулювання вітчизняної вищої освіти, зокрема юридичної, засвідчує, що значна кількість нормативних актів не гарантує якості освіти, оскільки не враховано парадигмальні зміни в українському суспільстві. Головна проблема полягає не в кількості юридичних кадрів, а в рівні підготовки фахівців, який поки що не дає змоги українським випускникам успішно конкурувати на міжнародній арені. Вони переважно не готові до самостійної професійної та творчої праці в інших правових системах, до виконання практичних завдань; не завжди мають необхідні вміння щодо професійної діяльності та безперервної самоосвіти, достатню соціально-психологічну підготовку, необхідну для управління чи ефективної роботи в колективі; не сформували навички користування сучасною технікою; не володіють новими технологіями професійної діяльності [43, с.173].

Із приєднанням України до Болонської конвенції пріоритетами сучасної юридичної освіти стала якісна підготовка фахівців права, сформовані компетенції яких відповідали запитам ринку праці та громадянського суспільства в цілому. З моменту проголошення незалежності Україною вся сфера освіти, зокрема й вища юридична, зазнали кардинальних змін, таких як запровадження зовнішнього незалежного оцінювання якості знань майбутніх здобувачів освіти зі зміною доступу до вищої освіти; зміна рівнів вищої освіти – запровадження першого (бакалаврського), другого (магістерського) та третього (освітньо-наукового) як більш прозорі системи та такої, яка відповідає європейським стандартам; цифровізація навчального процесу у зв'язку з пандемією COVID-19; запровадження Єдиного фахового вступного випробування та Єдиного вступного іспиту у формі зовнішнього незалежного оцінювання; прийняття Стандартів

вищої освіти для першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів тощо.

Новітня школа підготовки юристів в Україні ще остаточно не сформована, а ринок юридичних послуг достатньо мінливий, що пов'язано із глобалізаційними процесами та потребою правників, які будуть фахівцями в декількох сферах, зокрема право-ІТ-технології, право-економіка, право-екологія, право-журналістика тощо. У цьому процесі виникає чимало запитань, окремі з яких ми розглядатимемо в інших розділах представленого дисертаційного дослідження.

Таким чином, на нашу думку, розвиток сучасної юридичної освіти в Україні з моменту проголошення незалежності до сучасного періоду національного розвитку можна умовно поділити на два підетапи:

1) з 1991 року по 2005 рік - період, протягом якого відбувається становлення системи освіти України, формується програма розвитку юридичної освіти і який характеризується прийняттям Закону УРСР «Про освіту» (1991) і Закону України «Про освіту» в новій редакції (1996), Конституції України (1996), а також низки підзаконних нормативно-правових актів України у сфері освіти (Постанова Кабінету Міністрів України 1995 «Про Програму правової освіти населення», Наказ Державного митного комітету України 1995 «Про заходи, спрямовані на практичну реалізацію Програми правотворення населення України», Закони України «Про професійно-технічну освіту» (1998), «Про загальну середню освіту» (1999), «Про позашкільну освіту» (2000), «Про дошкільну освіту» (2001), «Про вищу освіту» (2002), а також підзаконні нормативно-правові акти України (Указ Президента України 2001 р. «Про Національну програму правової освіти населення» тощо). Важливим кроком на шляху розвитку юридичної освіти стала Постанова КМ України «Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року» від 10.04.2001 р. №344. Метою цієї Програми була необхідність вдосконалення системи юридичної освіти, приведення її у відповідність зі світовими вимогами. Завершується цей період 2005 роком, коли відбулось приєднання України до Болонського процесу, що призвело до процесу євроінтеграції української вищої освіти.

2) з 2005 року по теперішній час - період, який пов'язується з розробкою нових підходів до національної освіти в цілому (враховуючи приєднання України до Болонського процесу) і організації правової освіти зокрема. Як найважливіші документи цього періоду слід назвати Наказ Міністерства юстиції України та Міністерства освіти та науки України 2007 р. «Про створення міжвідомчої робочої групи з розробки Концепції безперервної правової освіти в системі загальноосвітніх навчальних закладів»; Указ Президента України 2010 року «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні», новий Закон України «Про вищу освіту» (2014 року). Крім того, у цей період приймається Розпорядження Кабінету Міністрів України 2016 р. «Про проведення у 2016 році як експерименту вступних випробувань при вступі на основі ступеня бакалавра на навчання для отримання ступеня магістра за фахом 081 «Право» з використанням організаційно-технологічних процесів здійснення зовнішнього незалежного оцінювання», Наказ Міністерства освіти та науки України 2017 р. «Про затвердження Положення про проведення єдиного вступного випробування з використанням організаційно-технологічних процесів здійснення зовнішнього незалежного оцінювання для вступу для отримання ступеня вищої освіти магістра за спеціальністю 081 «Право» у 2017 році». Цей період також характеризується розвитком юридичної освіти з урахуванням *внутрішніх* (контроль за кадровим, навчально-методичним, матеріально-технічним забезпеченням освітньої діяльності; забезпеченням академічної мобільності студентів та викладачів; якістю знань здобувачів; здійсненням моніторингу та періодичного перегляду освітніх програм, забезпеченням публічності освітньої інформації тощо) та *зовнішніх* систем забезпечення якості (на основі Стандартів вищої освіти різних рівнів відповідно до Національної рамки кваліфікацій, з урахуванням та дотриманням ліцензійних та акредитаційних вимог, вимог до атестації здобувачів ступеня вищої освіти; співпраця з зовнішніми стейкхолдерами щодо набутих компетентностей та забезпечення конкурентоспроможного рівня підготовки фахівців тощо).

Висновки до Розділу 2.

1. Становлення сучасної національної моделі юридичної освіти, орієнтованої на європейські стандарти, може бути реалізовано належним чином тільки в умовах розуміння сутнісних історичних процесів. Вивчення історичного досвіду є важливим з огляду на національні традиції та особливості у контексті формування національної правової системи, а знання попередніх моделей юридичної освіти в Україні дозволить сучасній юридичній освіті бути більш досконалою та доцільною.

Генеza юридичної освіти на українських землях почалася з діяльності братських шкіл, заснування при Львівській єзуїтській колегії 20 січня 1661 року Львівського університету, що стало першим кроком до становлення української юридичної освіти.

На кінець XIX століття в Україні діяло п'ять університетів, які у своєму складі мали юридичні факультети: Львівський, Київський, Харківський, Одеський та Чернівецький. Визначаючи основні риси розвитку юридичної освіти цього періоду, необхідно виокремити основні чинники, які вплинули на цей процес. По-перше, розвиток юридичної освіти на українських землях відбувався у складних умовах відсутності власної державності. Українські землі були окуповані двома державами – Російською та Австро-Угорською імперіями. Ці обставини не могли не вплинути на те, що подальший розвиток юридичної освіти залежав від освітньої політики держав-окупантів. По-друге, формування централізованої системи підготовки фахівців, яка залежала від освітньої політики держави-окупанта. По-третє, формування імперської нормативної бази, яка врегульовувала питання вищої освіти.

Розвиток юридичної освіти на західноукраїнських землях був складним і суперечливим процесом, який взагалі не корелював з інтересами української нації та освіти та залежав лише від досвіду європейських держав у реорганізації закладів вищої освіти відповідно до внутрішньої політики держав-окупантів. Проте необхідно наголосити й на позитивних рисах розвитку юридичної освіти в

західноукраїнських землях цього періоду: збільшення кількості кафедр, розширення змістової складової навчання юристів, поєднання практичної та теоретичної підготовки, запровадження дворівневої системи освіти тощо.

2. Процес розвитку юридичної освіти доби визвольних змагань став невід'ємною частиною українського державо- та правотворення, а також невідчужуваною частиною розвитку національного освітнього простору, оскільки за нетривалий проміжок часу були зроблені спроби реформувати вищу освіту. Діяльність Центральної Ради, П. Скоропадського та Директорії у процесі формування юридичної освіти має важливе значення спрямоване на ідентифікацію національних інтересів.

Здійснивши аналіз досліджуваного питання, стверджуємо про позитивний досвід процесу українізації вищої школи, підготовки національно свідомих фахівців у правовій сфері, активну участь професорсько-викладацького складу в формуванні української інтелігенції. Проте мали місце і недоліки, а саме: неукomплектованість науково-педагогічними кадрами, відсутність матеріально-технічної бази, недосконалість навчального процесу та науково-дослідної діяльності. До того ж поразка української революції 1917-1921 рр. негативно позначилася на долі українських університетів, які нова влада скасувала.

Враховуючи наведене, констатуємо, що діяльність відповідних урядів була направлена на зміцнення національних цінностей, зокрема і правових, шляхом відкриття університетів у складі яких були юридичні факультети, формуванням правової свідомості студентів, українізацією навчального процесу, поліпшенням якості освіти.

3. Навчальні заклади, створені емігрантами – Український вільний університет і Український католицький університет ім. св. Климента, стали освітніми та науковими осередками за межами України, які мали на меті найперше збереження української мови та культури, сприяння формуванню нових поколінь освіченої української інтелігенції, зокрема і правників. До характерних рис та особливостей юридичної освіти в еміграції належали: зосередженість навчальних закладів на формуванні національної правової свідомості та правової

культури студентів; студентоорієнтований підхід у навчанні; впровадження в освітній процес досвіду західних університетів у сфері підготовки юристів; високий рівень науково-методичних розробок для забезпечення навчального процесу; наявність правових актів (статутів), які закріплювали місію університетів та адміністративно-організаційні та господарські засади діяльності навчальних закладів. Завдяки злагодженій праці адміністрації, викладачів та студентів ці заклади мають своє продовження у сьогоденні.

4. Радикальні зміни в суспільно-політичному житті викликали суттєві зміни в освітньому просторі. Вища освіта радянського періоду прямо залежала від соціально-політичного та економічного процесів, які визначали зміст вищої освіти в цілому та юридичної освіти зокрема.

Довоєнний період становлення радянської моделі юридичної освіти пов'язаний зі знищенням попередньої освітньої системи внаслідок нігілістичного ставлення влади та нерозуміння останньою необхідності кваліфікованих юристів не лише у сфері народного господарства, але і в органах влади. Зауважуючи на тому, що цей період характеризувався процвітанням правового нігілізму в країні та запереченням природного права як форми врегулювання суспільних відносин, радянською владою був взятий курс на розробку та впровадження нормативних документів у сфері освіти. Становлення освітнього законодавства характеризувалося тим, що управління набуло державного характеру, а першочерговим завданням радянської влади стало поширення комуністичної ідеології та стандартизації мислення радянської людини. Здійснений аналіз цих нормативних актів доводить, що більшість із них мали досить суперечливий характер, зокрема в частині врегулювання підготовки фахівців у галузі права. Національна юридична освіта стала органічною частиною радянської вищої освіти.

У 30-40 роках минулого століття з'явилися дві протилежні тенденції: з одного боку, повернення до університетської юридичної освіти, нормативне закріплення та упорядкування навчального процесу, збільшення кількісних показників підготовки юристів для різних галузей народного господарства, а з

іншого – реорганізація низки вищих навчальних закладів, зокрема тих, які у своєму складі мали юридичні факультети, необґрунтовані сталінські репресії, нав'язування марксистської ідеології.

Напередодні Другої світової війни в Україні склалася система університетської юридичної освіти на базі Київського, Харківського, Львівського та Чернівецького університетів. Радянська модель вищої освіти цього періоду зарекомендувала себе як система, яка супроводжувалась репресіями та свавіллям влади, нав'язуванням марксистської ідеології та беззаконням у всіх сферах суспільного життя, що, безумовно, негативно відображалось на освітній діяльності юридичних факультетів.

Закріплення командно-адміністративних важелів управління вищою освітою не давали можливості республіканським органам діяти інакше. Навіть в таких умовах необхідно звернути увагу на певні досягнення у підготовці юристів, наприклад, використання широкого арсеналу форм і методів навчання юристів – робота з архівними справами, інсценування судових процесів, розбір юридичних казусів, відвідування державних установ, запрошення практиків для читання лекцій та проведення практичних занять.

Повоєнний період характеризується визнанням вищої освіти, як організаційної підсистеми тоталітарного режиму. Невідомною складовою освітнього процесу залишалось домінування комуністичної ідеології, обмеження прав і свобод людини, обмеження наукової думки, коли від викладачів вимагали пропагувати директиви та постанови радянської влади, недопущення інакомислення тощо. Нормативно-правові акти повоєних років закріплювали нову структуру та організацію вищої освіти, зокрема і юридичної.

Починаючи з 60-х років і до проголошення незалежності України метою державної політики стало зміцнення української вищої освіти як елементу союзної системи, тривав період становлення адміністративно-командної системи та формування політичної еліти, де фахівці з права стають одним із найважливіших джерел поповнення радянської номенклатури. При цьому право

починають розглядати як додаток до держави, а юристам рекомендується керуватися не стільки буквою закону, скільки принципом державної доцільності.

Необхідно також зазначити, що в цей період правові системи зарубіжних країн вибудовувалися на принципі верховенства права, а метою радянської юридичної освіти було навчити людей користуватися законом для досягнення цілей Комуністичної партії і уряду. Радянський період відзначився значними зусиллями щодо розробки стандартів юридичної освітньої діяльності та наукових досліджень і лише з розпадом Радянського Союзу відбулася поступова переорієнтація в бік європейської освіти.

5. Сучасний період характеризується модернізацією, метою якої є розвиток юридичної освіти, спрямованої на підготовку фахівця відповідно до утвердження принципу верховенства права через захист прав і свобод людини. Процес розвитку національної юридичної освіти ускладнюється через відсутність повноцінної концепції розвитку юридичної освіти на основі кращих європейських практик, сприйнятої суспільством та затвердженої у встановленому порядку, відставання процесу реальної інтернаціоналізації (зокрема, академічної мобільності) з європейськими, світовими правничими школами, що серед іншого обумовлено недостатнім рівнем володіння європейськими мовами викладачами та студентами, використання застарілих конструкцій, теорій та підходів при викладанні фахових дисциплін тощо. Основними факторами диверсифікації юридичної освіти в Україні повинні стати: зміна структури юридичної освіти в контексті загальної тенденції розбудови національної правової системи на основі традицій та позитивних досягнень національних правничих шкіл з урахуванням найкращого європейського та світового досвіду; покращення якості юридичної освіти; забезпечення академічної свободи й доброчесності як фундаментальних засад організації освітнього процесу тощо.

РОЗДІЛ 3

СУЧАСНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

3.1. Вплив глобалізаційних процесів та внутрішньодержавних чинників на правове забезпечення української юридичної освіти

Освіта відіграє життєво важливу роль у формуванні та розвитку суспільних відносин. Як правовий інструмент і потужний засіб впровадження змін у суспільстві вона стає або рушійною силою розвитку суспільства, або, навпаки, його гальмує. Юридична освіта – це не просто академічний простір для правових дискусій, це інструментарій розвитку прав людини, людської солідарності та соціального діалогу, зрештою, це основа для верховенства права та законності. Без якісної юридичної освіти суспільство не має прогресу в розбудові правової держави, не може здолати невігластво. Але в сучасних умовах розвитку людства перед юридичною освітою постають нові актуальні завдання та виклики, розглянути які є завданням цього розділу дисертаційного дослідження. Більшість сучасних дослідників у різних галузях наук вважають глобалізацію диверсифікацією процесів, включаючи зміцнення економічних, політичних, соціальних та культурних зв'язків між країнами, трансформацію світової економіки та формування глобальних ринків, побудованих на західних цінностях.

Як зазначає І. Силадій, вплив об'єктивних факторів глобалізації на розвиток сучасного суспільства виявляється в кількох аспектах, яких науковець виділяє три. По-перше, глобалізація розглядається як процес, який дозволяє урядам країн більш успішно розв'язувати національні проблеми та відносно швидко перетворювати окремі регіони чи навіть всю планету в єдиний економічний та інформаційний простір, але при цьому під впливом глобалізації створюються нові проблеми, конфлікти, суперечності. По-друге, глобалізація активно сприяє диверсифікації управління на глобальному, регіональному та національному рівнях, але водночас держава все ще залишається найважливішою системною

ланкою у прийнятті та впровадженні суспільно значущих рішень. По-третє, глобалізація призводить до значного зростання соціальної відповідальності держави у її відносинах із громадянським суспільством [202, с.35].

Глобалізація – надання або приписування чому-небудь глобальних масштабів, глобального характеру [16, с.146]. З точки зору системного підходу під глобалізацією слід розуміти системну, багатоаспектну та різнорівневу інтеграцію різних наявних у світі державно-правових, економіко-фінансових та суспільно-політичних інститутів, ідей, принципів, зв'язків, морально-політичних, матеріальних та інших цінностей, різноманітних відносин та, як зазначає М. Хаустова, «безперервний, об'єктивно наявний загальноосвітній процес, який охоплює всі без винятку сфери суспільного життя, усі процеси та явища, що відбуваються у світі, обумовлює виникнення взаємозв'язків та взаємозалежності між суб'єктами глобалізації, сприяє уніфікації регулювання таких взаємовідносин та може мати як позитивні, так і негативні наслідки» [235, с.437].

Не вдаючись до ґрунтовного теоретико-методологічного аналізу змісту дефініції терміна «глобалізація», це явище можна охарактеризувати як низку всеохоплюючих та взаємопов'язаних процесів всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації, що передбачає зміну внутрішньої структури через вплив факторів зовнішнього середовища.

Сьогодні глобалізація є перманентним і необхідним процесом, який забезпечує сталий розвиток людства. Розвинені країни, у першу чергу країни члени Європейського Союзу, взяли на себе зобов'язання розробити універсальну програму трансформації нашого світу. Генеральною Асамблеєю ООН 25 вересня 2015 року був прийнятий Порядок денний сталого розвитку на період до 2030 року (Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development) [278]. Основу цього документа становлять 17 Цілей сталого розвитку (Sustainable Development Goals) [261]. Вони є інтегрованими та неподільними і врівноважують три виміри сталого розвитку: економічний, соціальний та екологічний. Концепція сталого розвитку (Sustainable Development), яка повинна задовольнити потреби сьогодення, але при цьому не створювати загрози для майбутніх поколінь щодо

забезпечення власних потреб, була сформована для поліпшення якості життя людини, для розвитку особистості.

Освіта визначається як окрема ціль сталого розвитку. Аналізуючи цілі сталого розвитку, необхідно зазначити, що Ціль 4 «Якісна освіта» тісно переплітається з багатьма іншими цілями. Таким чином, освіта є невіддільною частиною сталого розвитку, виступаючи його ключовим фактором та засобом досягнення інших цілей.

Як вже зазначалося, питанням освіти безпосередньо присвячена четверта ціль, яка має назву «Забезпечення інклюзивної, справедливої та якісної освіти та сприяння можливості навчання впродовж усього життя для всіх». Для досягнення цієї мети в Порядку денному сталого розвитку на період до 2030 року були поставлені наступні цілі: забезпечити усім дівчатам та хлопцям отримання безоплатної, справедливої та якісної початкової та середньої освіти, що призвело б до досягнення відповідних та ефективних результатів навчання; забезпечити усім дівчатам та хлопцям доступ до якісного розвитку дітей раннього віку, догляду за ними та дошкільної освіти з метою їх підготовки до здобуття початкової освіти; забезпечити рівний доступ для всіх жінок та чоловіків до доступної та якісної технічної, професійної та вищої освіти, включаючи університет; значно збільшити кількість молоді та дорослих, які мають відповідні навички, зокрема технічні та професійні, для працевлаштування, гідної роботи та підприємництва; ліквідувати гендерні диспропорції в освіті та забезпечити рівний доступ до всіх рівнів освіти та професійного навчання для вразливих груп, включаючи осіб з інвалідністю, корінних народів та дітей у вразливих ситуаціях; забезпечити всій молоді та значній частині дорослих, як чоловіків, так і жінок, можливість опанувати грамотність та рахування; забезпечити всім учням можливості здобуття знань та навичок, необхідних для сприяння сталому розвитку, зокрема, серед іншого, шляхом отримання освіти для сталого розвитку та сталого способу життя, дотримання прав людини, гендерної рівності, сприяння культурі миру та ненасильству, глобальному громадянству та оцінці культурного різноманіття та внеску культури у сталий розвиток [278].

Ціль 4 зазначеного акта знайшла відображення в національному законодавстві. Так, у Законі України «Про вищу освіту» встановлено, що державна політика у сфері вищої освіти ґрунтується на принципі сприяння сталому розвитку суспільства шляхом підготовки конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для освіти протягом життя [164].

Глобальну місію у сфері освіти здійснює ЮНЕСКО. Чотири ключові аспекти глобалізації визначені в установчому документі ЮНЕСКО «Вища освіта в глобалізаційному суспільстві»: висхідне значення суспільства знань / економіки; розробка нових торговельних угод, що охоплюють, водночас, торгівлю освітніми послугами; нововведення у сфері інформаційно-комунікаційних технологій; зростаюча роль ринку і ринкової економіки. Перераховані аспекти відіграють роль каталізаторів нових явищ у сфері вищої освіти, серед яких: 1) поява таких нових провайдерів освіти, як мультинаціональні компанії, корпоративні університети та медіакорпорації; 2) нові форми забезпечення освіти, включаючи дистанційну, віртуальну і пряму освіту, що надається зокрема і приватними компаніями; 3) значна диверсифікація кваліфікацій та свідоцтв про освіту; 4) велика мобільність учнів, програм, провайдерів і проєктів, які виходять за межі національних кордонів; 5) акцент на навчання протягом усього життя, що призводить до збільшення попиту на подальшу освіту; 6) збільшення обсягу приватних інвестицій у сферу послуг, що надаються в галузі вищої освіти [42]. Усі ці явища зумовлюють появу нових викликів для вищої освіти, зокрема якості освіти та доступу до неї, поява міжнародних провайдерів, готових торгувати освітніми послугами. Як зазначає професор І. Арістова, «загальний доступ до знань має залишатись стовпом, на який спирається перехід до суспільства знань», що «відкриває шлях до гуманізації процесу глобалізації», де «суспільства знань – це суспільства, засновані на знаннях, джерелом розвитку яких є власне різноманіття і власні здібності» [8]. Очевидно, що розбудова «суспільства знань» неможлива без якісної та спроможної юридичної освіти.

Глобалізація не оминула й освіту та виявляється в останній в об'єднанні зусиль та ресурсів різних країн у формуванні єдиної освітньої системи, єдиних

стандартів у забезпеченні якості освіти, інтеграційних та інтернаціоналізаційних процесів в освіті. Глобалізація є об'єктивним явищем, тому необхідно ґрунтовно вивчити теоретичні питання її впливу на юридичну освіту для визначення шляхів та напрямів її вдосконалення. Наше дослідження актуалізує багато теоретичних та практичних проблем, розв'язання яких є необхідним критерієм для вдосконалення національної моделі юридичної освіти.

Необхідно погодитися з думкою І. Степаненко та М. Дебича, згідно з якою «процес глобалізації має значні переваги», проте водночас науковці вказують на основні виклики останньої, до яких належать «комодифікація, пов'язана з перетворенням знання і освіти на міжнародний товар; комерціалізація як орієнтацію на отримання максимального прибутку від продажу освітніх товарів; зниження якості вищої освіти внаслідок її масовізації; виникнення недобросовісних провайдерів, орієнтованих виключно на прибуток, можливості для шахрайських і низькоякісних постачальників вищої освіти, так званих ступеневих млинів, боротьба з якими вимагає багатосторонніх зусиль на національному і міжнародному рівнях, «вестернізація», або американізація, оскільки лідерство в царині вищої освіти належить розвиненим країнам Заходу, серед яких першість зберігають США» [212, с.7].

Реалізація основоположної ідеї в юридичній освіті можлива за умови розуміння того, що в сучасному глобалізованому світі юридична освіта покликана не тільки надати знання, сформувати вміння і навички майбутнього фахівця і професіонала, але й сприяти розвитку особистості, відповідальної, перш за все, за власну діяльність перед світом та суспільством, як носія гуманістичних цінностей. Досягнення цієї мети можливе за умови наявності відповідним чином організованого освітнього простору, який має ґрунтуватися на системному підході, заснованому на інноваційних технологіях як у змісті освіти, так і у формах її набуття [30, с.9].

Свого часу на підставі взаємодії, уніфікації та конвергенції освіти в цілому відбувся вплив глобалізаційних процесів на юридичну освіту в контексті її інтеграції в європейський та світовий освітній простір, що виявилось в поєднанні

європейських та національних підходів до підготовки юристів, в основі яких економічний розвиток, вільне переміщення людського капіталу, прозорість кордонів. В умовах світової глобалізації, змінюваності, конкурентності й мобільності Європою було обрано інтеграційний інтелектуально-інноваційний шлях розвитку зі збереженням цінності європейської різноманітності, громадянської активності та відповідальності. Сутнісним проявом цього вибору стали Болонський процес (1999 р.), метою якого було створення європейського простору вищої освіти, й Лісабонська стратегія (2000 р.), спрямована на створення європейського дослідницького простору. Україна офіційно приєдналася до Болонського процесу тільки на щорічній конференції міністрів вищої освіти європейських держав у Бергені (Норвегія) шляхом підписання 19.05.2005 р. Болонської декларації. На ній міністри 45 держав вищої освіти європейських країн, зокрема й України, 20 травня 2005 р. прийняли підсумкове комюніке «Європейський простір вищої освіти – досягнення цілей». Ним визначалися пріоритети у процесі створення єдиного європейського простору вищої освіти до 2010 р. Підписання Україною цих документів започаткувало реальне приєднання нашої держави до Болонського процесу та офіційне осмислення і впровадження в навчальний процес національними інституціями його принципів [10, с.30].

Як зазначив Є.Стадній, пріоритетами Болонського процесу в Україні до 2030 року мають стати збалансована академічна мобільність та посилена роль вищої освіти в досягненні цілей сталого розвитку. Серед найважливіших завдань, які сформували представники країн Болонського процесу, стали: досягнення Цілей сталого розвитку для забезпечення співпраці між країнами, які беруть участь у Болонському процесі; виконання всіма країнами-учасницями Болонських зобов'язань та забезпечення рівних можливостей розвитку національних систем вищої освіти, академічної мобільності; забезпечення норм міжнародного права для запобігання будь-якій формі обмеження академічної автономії та інституційного управління вищими навчальними закладами; впровадження сучасних цифрових рішень у Європейському просторі вищої освіти [159].

До основних принципів реформування вищої освіти, зокрема і юридичної, необхідно віднести наступні: впровадження трициклової системи вищої освіти; запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу; забезпечення якості освіти та впровадження політики навчання протягом життя (lifelong education), які корелюються з Метою 4 сталого розвитку; розширення академічної мобільності; сприяння працевлаштуванню випускників; впровадження студентоорієнтованого навчання; впровадження рамки кваліфікацій та інтернаціоналізація вищої освіти. Необхідно підкреслити, що в Україні окремі принципи, такі як трициклова система вищої освіти, яка складається з першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, другого (магістерського) та третього (освітньо-наукового); впровадження рамки кваліфікацій як системного та структурованого за компетентностями опису кваліфікаційних рівнів, запровадження кредитно-модульної системи, впровадження компетентнісного підходу у Стандартах вищої освіти, уже дотримуються, [171]; тоді як інші вимагають удосконалення та впровадження в національну модель юридичної освіти.

Системоутворювальну функцію інтеграції юридичної освіти в Європейський освітній та соціальний простір виконує якість юридичної освіти. Це можна пояснити тим, що якісною в наш час можна вважати таку освіту, яка забезпечує потреби держави, суспільства та особистості, є демократичною та інтегрованою. Закон України «Про вищу освіту» закріплює, що «якість вищої освіти - відповідність умов провадження освітньої діяльності та результатів навчання вимогам законодавства та стандартам вищої освіти, професійним та/або міжнародним стандартам (за наявності), а також потребам зацікавлених сторін і суспільства, що забезпечується шляхом здійснення процедур внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості» [164]. Систему забезпечення якості юридичної освіти в Україні необхідно розглядати з позиції внутрішнього та зовнішнього забезпечення. Зовнішня система забезпечення якості включає: прийняті Стандарти вищої освіти першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів зі спеціальності 081 «Право» [208; 207] та розробку Стандарту вищої освіти

для третього освітньо-наукового рівня відповідно до Національної рамки кваліфікацій [171]; ліцензійні умови провадження освітньої діяльності [173]; акредитаційні вимоги проведення освітньої діяльності та створення незалежного постійного колегіального органу – Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти [123]; вимоги до атестації здобувачів ступеня вищої освіти на другому (магістерському) рівні зі спеціальності 081 «Право» [160]; співпрацю із зовнішніми стейкхолдерами щодо набутих компетентностей та забезпечення конкурентоспроможного рівня підготовки фахівців. Внутрішня система забезпечення якості формується навчальним закладом та/або правничою школою та включає контроль за кадровим, навчально-методичним, матеріально-технічним забезпеченням освітньої діяльності; забезпеченням академічної мобільності студентів та викладачів; якістю знань здобувачів; здійсненням моніторингу та періодичного перегляду освітніх програм, забезпеченням публічності освітньої інформації тощо.

З точки зору розбудови юридичної освіти з урахуванням глобалізаційних викликів національна юридична освіта є частиною світової спільноти, у взаємодії з якою отримує перспективи досягнути успіху, розвиваючи здатність розширювати свій вплив та мати конкурентні ознаки. Цей ефект досягається передусім можливістю включення української юридичної освіти у правове поле наднаціонального характеру, вивчення джерел права, що походять від Європейського Союзу, Світової Організації Торгівлі тощо.

У цьому контексті юридична освіта, з огляду на необхідність та значення економічного розвитку, має приділити увагу не лише розширеному вивченню міжнародного приватного та публічного права, а й, зокрема, вивченню «*lex mercatoria*» (системи права, що базується не тільки на інституціях і локальних звичаях окремої країни, а й на справедливості, яка складається з певних принципів і торговельних звичаїв, встановлених для загальної зручності та обумовлених поняттям справедливості), міжнародного арбітражу тощо. Без сумніву, глобалізація вимагає від національних правників необхідність формування правової культури, розробки теоретичних та практичних засад права,

юридичної мови, які б допомагали впорядковувати відносини між національними та глобальними комерційними компаніями на національному та наднаціональному рівнях. Сучасний правник, в ім'я справедливості та відповідального служіння національним та корпоративним інтересам, має володіти знаннями, прийомами та правовими техніками, які відповідають вимогам часу. Таким чином, юридична освіта є елементом правової культури та правової системи, водночас забезпечуючи та живлячи їх, створюючи вільне та справедливе суспільство на основі добре функціонуючої правової системи.

Новим глобалізаційним викликом юридичної освіти є також розвиток інформаційних технологій. Без сумніву, залишається актуальним вирішення складних юридичних завдань суддями, прокурорами, адвокатами. Реальна юриспруденція, принцип індивідуалізації покарання, неоднозначність таких категорій, як пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, потребуватимуть людського інтелекту та участі. Проте складні нейронні системи, штучний інтелект, сучасні ІТ-технології накопичення, сортування та збереження даних призведуть, з одного боку, до зменшення потреби в менш кваліфікованому правничому персоналі, а з іншого – до необхідності розробки нових засад збереження та супроводу даних, кібербезпеки. Цей глобалізаційний виклик також потребує адекватного реагування з боку юридичної освіти.

Про курс на «диджиталізацію» юриспруденції свідчить і той факт, що в українських юридичних фірмах з'являються фахівці, які відповідають за сферу інновацій, уважно слідкують за інноваціями у сфері ІТ -технологій, беруть участь у популярних заходах або стають їх ініціаторами. Наприклад, щорічні конференції Legal Tech Kyiv, або інші події, де серед актуальних питань обговорюється роль та значення юриспруденції в сучасних умовах розвитку технологій. На цих заходах виголошуються різні види доповідей – від вивчення досвіду студента зі Стенфордського університету, який створив програму, що дозволяла подавати позови та оспорювати штрафи, до розгляду інших важливих практик, таких як досвід компанії «Ай-Бі-Ем», яка створила комп'ютерну програму, що аналізувала справи про банкрутство [73].Із кожним роком зростає

роль інформаційних технологій у юриспруденції. Приклад серйозного ставлення до інновацій на юридичному ринку подає ЮФ AEQUO з її конкурсом AEQUO Legal Tech Challenge, переможці якого отримують \$20 тис. та доступ до провідних професіоналів у сфері юриспруденції та ІТ [73], або перший у Східній Європі хакатон юридичних інновацій Kyiv Legal Tech Hackathon, організатором якого виступила Kyiv Legal Hackers, українська частина міжнародного ком'юніті фахівців, спільно із юридичними компаніями Sayenko Kharenko, Axon Partners, «Василь Кісіль і Партнери», UNDERDOG, Marchenko Danevych. Хакатон зібрав 120 юристів, розробників, дизайнерів і маркетологів. Після брейнштормінгу та подання ідей сформувалось 15 команд, які 48 годин працювали над власними проєктами [73].

Цьогорічний саміт «Lider's Evolution, U Tomorrow s'ummit 2021» [272], що зібрав представників провідних національних бізнесів теж продемонстрував пряму зацікавленість у створенні юридичних ІТ-продуктів, їх захисті, розвитку кібербезпеки. Постійно зростаюча роль ІТ-технологій в Україні та світі вимагає від українського суспільства реагування в контексті розвитку юридичної освіти.

Використання інформаційно-комунікаційних технологій у юридичній освіті за останні кілька років стало реальністю. Очевидно, що ефективність цього процесу здебільшого залежить від позиції держави, яка повинна врегулювати це питання на законодавчому рівні, розробити єдині вимоги та стандарти для цифрової освіти. Перед державою постають важливі завдання: перевірка якості цифрового навчання та електронних освітніх ресурсів, підготовка та перепідготовка фахівців у цій галузі.

Інформаційні технології давно використовуються в освітньому середовищі багатьох країн. Історія електронного навчання на Заході налічує більше десяти років. Сьогодні у США близько 90% навчальних закладів активно залучені до цифрового середовища. Український досвід цифрової освіти не такий значний, він бере свій початок із 90-х років минулого століття [274]. Порівняльний аналіз світового та українського ринку цифрової освіти свідчить, що вітчизняна освіта на декілька десятків років відстає від західної у частині поширення та ефективності

використання цифрових технологій. Слід зазначити, що в зарубіжних країнах впровадження інформаційних технологій у навчальний процес ґрунтується на системному підході: здійснюється активна робота з технічного переоснащення університетів, з перепідготовки викладачів, здатних здійснювати електронне навчання, а держава позиціонує розвиток індустрії цифрової освіти як пріоритетний.

Вважаємо за необхідне наголосити, що за останні 30 років робота юриста зазнала значних змін, стала більш автоматизованою. Поява в 1990 році Microsoft Office значно полегшила роботу юристів: усі документи можна підготувати у друкованому вигляді, виправити помилки перед тим, як документ буде надруковано, зберегти зразки документів.

Перші довідкові правові системи (RLS) з'явилися в 60 -х роках минулого століття в Бельгії та США (CREDOC та Lexis). В останні кілька років активно з'являються нові юридичні технології, які можуть зменшити час, необхідний для виконання стандартних юридичних процедур, створювати типові договори та інші документи, допомогти в пошуку адвоката в певній сфері з урахуванням вартості його послуг тощо. Для прикладу наводимо декілька таких програм, що активно застосовуються в Україні [218].

1. *Єдиний державний реєстр судових рішень*[69] та мобільний додаток до нього. Відповідно до Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень [155] – це державна інформаційна система, що входить до складу Єдиної судової інформаційної системи і забезпечує збирання, облік (реєстрацію), накопичення, зберігання, захист, пошук та перегляд інформаційних ресурсів Реєстру та їх образів. Зазначена програма забезпечує доступ до конкретних справ і документів, а також можливість отримувати повідомлення про судові справи.

2. *Право України* - мобільний додаток від ЛІГА: ЗАКОН, який поєднує нормативно-правову базу України та міжнародні нормативні акти, забезпечує швидкий доступ до нормативної бази.

3. *Aflatum* - це хмарне сховище для підвищення ефективності роботи адвокатів і юристів, яке надає нові можливості в календарному плануванні,

спільній роботі, ведення діловодства, створення приміток, створення архіву справ тощо. Цей додаток надає допомогу здобувачам юридичної освіти, особливо на старших курсах під час проходження практики.

4. *Юридичний калькулятор* - спеціальний калькулятор, який допоможе розрахувати штрафи, річні процентні ставки та інфляційні втрати з урахуванням вимог чинного законодавства та судової практики в Господарському суді України.

5. *ipLex. Закони* - програма вирішує проблему цілодобового доступу до законодавства незалежно від наявності чи відсутності Інтернету. У вільному доступі законодавча база України та інструменти для правозастосовної та господарської діяльності: новини законодавства, судові рішення, консультації, форми документів, курси валют, калькулятор судового збору, перевірка юридичних осіб та ФОП.

6. *OpenDataBot* (на платформі Telegram) — інструмент для моніторингу відкритих баз даних, корисний як для підприємців, так і для юристів. Бот допомагає знайти будь-яку українську компанію за назвою, кодом ЄДРПО, або іменем директора і повідомляє про будь-які зміни в компаніях, на які підписаний користувач.

7. *Patentbot* (на платформі Telegram) — з допомогою цього бота можна перевірити, чи не зайнята торгова марка, а потім ввести необхідні для реєстрації дані та оплатити послугу.

8. За допомогою мобільного додатку *«Безоплатна правова допомога»* можна перевірити, чи маєте ви право на безоплатну вторинну правову допомогу, отримати консультацію, надіслати цільові запити на правову допомогу, скористатися геолокацією, щоб знайти найближчий центр чи офіс правової допомоги, а також автоматично зателефонувати на єдиний номер системи БПД, замовити письмову юридичну консультацію тощо.

Зазначимо, що це далеко не остаточний перелік інформаційних ресурсів, що можуть бути корисними, але варто звернути увагу на певну особливість їх використання із правової точки зору, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» [172]: згода на обробку персональних даних має бути

вільною та усвідомленою і кожна людина, яка завантажує додаток у свій смартфон, повинна знати про те, які її персональні дані будуть збиратися, у якому обсязі, ким і де зберігатися та протягом якого часу, тому важливо, щоб перед завантаженням додатку людина ознайомила з умовами використання програми.

Сучасні цифрові технології надають нові інструменти для розвитку закладів освіти по всьому світу. Цифровізація забезпечує можливості для обміну інформацією, а електронне навчання (e-Learning), використання цифрових технологій, інформаційних ресурсів та Інтернет-простору стають дедалі більш поширеними. Упровадження цифрових технологій під час навчання майбутніх юристів є надзвичайно важливим у зв'язку з переходом до цифрової економіки, що має забезпечуватися взаємодією різних компонентів освітнього процесу задля його динамічності, гнучкості та адаптивності.

Юридична професія – одна з найпопулярніших сьогодні, тому юристи та юридичні школи не можуть дозволити собі ігнорувати зміни. Традиційні правові припущення, доктрини, концепції права та управління слід переоцінити у світлі наближення кардинальних змін. Основне завдання сучасного університету, який готує майбутніх юристів, являє собою поєднання гуманітарних та технічних знань і компетентностей, а також формування навичок у роботі з сучасними технічними засобами. Наголошуємо, що підготовка майбутніх юристів має носити системний характер. Випускники юридичних вузів повинні мати можливість впевнено кваліфікувати конкретну правову ситуацію, отримавши необхідну інформацію з різноманітних джерел, включаючи електронні, які передбачають високий рівень опанування навичок користування цифровими технологіями. Юрист XXI століття повинен знати основи електронного документообігу, вміти створювати електронні документи (претензії, заяви, скарги, різні запити), взаємодіяти з різними фізичними та юридичними особами через інформаційні та телекомунікаційні технології. Уже сьогодні у процесі професійної діяльності юристу необхідні навички для надання послуг із використанням таких високотехнологічних засобів, як електронні підписи, електронний документообіг, криптоканали для обміну інформацією, жетони та електронні валюти, розумні контракти. Він повинен

навчитися орієнтуватися в новітньому цифровому середовищі, використовувати програмне забезпечення, аналітичні технології та платформи звітності. У зв'язку з цим під час освітнього процесу в майбутніх юристів необхідно формувати об'єктивне розуміння криптовалюти, ознайомлювати їх із концепцією Blockchain та вчити аналізувати переваги, недоліки та ризики, пов'язані з їх використанням.

Визнаючи, що національна модель юридичної освіти має розвиватися і вдосконалюватися під впливом процесів інформатизації та створенням світових університетів, на наше переконання, здобувачів вищої освіти необхідно не лише ознайомити з концепцією Blockchain, а й впроваджувати blockchain-технології в юридичну освіту. Сьогодні визначається тенденцією інвестування правничими школами в технологічні рішення з метою підготовки висококваліфікованих та конкурентноспроможних на сучасному ринку праці фахівців.

З метою більш глибокого розуміння цієї технології вважаємо за необхідне звернутися до етимології та значення терміна. Blockchain (block – блок, chain – ланцюг) – це спосіб зберігання даних або цифровий реєстр транзакцій, угод, контрактів. Отже, ідея технології Blockchain максимально проста - це величезна загальнодоступна база даних. Технології Blockchain, як правило, асоціюються з криптовалютою, але досліджувана технологія може використовуватися в різних сферах, зокрема і в освіті.

Як зазначає група науковців у сфері IT-технологій, застосування технології Blockchain вже давно вийшло за межі фінансового світу. Сьогодні її використовують під час складання кадастрів і реєстрації прав власності, не залишилися осторонь і соціальні мережі. Основні характеристики Blockchain – доступність і незмінність інформації – дозволяють ефективно впроваджувати її у сферу освіти, тобто вона зможе підтверджувати фактичну кваліфікацію слухачів різних курсів або студентів. Якщо навчальні заклади будуть реєструвати видані дипломи про освіту або сертифікати про навчання із застосуванням технології Blockchain, то потенційному роботодавцю не важко буде переконатися в тому, що працівники дійсно проходили навчання в певному вузі або на курсах, а не фальсифікували диплом. Цими даними, які будуть перебувати у відкритому

доступі, також зможуть скористатися інвестори, які шукають перспективні дипломні роботи, а також ВНЗ для прийняття рішення про перезалік раніше пройдених дисциплін, при зміні студентом місця навчання або спеціальності. Blockchain дозволяє зафіксувати не тільки потрібну для трансферу кількість годин, але і проміжні результати модульного оцінювання знань і цій інформації можна буде повністю довіряти [2]. Необхідно зауважити, що значущість технології Blockchain у світі підвищується з кожним днем.

Загалом можна виділити цілу низку перспектив та переваг при впровадженні технології Blockchain в юридичній освіті, які допоможуть правничим школам стати провідними в підготовці та формуванні фахівців права. Насамперед за допомогою цієї технології можна створити ефективну мультикультурну правничу онлайн спільноту викладачів, здобувачів та роботодавців як інтерактивну платформу для опановування новими знаннями, для наукових дискусій та комунікації, обміну досвідом, пошуку необхідних фахівців ще на етапі їх формування, з можливістю долучитися до підготовки такого фахівця, а для студентів – можливість розвинути soft skills тощо.

Технологія Blockchain у юридичній освіті забезпечить можливість колаборації із зарубіжними правничими школами, академічну мобільність без перетину кордону, ґрунтуючись на стратегії формування знань законодавства інших країн, за умови залучення студентів до різноманітних правових систем і традицій.

Безумовною перевагою цієї технології є формування конкурентного середовища серед викладачів (коли студенти обирають викладача, у якого вони б хотіли навчатися), здобувачів (коли серед студентів виникає здорова конкуренція в побудові індивідуальної освітньої траєкторії з метою отримання кращого робочого місця в майбутньому) та роботодавців (коли роботодавець отримує необхідного працівника зі сформованими фаховими компетентностями). При створенні такого середовища викладачі будуть пропагувати нові активні методи навчання, а здобувачі можуть самостійно вибудовувати свій процес навчання.

Сформована за допомогою технології Blockchain система юридичної освіти надасть можливість здобувачам вибудувати власну індивідуальну освітню траєкторію, не прив'язуючись повністю до конкретної правничої школи, наприклад, обрати цікаві для себе курси, які пропонують інші правничі школи, або обрати мову навчання.

На нашу думку, значно розширити можливості набуття практичних компетентностей можна через співпрацю з юридичними клініками та інкубаторами, залучення зовнішніх стейкхолдерів (зацікавлених суб'єктів підприємницької діяльності, юридичних компаній та корпорацій, державних органів) та надання можливості студентам-юристам реалізувати власні стартапи. Окрім того, така співпраця уможливить перегляд і удосконалення освітніх програм, забезпечить їх відповідність ринковим реаліям та дозволить сформувати базу даних про працевлаштування випускників.

Важливо й те, що технології Blockchain – це система моніторингу, верифікації та аналізу набутих компетентностей здобувача, інформація про які буде доступна для роботодавця при здійсненні кадрової політики. Для викладачів та студентів її використання забезпечить доступ до навчальних ресурсів, зокрема визнаних професійних баз даних, міжнародних інформаційних, науково-практичних, бібліотечних та інших ресурсів. Крім того, до перспектив використання технології Blockchain у вищій освіті, зокрема при підготовці юриста, належать спрощення документообігу правничої школи, зменшення навантаження на викладача при веденні історії успішності студента, підтвердження права авторства на відповідні курси та багато інших загальноорганізаційних моментів.

Необхідно констатувати, що впровадження технології Blockchain в юридичну освіту зокрема та вищу освіту в цілому призведе до неминучих глобальних змін у системі освіти. Проте на сучасному етапі реформування вищої освіти об'єктивними та суб'єктивними стримувальними факторами запровадження цієї технології треба визнати відсутність нормативної бази, необхідність досягнення консенсусу між великим колом учасників ринку освітніх

послуг, неготовність учасників освітнього процесу до змін не лише в навчальному процесі, але й зміні особистого мислення тощо.

Не викликає сумніву той факт, що національне освітнє середовище потребує змін у професійній підготовці, від яких буде залежати процес підготовки конкурентоздатних фахівців у всіх сферах, готових ефективно діяти в умовах інформатизації. Діяльність юриста в інформаційному суспільстві залежить від його здібностей адаптуватися до сучасних вимог, творчого підходу до роботи, вміння швидко перебудовуватися, що спонукає до постійного вдосконалення.

Не можемо не погодитися із думкою І. Силадія, згідно з якою зростання ролі інформатизації та повсюдне поширення електронних технологій вимагають від вищих навчальних закладів своєчасного реагування на нові можливості в освіті. Емпіричні дані доводять, що на сьогодні інформатизація застосовується в таких формах, як розвиток дистанційного навчання, створення інформаційних університетських середовищ, при цьому загальний рівень інформаційної грамотності та потреб населення в цих технологіях залишається досить низьким. Концепція інформатизації тісно пов'язана з концепцією освіти через все життя, яка на сьогодні стає провідною ідеєю суспільства знань [202, с.37].

Отже, інформатизацію освіти, зокрема юридичної, необхідно розглядати у трьох напрямках:

1) доступ та відкритість інформації, яка спрямована на забезпечення прозорості та відкритості освітнього процесу, відображення діяльності закладу вищої освіти в офіційних Інтернет-ресурсах, відкритість доступу до навчальних та наукових матеріалів. Вагомим кроком у цьому напрямі стала Будапештська ініціатива відкритого доступу, яка була оприлюднена 14 лютого 2002 року та прийнята на конференції в Будапешті Інститутом відкритого суспільства 1-2 грудня 2001 року. Рекомендації щодо відкритого доступу були розроблені з метою загального доступу до якнайбільшої кількості наукових досліджень та поширення їх серед широкого кола читачів. Відповідно до рекомендацій під «відкритим доступом» [до рецензованої наукової літератури] розуміється вільний доступ до неї через публічний Інтернет, і право кожного користувача читати,

завантажувати, копіювати, поширювати, роздруковувати, шукати або робити посилання на повнотекстові статті, проводити пошук роботами-індексаторами, вводити їх як дані в програмне забезпечення або використовувати для інших законних цілей за відсутності фінансових, правових і технічних перешкод, за винятком тих, які регулюють доступ до власне Інтернету. Єдиним обмеженням на відтворення і поширення і єдиною умовою копірайту в цій галузі має бути право автора контролювати цілісність своєї роботи та обов'язкові посилання на його ім'я при використанні роботи і її цитуванні [256]. Законодавство України також містить низку нормативно-правових актів, які врегульовують питання відкритості інформації: Закон України «Про вищу освіту» [164], Закон України «Про доступ до публічної інформації» [166], Наказ Міністерства освіти та науки України «Деякі питання оприлюднення інформації про діяльність вищих навчальних закладів» [55] тощо.

2) інформатизація навчального процесу, яка полягає в активному використанні інформаційних технологій, інноваційності освітніх методик, підвищенні насиченості освітнього середовища та можливості індивідуалізації навчання. Через пандемію COVID-19 увесь світ шукає альтернативні способи навчання, при цьому не втрачаючи якості та безпеки освітнього процесу. Дистанційне навчання є перспективною сферою розвитку освіти в умовах її цифровізації, але важливу роль відіграють тенденції до формування відкритої освіти через відкриті освітні технології, освітній контент та досвід.

3) інформаційно-технологічне забезпечення освітньої діяльності, яке полягає у використанні програмних засобів різного призначення. Для підготовки кваліфікованого юриста першочергову роль відіграють спеціальні дисципліни, на кшталт «Інформаційні технології в юриспруденції», «Сучасні мультимедійні технології», «Правова інформатика», які формують загальну компетентність «навички використання інформаційних технологій», яка корелює із програмним результатом навчання «вільно використовувати для професійної діяльності доступні інформаційні технології та бази даних» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти та загальної компетентності «здатність до пошуку, оброблення

та аналізу інформації з різних джерел», яка корелює з програмним результатом навчання «проводити збір, інтегрований аналіз та узагальнення матеріалів з різних джерел, включаючи наукову та професійну літературу, бази даних, цифрові, статистичні, тестові та інші, та перевіряти їх на достовірність, використовуючи сучасні методи дослідження, здійснювати презентацію свого дослідження з правової теми» для другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 081 «Право». Вагоме значення в підготовці юристів набувають інформаційно-комунікаційні технології, які доцільно використовувати при отриманні та підготовці правової інформації, здійсненні взаємного обміну інформацією, підвищенні ефективності професійної діяльності. До таких інформаційно-комунікаційних технологій належать: автоматизоване робоче місце; професійні бази, реєстри та банки даних; системи інформаційно-правового забезпечення («Законодавство України», «Ліга-закон» тощо); інтернет-трансляції засідань парламенту, уряду, суду тощо; web-сайти органів державної влади та міжнародних організацій.

Отже, розвиток інформаційних технологій і глобалізація суспільних процесів у світі вимагають ґрунтовного переформатування освітнього процесу. Очевидно, що трансформування освітнього середовища у процесі інформатизації насамперед має бути спрямоване на удосконалення якості освітнього процесу, створення нових можливостей для здобувачів вищої освіти, у яких формується новий освітній запит під впливом глобального інформаційного середовища.

Розвиток інформаційних технологій як у світовому масштабі, так і в правовій сфері зумовлює необхідність зміни підходів до підготовки юристів. Має відбутися вдосконалення освітніх технологій в трьох напрямках. По-перше, впровадження нових інформаційних технологій в освітній процес, що допоможе майбутнім юристам сформувати компетенції, які будуть корисними у професії. Це використання онлайн -курсів, спеціальних платформ та застосунків, оновлення та осучаснення освітніх програм із урахуванням потреб цифрового суспільства. По-друге, навчання інформаційним технологіям та формування правовідносин з їх використанням юристами-практиками в межах підвищення кваліфікації, що

дозволить їм удосконалювати свої професійні навички. По-третє, якісна підготовка викладацького складу як носіїв інформації про новітні технології з подальшим їх упровадженням в освітній процес.

Наступний важливий виклик глобального характеру пов'язаний із пандемією COVID- 19 та її наслідком – розвитком дистанційної освіти. Детальніше про цей фактор впливу на сучасну юридичну освіту йдеться в підрозділі 3.2 даного дисертаційного дослідження. Але аналіз викликів, що постають перед юридичною освітою був би неповним, якби ми не вказали на наслідки пандемії світового масштабу, що змусила повернутись до діалогу навколо можливостей дистанційної освіти. Безумовним фактом залишається визнання переваг очної форми освіти та суттєвої критики освіти, що здобувається поза закладами вищої освіти. Водночас останні події, пов'язані із світовою епідемією COVID-19, яскраво продемонстрували необхідність посилення уваги до дистанційної форми вищої освіти. Актуальність цього питання зумовлюється дискусією навколо можливості, або навіть необхідності, відмови від заочної форми підготовки юристів, як такої, що не задовольняє сучасним потребам ринку праці у підготовці фахівців та носить формальний характер. На нашу думку, заочна форма навчання повинна перейти в новий формат очно-дистанційної, тобто змішаної (blended learning) для першого (бакалаврського) рівня та дуальної освіти для другого (магістерського) рівня вищої освіти, коли здобувач вищої освіти зможе поєднувати роботу і навчання. Дистанційна форма навчання допоможе здобувати знання у зручний час, але з чітким графіком виконання визначених завдань за умови наявності ґрунтовної самомотивації здобувача з урахуванням тьюторства викладача, а частина занять, зокрема проміжний та підсумковий контроль, практика повинні відбуватися в очному форматі, що дозволить сформувати загальні та спеціальні компетентності, передбачені Стандартами вищої освіти зі спеціальності 081 «Право».

Для опанування магістерської освітньої програми доречною вважаємо дуальну форму освіти, коли здобувач 3-4 дні працює за фахом або проходить стажування (за умови отримання заробітної плати) та 1-2 дні перебуває на

заняттях, частина з яких може відбуватися в дистанційному форматі. Така форма дозволить вирішити частину нагальних проблем: по-перше, тісна співпраця з роботодавцями, які можуть допомогти здобувачу сформувавши індивідуальну освітню траєкторію, наприклад, рекомендуючи ті навчальні курси, які необхідні для виконання запропонованої роботи, та надати реальні практичні рекомендації з удосконалення освітньої програми; по-друге, роботодавці за цей час можуть визначитися, чи влаштовує їх працівник та/або сформувавши фахівця відповідно до власних потреб, таким чином, для студента вирішується питання із працевлаштуванням; по-третє, вирішується питання щодо посилення практичної прикладної спрямованості підготовки здобувачів юридичної освіти та досягається вимога, передбачена Стандартом вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 081 Право, щодо 30 кредитів, які відводяться на практику; по-четверте, вирішується питання регіональної нерівності забезпечення кадрами в галузі права, адже, наприклад, випускник київської правничої школи не завжди готовий працювати в інших регіонах. Така модель юридичної освіти реалізується за умови виконання низки вимог – закріплення цього питання нормами трудового законодавства в частині нормування робочого часу і оплати праці здобувачів; розробка відповідних освітніх платформ для дистанційної освіти, підготовка науково-педагогічного складу до такої роботи, унормування навчальними закладами роботи викладача за умови дистанційної форми освіти, оскільки це вимагає значного часового ресурсу на підготовку та розробку курсів, роботу зі студентами в таких курсах; врегулювання етичних норм поведінки як здобувачів, так і науково-педагогічних працівників при дистанційній формі освіти.

Звичайно, така модель юридичної освіти не може бути визнана ідеальною та потребує серйозної роботи над її запровадженням у національній освітній простір, але вона однозначно потребує обговорення з позиції модернізації сучасної національної юридичної освіти.

Розвиток освітніх програм, технологій та методик юридичної освіти є передумовою підготовки високоякісних юристів. Справедливим треба визнати

той факт, що з урахуванням нових викликів у всьому світі існує необхідність здійснити оцінку навчальних програм, переглянути їх та методології курсів права з метою вдосконалення останніх.

Як зазначають А. Шерлетікс, Л. Родак, у країнах Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ) існує тенденція зростання незадоволення юридичною освітою, яке пов'язано із тим, що, з одного боку, юридичні школи вимагають збільшення фінансування, але уряди не можуть або не хочуть задовольняти їхні вимоги; з іншого – юристи-практики скаржаться на безпорадність випускників юридичних факультетів; громадська думка ставиться до юристів з підвищеною підозрою і схильна звинувачувати їх у всіх порушеннях у системі правосуддя, що частково викликано розривом між соціальними очікуваннями та реальністю правової освіти; юридичні факультети майже не змінилися за останні двадцять років і залишаються під протекторатом застарілих еліт, тоді як політичні та економічні реформи у країнах ЦСЄ створили нове соціально-економічне середовище і вимагають від випускників нових навичок; протягом останніх двадцяти років спостерігалось масове збільшення кількості студентів, що сильно перевантажило систему освіти та призвело до загального зниження якості вищої освіти [275]. Можна із впевненістю зазначити, що ці проблеми поширюються і на український правовий простір.

Юридична освіта в Україні має деякі спільні загальні проблеми із Західною Європою, але є також не вирішені структурні проблеми, що впливають із загального історичного минулого нашої країни, включаючи соціалістичну та досоціалістичну спадщину вищої правничої освіти. Історичний тягар нашої минувшини негативно позначився на розвитку як правової культури населення, так і розвитку юридичної академічної освіти. Освіта, відкрито виконуючи ідеологічні функції, стала занадто політизованою, що позначилось на якості наукових дискусій.

Як і в угорському правничому середовищі, де, на думку А. Шерлетікс, Л. Родак, на юридичних факультетах існує «мережа негласних угод та взаємних залежностей, прихованих за атмосферою доброзичливої провінційності, де

наукові дослідження дорівнюють повторенню очевидних людських відносин та обмежуються шануванням один одного шанобливими манерами» [275], в українському академічному просторі існує аналогічна ситуація, що зумовлена збільшенням кількості студентів юридичних факультетів, зростанням невідповідності їх очікувань об'єктивній ситуації на ринку праці, відсутністю можливостей для кар'єрного росту молодих юристів тощо.

Слід зазначити, що студенти європейських університетів також висловлюють своє невдоволення якістю юридичної освіти в регіоні. Згідно з опитуванням в Республіці Польща, проведеному у 2005 році, 77,6% опитаних студентів університетів та 81,4% студентів приватних університетів стверджують: «Викладачам університету байдужі наші очікування, що не стимулює їх дискусію з нами та негативно впливає на розвиток наших інтересів (...)»[255]. Загальною є тенденція до збільшення кількості студентів юридичних факультетів. Незважаючи на незначну тенденцію до зменшення їх кількості в останні роки, у розрізі десятиліть кількість вступників до правничих шкіл демонструвала тенденцію до зростання в багатьох країнах світу. Так, у США щорічно, згідно з даними Національного бюро економічних досліджень, у середньому на юридичні факультети вступають близько 40 000 студентів. З 1976 по 1987 рік середній показник становив 40 973. З 1988 по 2000 рік середній показник становив 43 497 - трохи більше ніж 6%. Але в період з 2000 по 2002 рік юридичні школи збільшили обсяг зарахованих на перший рік навчання на 11,2%. У наступні роки обсяг зарахованих на навчання, з незначними відхиленнями, неухильно зростав, поки не досягнув найвищих показників у 2010 році на рівні 52 404. З огляду на те, що починаючи з 2010 року засоби масової інформації та майбутні студенти-юристи звернули увагу на завищені вимоги до зарахування, неадекватні перспективи працевлаштування та високі ціни, кількість зарахованих зменшилася. Після цього кількість зарахованих на навчання зменшувалася протягом наступних трьох років, далі чотири роки фіксувалися найнижчі показники зарахування – 37-38 000 нових студентів. Потім у 2018 році, після незначного збільшення попиту на юридичну

школу, зарахування студентів на юридичні факультети зросло на 2,7% (992 студенти). У 2019 році кількість студентів зменшилася на 108 або 0,3% [271].

Процеси глобалізації та європейської інтеграції вимагають нових навичок та нових знань від юристів, і слід зауважити, що значна кількість цих вимог неадекватно вирішуються національними юридичними школами. Першочерговим завданням є вдосконалення національної юридичної освіти на основі досвіду зарубіжних країн, пошук ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг, апробація та впровадження інноваційних методик у навчальний процес, модернізація змісту юридичної освіти відповідно до світових тенденцій та вимог ринку праці, забезпечення навчання протягом всього життя. Важливо поєднувати в освітньому процесі загальні та спеціалізовані знання у процесі навчання, тобто формування фахівця з права не може бути досягнуто лише шляхом вивчення суто правових дисциплін, натомість різноаспектне дослідження того чи іншого явища формує більш глибоке розуміння правових відносин у державі. За версією експертів Світового економічного форуму, однією зі здібностей, які необхідні сучасній людині, є когнітивна гнучкість, тобто здатність мислення, яка виявляється в умінні обмірковувати кілька речей одночасно, змінювати припущення, обране під час розв'язання проблеми, якщо змінилась її сутність. Формування інших здібностей цілком відповідає тим компетенціям, які повинні бути сформовані в майбутнього фахівця з права: комплексне вирішення проблем; креативність; емоційний інтелект; здатність до ведення переговорів; критичне (аналітичне) мислення; робота в команді та управління людьми; здатність оцінювати ситуацію та приймати рішення; клієнтоорієнтованість [219].

Сучасний світ вимагає зміни формату підготовки правників: від відтворення і заучування певної інформації до її аналізу та продукування нових ідей, рішень. Таким чином, корисним може бути досвід інших держав щодо підготовки фахівців права. Так, у країнах англо-американського типу правових систем при підготовці правників активно використовують кейс-метод, сутність якого полягає в аналізі та дослідженні правової ситуації з необхідністю запропонувати спектр можливих рішень та вибрати найкраще з них.

Слушною слід визнати думку Н. Артикуци, згідно з якою надзвичайно високу ефективність навчального процесу на юридичному факультеті вищого закладу освіти забезпечує застосування таких методів, форм і прийомів навчальної роботи, як аналіз помилок, колізій, казусів; аудіовізуальний метод навчання; брейнстормінг («мозковий штурм»); діалог Сократа (Сократів діалог); «дерево рішень»; дискусія із запрошенням фахівців; ділова (рольова) гра (студенти виконують роль законодавця, експерта, юрисконсульта, нотаріуса, клієнта, судді, прокурора, адвоката, слідчого); «займи позицію»; коментування, оцінка (або самооцінка) дій учасників; майстер-класи; метод аналізу і діагностики ситуації; метод інтерв'ю (інтерв'ювання); метод проєктів; моделювання; навчальний «полігон»; PRES-формула (від англ. Position-Reason-Explanation or Example-Summary); проблемний (проблемно-пошуковий) метод; публічний виступ; робота в малих групах; індивідуальні та групові тренінги (як окремих, так і комплексних навичок) та інші [9].

Отже, необхідність реформування юридичної освіти є очевидною. Переосмислення підготовки майбутніх правників полягає у відмові від простої передачі знань на користь формування в майбутніх фахівців компетентностей, необхідних для технологічно орієнтованого суспільства, та вміння орієнтуватися у великому і динамічному обсязі правової інформації, швидко знаходити, критично аналізувати, структурувати матеріал, визначати ієрархічність норм права.

Останнім часом, українській правовій освіті вдалося досягнути серйозних успіхів на шляху стандартизації юридичної освіти та її індивідуалізації. Так, *цілісність освітнього процесу* забезпечується прийнятими Стандартами вищої освіти зі спеціальності 081 «Право» першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів вищої освіти. У стандартах визначений загальний обсяг знань про доктрини, принципи та інститути, загальні та спеціальні компетентності, які повинен сформувати здобувач, і програмні результати навчання, яких він повинен досягти.

Водночас *індивідуалізація освітнього процесу* реалізується в переорієнтації системи юридичної освіти на забезпечення гнучкості при формуванні індивідуальної освітньої траєкторії здобувача, яка охоплює створення варіативних навчальних програм, застосування різних методик навчання, формування блоку вибіркових дисциплін, перезарахування результатів неформальної освіти тощо. Враховуючи сучасні тенденції до неперервної освіти та освіти протягом життя, необхідно вказати на кардинальну зміну ролі здобувача в освітньому процесі, а саме на перетворення його в активного споживача освітнього продукту, який здатен самостійно підвищувати власну професійну компетенцію, та усвідомлення ним відповідальності за власне навчання.

Із позиції внутрішньодержавних чинників впливу на українську юридичну освіту важливою є роль самої держави, яка сприяє служінню юридичної освіти суспільству, формуючи не лише законослухняних громадян, а й розвиваючи загальну та правову культуру, готуючи юристів до різних актуальних соціальних ролей у суспільстві.

На державному рівні, але шляхом залучення академічної спільноти, слід усвідомити та розпочати широку дискусію щодо надмірного позитивістського характеру правової освіти. Як зазначає Р.Сцерн, посткомуністична центрально-східна Європа вважається останнім бастіоном судового формалізму [257, с.23]. Критикуючи польську правову культуру, А.Чарнота зазначає, що «польські юристи, первісні позитивісти..., самі позбавлені аргументаційного арсеналу для тлумачення закону. Вони просто вміють застосовувати правила, очевидно, з машинною точністю та без уяви; вони не припускали, що від них і, особливо від суддів, вимагається нова роль у суспільному дискурсі» [258, с.52]. Звісно, у цьому питанні найважливіше значення має право як мірило суспільних цінностей. Метою юридичної освіти має бути надання студентам-юристам якісної освіти, з необхідними знаннями основ теорії права, її філософії, її функції та роль держави в демократичному суспільстві. Проте знання не повинно бути ілюзорним, відокремленим від об'єктивної реальності. Очікується, що відкритість діалогу в цьому питанні певним чином гарантуватиме успішність реформи юридичної

освіти та досягнення балансу між професійними очікуваннями та результатом освітнього процесу. Не претендуючи на істину в останній редакції, представлено наукове дослідження, що здійснюється вченим-початківцем, може стати однією із відправних точок такого діалогу, адже, на наше переконання, обговорення проблеми відкрито та неупереджено може допомогти здійснити перехід національної юридичної освіти в нову якість. Ми погоджуємось із тими вченими, які вбачають певний зв'язок між низькою якістю юридичної освіти та акцентом на вузький юридичний позитивізм з фокусом не на критичне мислення, а на технічний підхід до права [275]. Між тим замість того, щоб навчати студентів юридичному формалізму, сучасні правничі школи мають робити акцент на підхід, що виховує професійні чесноти, наприклад, адвокатську етику.

Перелік актуальних проблем правової освіти не був би повним, якби ми не торкнулись питань *академічного плагіату*. Тілена Штайнпіхлер у своїй роботі «Про плагіат та владні відносини в юридичній академії та юридичній освіті» ставить під сумнів романтичний погляд на юридичну академію в Словенії як гармонійну спільноту без внутрішніх розбіжностей. На думку автора, вона має характеризуватись спільними інтересами, єдиним набором цінностей та прийнятими стандартами поведінки, які мають бути в односторонньому порядку транспоновані до діяльності юриста через процес правової освіти [276].

Не є новим дискурс щодо необхідності поєднання теоретичного та практичного навчання. Надмірний ухил у теоретичне навчання є предметом уваги не лише українських юристів практиків. Так, польський юрист-практик Михайл Келб вважає, що одним із основних питань дискусії про модель юридичної освіти є взаємозв'язок між теорією, що викладається в університетах, і навичками, необхідними в юридичній практиці. Автор виступає за збалансоване їх поєднання, що передбачає зміну способу навчання, а не об'єкта навчання [268].

У процесі інтеграції теорії та практики в юридичній освіті відбувається взаємодія між освітньою та професійною діяльністю, що є теоретичним відображенням цієї діяльності та призводить до взаємного збагачення і розвитку цих двох сфер.

За результатами опитування, проведеного у 2018 році групою з правової освіти Директорату з прав людини, доступу до правосуддя та правової обізнаності Міністерства юстиції України, щодо практичних навичок, експертами визначено, що, на думку роботодавців, випускник юридичного факультету має володіти навичками складання процесуальних документів (25,3%), умінням логічно викладати свою думку та мати комунікативні навички (25,3%). Майже однакова кількість респондентів вказують на потребу в умінні аналітично, критично та логічно мислити (9,6%), навичках роботи із законодавчою базою, реєстрами даних та юридичними програмами, навичках швидкого пошуку та опрацювання інформації (8,4%), взаємодії з клієнтами (7,3%). Також випускники юридичних факультетів повинні на належному рівні володіти іноземною мовою, зокрема вміти складати документи іноземною мовою, володіти технікою перекладу (7,3%). Не менш важливими є навички та вміння щодо розв'язання конфліктів, організації робочого часу (6%) [80, с.19]. Це ж питання було поставлене представникам органів державної влади. У результаті респонденти зазначили, що найбільш необхідними є навички з підготовки проєктів та юридичної експертизи нормативно-правових актів (28,8%), складання документів правового характеру (22%), навички представлення інтересів у суді та інших органах (18%), загальні вміння аналізувати, систематизувати та узагальнювати інформацію (14%) та інші навички, зокрема вміння комплексно розв'язувати питання, вести переговори та захищати власну позицію тощо (14%). Також 4% респондентів зазначили потребу в навичках працювати одночасно в декількох проєктах [80, с.19].

Аналізуючи статистичні дані, необхідно зауважити, що реформування юридичної освіти насамперед повинно сприяти підготовці конкурентоспроможних на ринку праці фахівців, здатних забезпечувати сталий розвиток суспільства, зокрема у правничій сфері, з дотриманням принципу верховенства права. Вирішенням цієї проблеми, на нашу думку, може стати впровадження *дуальної освіти*, тобто поєднання аудиторного навчального процесу і паралельного закріплення знань уже на робочих місцях. Дуальну форму

освіти можна запроваджувати не раніше 3 курсу, коли здобувач вже має знання з матеріального права та починає вивчати процесуальні галузі права.

Звичайно, запровадження такої форми освіти в галузі права потребує ґрунтовного обговорення не лише академічною спільнотою, а й зовнішніми стейкхолдерами, адже при впровадженні такої форми освіти правнича школа і роботодавці є рівноправними партнерами в розробці освітніх програм та творцями майбутніх фахівців. Зацікавленість роботодавців у такій співпраці полягає в бажанні отримати кваліфікованого фахівця одразу після навчання.

До слова, чеські вчені Ленка Позікова, Томаш Фрідель, Ян Потуский, досліджуючи юридичну клінічну освіту, пропонують поширити використання судових дебатів у вигляді ігрового навчання не лише на студентів юридичних факультетів, а й на учнів старших класів [270].

Серед вагомих факторів, що впливають на якість юридичної освіти, дослідники визнають процес її *інтернаціоналізації*, що полягає у сприянні європейській співпраці в частині забезпечення досліджень у галузі права з метою розробки порівняльних критеріїв та методологій, збільшення кількості студентів, викладачів і дослідників, що беруть участь у програмах академічної мобільності; становлення механізму взаємозаліку навчальних дисциплін, прослуханих в інших закладах освіти або за іншими рівнями вищої освіти, залучення міжнародних спеціалістів і практиків до навчального процесу, викладання іноземною мовою, отримання міжнародних сертифікатів про акредитацію, відповідності юридичної освіти світовим стандартам тощо.

Необхідно погодитися з думкою Ю. Гальонкіної, згідно з якою академічна мобільність студентів та викладачів ґрунтується на екзистенційній свободі як покладанні на власні сили. В Україні академічна мобільність (як внутрішня, так і міжнародна) залишається недостатньо розвиненою, що пов'язано з такими факторами: слабкою орієнтацією вітчизняних юридичних вузів на потреби ринку; неналежним поєднанням теорії та практики в юридичній освіті; розбіжностями навчальних планів вітчизняних і зарубіжних навчальних закладів; принциповою відмінністю в організації навчального процесу та методиці викладання; низьким

рівнем соціального забезпечення державної підтримки студентів та викладачів, а також труднощами із працевлаштуванням; проблемністю вибору навчального закладу для проходження навчання студентами або стажування викладачами, оскільки Україна не є членом ЄС; несформованістю на державному рівні політики мотивації та стимулювання продовження кар'єри в Україні; недостатньою поінформованістю студентів щодо програм, які сприяють академічній мобільності [43, с.172-173].

Загалом інтернаціоналізацію освіти необхідно розуміти як механізм підвищення якості освіти через реалізацію міжнародного співробітництва. Відповідно до (Цілі) Мети 4 «Якісна освіта» інтернаціоналізацію вищої освіти можна розглядати як інструмент досягнення цієї мети, адже саме у процесі інтернаціоналізації основні форми та зміст освітньої діяльності трансформуються та набувають, до певної міри, універсального характеру.

О. Частник визначає інтернаціоналізацію як процес міжнародної орієнтації вузів, який містить три основні елементи: наявність міжнародного компонента у змісті навчальних планів та програм, міжнародну мобільність студентів та професорів, наявність програм технічної співпраці та взаємодопомоги. Дослідник зазначає, що в західних університетах процес інтернаціоналізації розглядається не тільки як пріоритетний, а як і один зі складників місії університету [238, с.289].

У національних університетах цей процес тільки-но набирає обертів, хоча і діють окремі нормативно-правові акти. Так, наприклад, академічна мобільність в Україні розглядається як стратегічне завдання відповідно до «Примірного положення про академічну мобільність студентів вищих навчальних закладів України» від 29 травня 2013 року. Положення регламентує діяльність вищих навчальних закладів України щодо організації академічної мобільності студентів і встановлює загальний порядок організації різних програм академічної мобільності студентів на території України і за кордоном. Положення визначає: «основними цілями академічної мобільності студентів вищих навчальних закладів України є: підвищення якості вищої освіти; підвищення ефективності наукових досліджень; підвищення конкурентоздатності випускників вищих навчальних

зкладів на українському та міжнародному ринках освітніх послуг та праці; збагачення індивідуального досвіду студентів щодо інших моделей створення та поширення знань; залучення світового інтелектуального потенціалу до вітчизняного освітнього процесу на основі двосторонніх та багатосторонніх угод між вищими навчальними закладами - партнерами; встановлення внутрішніх та зовнішніх інтеграційних зв'язків; гармонізація освітніх стандартів вищих навчальних закладів – партнерів» [247].

Загальними інструментами інтернаціоналізації освіти виступає академічна мобільність викладачів та студентів, освітні програми та курси, загальні стандарти освіти, колаборація вітчизняних та іноземних науковців у дослідженнях, освітніх та наукових проєктах, міжнародні програми та гранти, створення міжнародних освітніх об'єднань, публікації науковців у виданнях, індексованих у міжнародних наукометричних базах даних, процес викладання, стимулювання та організаційна підтримка закордонних стажувань та навчання, різні форми співпраці тощо.

Для успішної інтернаціоналізації юридичної освіти в Україні в перспективі необхідно вжити низку заходів, які полягатимуть у поліпшенні якості викладання, навчання та здійснення досліджень; розширенні та урізноманітненні міжнародної академічної співпраці та встановленні зв'язків із транснаціональними партнерами; створенні міжнародних освітніх консорціумів, союзів, альянсів; розширенні та підтримці мобільності здобувачів вищої освіти, викладацького складу для взаємного збагачення досвідом; удосконаленні механізму взаємозаліку курсів, прослуханих здобувачем в інших університетах; можливості підвищувати інституційну ефективність коштом збагачення міжнародним досвідом і партнерством; запозиченні окремих елементів зарубіжного досвіду підготовки юристів та впровадженні такого досвіду в національну модель юридичної освіти; необхідності розвивати дуалістичну освітню стратегію, яка полягає в отриманні подвійних дипломів шляхом інтернаціоналізації освітніх програм та курсів; впровадженні міжнародного виміру та освітніх стандартів та розвитку цифрового навчання; збільшенні кількості курсів, що викладаються іноземною мовою;

залученні викладачів із зарубіжних університетів до викладання курсів; підвищенні якості англomовного викладання в національних навчальних закладах.

Інтернаціоналізація національної юридичної освіти є невіддільним компонентом інтеграції в єдиний європейський освітній простір. Наявність інтернаціоналізованих освітніх програм та курсів може стати індикатором конкурентоспроможності правничих шкіл та сприяти активізації академічної мобільності викладачів та здобувачів вищої освіти.

Отже, основне завдання інтернаціоналізації при побудові національної моделі юридичної освіти – суттєво підвищити ефективність останньої, інтегрувавши в національний контекст нові та найкращі міжнародні стандарти якості та механізми її забезпечення, але за обов'язкової умови збереження національної моделі.

Останнім часом все активніше лунають заклики зробити акцент в освітньому процесі на його екологічності з огляду на те, що в часи постмодерну фокус уваги переноситься з прав людини на права планети Земля. Взаємодія суспільства і природи є важливою умовою існування людства. Як свідчать Цілі сталого розвитку [237], метою такої взаємодії є ціннісні переваги в інтересах сталого розвитку та впровадження підходів до збереження навколишнього середовища, пом'якшення наслідків зміни клімату і відмова від споживчого ставлення та безмірного використання природних ресурсів (Цілі 6,7,12,13,14,15).

У національному законодавстві передбачено низку норм, які закріплюють концептуальні положення взаємодії людини та природи в різних сферах, зокрема і в освіті. Стаття 6 Закону України «Про освіту» закріплює засади державної політики у сфері освіти та передбачає «формування культури здорового способу життя, екологічної культури та дбайливого ставлення до довкілля» [178].

Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» закріплено, що необхідними умовами для сталого економічного та соціального розвитку України є охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки життя людей. Стаття 7 цього нормативно-правового акта врегульовує питання освіти та

виховання в галузі охорони навколишнього природного середовища, зокрема «підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів забезпечуються загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням в галузі охорони навколишнього природного середовища, в тому числі в дошкільних дитячих закладах, в системі загальної середньої, професійної та вищої освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів» [180].

Відповідно до Закону України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» «в Україні було розроблено національну систему цілей сталого розвитку, що має забезпечити підґрунтя для подальшого планування розвитку України, подолання дисбалансів, які існують в економічній, соціальній та екологічній сферах; забезпечити такий стан довкілля, що сприятиме якісному життю і добробуту нинішніх та майбутніх поколінь; створити необхідні умови для суспільного договору між владою, бізнесом і громадянським суспільством щодо підвищення якості життя громадян і гарантування соціально-економічної та екологічної стабільності; досягнути високого рівня освіти та охорони громадського здоров'я; упровадження регіональної політики, яка базуватиметься на гармонійному поєднанні загальнонаціональних і регіональних інтересів; збереження національних культурних цінностей і традицій». У законі закріплено п'ять стратегічних цілей екологічної політики. Завданням досягнення першої з них, а саме формування в суспільстві екологічних цінностей і засад сталого споживання та виробництва, є «впровадження освіти в інтересах збалансованого (сталого) розвитку, екологічної освіти та виховання, просвітницької діяльності з метою формування в суспільстві екологічних цінностей і підвищення його екологічної свідомості» [179].

Національною стратегією розвитку освіти на період до 2021 року також визначена актуальна проблема, яка полягає в повільному здійсненні гуманізації, екологізації та інформатизації системи освіти, впровадженні в навчально-виховний процес інноваційних та інформаційно-комунікаційних технологій, а стратегічними напрямками розвитку освіти визнано формування безпечного освітнього середовища та екологізацію освіти. Модернізація змісту освіти

передбачає необхідність підготовки фахівців для сталого розвитку з новим екологічним мисленням [176].

Стандарт вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 081 «Право» [208] містить загальну компетентність ЗК 15 «Прагнення до збереження навколишнього середовища», на наше переконання, аналогічну компетентність необхідно передбачити у Стандарті вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти.

Н. Морозова, аналізуючи думки провідних науковців, виокремила різні підходи до розуміння екологізації освіти, до яких належать: «включення екологічних аспектів до всіх освітніх предметів, екологізація процесу навчання, екологізація середовища освітнього закладу, екологізація взаємин учитель-учень; включення до навчальних планів інтегрованих екологічних курсів; транслявання до змісту навчального предмета екологічного стилю мислення, а не фактів, які стосуються об'єктної галузі екології; насичення змісту освіти екологічними знаннями, формування екологічної культури, умінь і навичок практичної діяльності з реалізації принципів екологічної політики; процес проникнення екологічних ідей, понять, підходів в інші дисципліни, а також підготовка екологічно грамотних фахівців різного профілю; процес ціннісно-орієнтованого впливу екології як комплексної, інтегративної науки на різні сфери життєдіяльності, зокрема на дисципліни спеціалізації. Ґрунтуючись на таких підходах, вчена визначає екологізацію змісту професійного навчання як процес вдосконалення (поновлення, перебудови) реалізованих в установі освітніх програм або створення нових програм, спрямованих на опанування майбутніми фахівцями екологічної складової змісту освіти, засвоєння яких має забезпечити формування різнобічно розвиненої особистості, підготовленої до відтворення (збереження) і розвитку матеріальної та духовної культури суспільства» [118, с.300-301].

На нашу думку, екологізація освіти вимагає процесу усвідомлення зміни освітньої парадигми з метою відповідності цілям сталого розвитку та національним нормативним актам. Таким чином, проаналізувавши нормативно-

правові акти, можемо констатувати, що є необхідність у сприянні екологізації юридичної освіти, формуванню екологічного мислення та екологічної культури юриста.

Екологізація юридичної освіти може здійснюватися через інтеграцію викладання таких курсів, як «Екологічне право», «Актуальні проблеми екологічного права», «Природоресурсне право», «Екологічна експертиза», «Природоохоронне законодавство», «Енергетичне право» тощо; доповнення екологічною тематикою окремих навчальних курсів та дисциплін шляхом розроблення тем із використанням традиційних методів навчання та відкриттям нових освітньо-професійних та освітньо-наукових програм на кшталт тих, які є в зарубіжних університетах. Так, наприклад, у багатьох університетах Великобританії та США є програми підготовки магістрів у сфері еколого-правових відносин із присвоєнням відповідної освітньої кваліфікації, зокрема магістр права в галузі енергетики та клімату, магістр екологічної політики та права, магістр у галузі водного та екологічного права, магістр в екологічному та енергетичному законодавстві, магістр права з навколишнього середовища та сталого розвитку тощо [267].

Отже, на екологізацію юридичної освіти покладаються великі надії з формування фахівця-юриста з екологічно-орієнтованим підходом, який включає не лише знання екологічного законодавства, а й екологічне мислення та культуру.

Додамо, що необхідно погодитися з думкою І. Кінаша та Л. Савчука, згідно з якою «стратегічною метою екологічної освіти є екологічний світогляд, а тактичною – формування духовних потреб особистості, яка самовдосконалюється, самореалізується, прагне і сповідує високі морально-еколого-етичні принципи». Науковці наголошують на низькому рівні екологічної свідомості суспільства, зауважуючи, що «в сучасних умовах вже виникають питання не про розвиток і вдосконалення екологічної освіти, а про новий її статус, коли формування екологічної етики та моралі набувають особливого значення [89, с.287].

Отже, взаємодія з політичною, соціальною, економічною та культурною системами, враховуючи глобалізаційні чинники, визначає складність та

системність сучасної юридичної освіти. За цих умов вона не може бути пасивною, а мусить істотно та динамічно впливати на навколишнє природне середовище. Екологізація юридичної освіти повинна стати превентивним заходом, який сформує ціннісні виміри юриста як фахівця з екологічним мисленням та свідомістю, який розуміється на екологічних правах та обов'язках, здатного відстоювати та захищати їх правовими засобами. Саме екологізація освіти в цілому дозволить попередити виникнення негативних наслідків впливу на навколишнє природне середовище, а екологізація юридичної освіти дозволить сформувати фахівця, здатного вирішувати спори в галузі екологічного права, забезпечити належну правову охорону довкілля та захист екологічних прав людини. Диверсифікація екологізації юридичної освіти також повинна передбачити формування на основі компетентнісного підходу знань та практичних навичок щодо питань охорони навколишнього середовища, екологічної етики та реалізації цілей сталого розвитку суспільства.

3.2. Організаційно-правові засади юридичної освіти в умовах пандемії COVID-19

В умовах глобалізації, становлення інформаційного суспільства та боротьби з епідемією COVID-19 дистанційне навчання стає невід'ємним та необхідним елементом вищої освіти. Знання та інформація стають одним зі стратегічних ресурсів розвитку держави, права і суспільства. Сучасне суспільство вимагає нової, якісної освіти, яка б відповідала потребам сучасної людини та забезпечувала конкурентоспроможність на національному та міжнародному ринках праці. Освіта є одним із основних прав людини, що отримало закріплення як у міжнародному, так і національному законодавстві. Право на освіту закріплене в Загальній декларації прав людини, Конституції України та галузевих законах. Окрім цього, Україна приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку, де четверта мета сталого розвитку ООН до 2030 року

передбачає «забезпечення інклюзивної та рівної якісної освіти для всіх та заохочення навчання впродовж всього життя» [45].

Нинішнє століття ознаменувалося стрімким поширенням цифровізації, що позначилося на всіх сферах суспільного буття, а в умовах нинішніх обмежень щодо особистого спілкування в реальному світі (через карантинні заходи), зокрема в навчальному процесі, більш безпечним та адекватним згаданим заходам виявилася дистанційна форма спілкування. Відповідно популярною (а в умовах суворого карантину – обов'язковою) стала дистанційна освіта, яка, однак, потребує забезпечення необхідними електронними засобами/ресурсами, серед яких – електронні навчальні посібники та навчально-методична література, нормативно-правові акти в електронній формі, доступ до електронних бібліотек і сайтів наукових установ, на яких оприлюднюються результати наукових досліджень у формі монографій, збірників наукових праць, коментарів до законодавства, наукових статей, матеріалів наукових і науково-практичних конференцій. Особливої ваги набуває співпраця закладів вищої освіти (у нашому випадку – юридичної) та наукових установ, що займаються науковими дослідженнями у сфері юриспруденції [37, с.85].

Необхідність виважених дій у політиці держав щодо виконання інформаційно-комунікаційної функції обумовлюється інформаційними загрозами сучасному суспільству та освіті. До таких загроз, як наголошує О. Сосін, належать: «1) порушення конфіденційності інформації – передбачає одержання інформації користувачами або процесами всупереч установленим правилам доступу; 2) порушення цілісності інформації – передбачає повне або часткове знищення, перекручування, модифікацію, нав'язування хибної інформації; 3) порушення доступності інформації – передбачає втрату (часткову або повну) працездатності системи, блокування доступу до інформації; 4) втрата керованості системою обробки інформації – характеризує порушення процедур ідентифікації і автентичності користувачів і процесів, надання їм повноважень, здійснення контролю за їх діяльністю, відмова від отримання або пересилання повідомлень» [204, с.120].

Необхідно погодитися з думкою Н. Кучеренко, яка визначає три основні напрями модернізації української вищої освіти. По-перше, це систематичне вдосконалення національного освітнього простору; по-друге-використання досвіду, отриманого від попередньої системи вищої освіти; по-третє, застосування ефективної системи освіти у вищих навчальних закладах з ефективною економікою та управлінням для задоволення потреб сучасного постіндустріального суспільства та особистих інтересів [99, с.171].

Наприклад, у такій країні, як Швеція, кількість студентів, які навчаються, використовуючи технології дистанційної освіти, становить понад 70 %. Це пов'язано насамперед із низькою оплатою за навчання (дешевше у два рази і більше порівнянно із традиційною освітою) у зв'язку з відсутністю витрат на дорогу і проживання, а також більш раціональним використанням основних фондів навчального закладу. Відносно низька оплата за навчання забезпечується також внаслідок більш концентрованого надання й уніфікації змісту освітніх програм, орієнтованості технологій дистанційного навчання на більшу кількість студентів, економії використання навчальних аудиторій [14, с.253].

Як зазначає Ю. Гальонкіна, на світовій юридично-освітній арені диверсифікація пов'язана із глобалізацією світової економіки. Потреби глобалізаційного світу не може бути задоволено класичними освітніми закладами та традиційними методами викладання, тому поширеними стають дистанційні форми навчання, комп'ютерні технології, форми навчання в режимі онлайн. Виникають нові структури, які спеціалізуються на наданні освітніх послуг. Таким чином, виникає «вища освіта без кордонів», яка виводить на ринок нових дійових осіб і нові навчальні заклади, як-от: віртуальні університети; ліцензійні або франчайзингові університети; корпоративні університети; офшорні зони вищої освіти; консорціуми університетів; компанії, бібліотеки, музеї, організації, пов'язані з діяльністю ЗМІ; брокери у сфері освіти [43, с.138].

Необхідно погодитися з думкою дослідників, які вважають, що дистанційна освіта змінює підхід до викладання та навчання. Зміни в національних моделях освіти були швидкими та трансформаційними. У процесі того, як заклади освіти у

всьому світі адаптуються до цих змін, розвивається, так званий, динамічний ландшафт освіти, який викликає величезний інтерес у дослідників, освітян, адміністраторів-управлінців, політиків та бізнесу. Замість «заочних» курсів, які виникли в Англії в середині XIX століття і передбачали тривалу пересилку паперових документів, електронна освіта сприяє асинхронним, а також синхронним методам надання освітніх послуг разом із доступом до онлайн-дошок для обговорення, чатів та відеоконференцій [274].

Перспективи використання цифрових технологій у юридичній освіті мають реалізовуватися з урахуванням інтересів учасників освітнього процесу, а також держави. Держава має бути зацікавлена в активному розвитку цифрових освітніх технологій, оскільки завдяки їм доступ до освіти буде відкритий для широких верств населення, що дозволить подолати ситуацію нерівності в освіті. Через активне використання інформаційних технологій можна забезпечити гнучкість графіку навчального процесу, а також зменшити вплив викладача, тим самим збільшивши час на його наукові дослідження. З огляду на це пріоритетним завданням учасників освітнього процесу при підготовці правників є не тільки опанування новітніх цифрових технологій, але й активне їх використання у своїй роботі.

Запровадження новітніх методик викладання та навчання майбутніх правників є вимогою часу, оскільки постатейне відтворення положень нормативно-правових актів негативно впливає на набуття студентами правничих аналітичних навичок. Запобігти схоластичності в сучасній вітчизняній юридичній освіті мають мережеві освітні технології та елементи методики навчання для дорослих (постановка навчальних цілей, робота в малих групах із використанням кейсів, обговорення практичних аспектів застосування набутих знань під час навчання) [43, с.165].

Сьогодні викладання юридичних дисциплін розвивається у двох аспектах: традиційному та інноваційному [274, с. 239]. Переконані, що сучасний викладач повинен не тільки користуватися нормативно-правовою базою, але й навчити студентів застосовувати різні ресурси та технології. І все це можна зробити в

спосіб живого спілкування незалежно від рівня підготовки здобувача освіти. Наприклад, на лекціях, ілюструючи теоретичну частину прикладами, можна використовувати різні ресурси: вивчаючи порядок реєстрації юридичних осіб, ознайомити студентів з можливістю швидкого заповнення різних заявок за допомогою онлайн-дизайнерів заповнення; в межах вивчення патентного права розповісти про можливості застосування патенту через пошукові технології Patentbot; на занятті з цивільного процесу студентам слід розповісти про можливість подання документів в електронному вигляді та використання калькулятора державного мита. Надзвичайно важливо, щоб ті, хто прагне суспільних змін (особливо в контексті взаємозв'язку між методологіями правової освіти та сутністю того, що викладається), визнавали, що стандартна модель надання юридичної освіти, по суті, порушена і що в обов'язковому порядку варто шукати нові засоби надання юридичної освіти - економічно ефективними, інноваційними та міждисциплінарними способами, які б демонстрували зв'язок між освітою та соціальними змінами. Така реконцептуалізація стандартної моделі юридичної освіти є особливо своєчасною у світлі останніх досліджень, які демонструють, як Інтернет вже став важливим постачальником юридичних послуг та юридичної інформації для багатьох людей.

Слід зазначити, що сфера оволодіння новітніми інформаційними технологіями та їх впровадження в освітній процес має низку проблемних моментів. По-перше, значна частина викладачів та керівників не виявляє ініціативи, не бажає набувати нових компетентностей, що пояснюється формальністю та недофінансуванням підвищення кваліфікації викладацького складу. По-друге, слабка фінансова підтримка університетів із боку держави щодо впровадження цифрових технологій в освітній процес. По-третє, відокремлення теоретичного процесу навчання від процесу набуття практичних навичок. Шляхами вирішення зазначених вище проблем можуть стати залучення грантових коштів, безпосередня участь зацікавлених потенційних роботодавців в освітньому процесі, тестування професійних програм.

Необхідно погодитися і з тим, що використання інформаційних технологій у межах інноваційного освітнього середовища забезпечує певні переваги та можливості для викладачів та здобувачів вищої освіти, всього навчального закладу в цілому, а саме: підвищення якості освітнього процесу, ефективний пошук інформації та її адаптоване використання на всіх рівнях освітньої та професійної діяльності, можливість якісної розробки навчальних матеріалів; проведення досліджень, пов'язаних із актуалізацією прикладних інформаційних технологій та виявлення результатів їх використання [269, с.661].

Закон України «Про освіту» та Закон України «Про вищу освіту» містять визначення дистанційної форми здобуття освіти, під якою розуміється «індивідуалізований процес здобуття освіти, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників освітнього процесу у спеціалізованому середовищі, що функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій» [178; 164].

Правове регулювання дистанційної освіти в Україні у сфері вищої освіти здійснюється двома групами нормативно-правових актів: загальними – Закон України «Про освіту» [178], Закон України «Про вищу освіту» [164], Національна доктрина розвитку освіти [175], Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [176], Національна програма інформатизації [170] та спеціальними - Положення про дистанційне навчання [169], Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні [98], Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні [184].

Разом із тим аналіз групи спеціальних нормативних актів, які врегульовують відносини, пов'язані з дистанційною освітою, дозволяє стверджувати, що останні є вкрай лаконічними і потребують суттєвого оновлення, зокрема і з огляду на пандемію у світі. На часі внесення змін і в загальні нормативні акти, наприклад, про вищу освіту.

Відповідно до Концепції розвитку дистанційної освіти в Україні характерними позитивними ознаками дистанційної освіти повинні стати гнучкість, модульність, паралельність, велика аудиторія, економічність,

технологічність, соціальна рівність, інтернаціональність, нова роль викладача, позитивний вплив на студента (учня, слухача), якість [98].

Аналіз нормативно-правових актів, які врегульовують дистанційну освіту, та думок академічної спільноти, дозволив виокремити її наступні переваги:

- Глобальна доступність юридичної освіти, яка полягає в можливості вивчати як окремі курси, так і навчатися за окремими освітніми програмами, можливості отримати практичні знання щодо застосування та реалізації права в різних державах.

- Гнучкість навчального процесу, яка полягає у виборі часу і місця навчання. Більшість сучасних здобувачів вищої освіти поєднує роботу та навчання, саме дистанційна освіта дозволяє їм сформувати зручний графік навчання. Окрім того, у здобувача формується прагнення до самодисципліни та самоосвіти.

- Економність дистанційної освіти, оскільки не потрібно витратитися на гуртожиток, оплату проїзд тощо.

- Формування індивідуальної освітньої траєкторії шляхом використання інформаційно-комунікаційних технологій, що дозволяє здобувачу вищої освіти обрати вибірккову дисципліну не лише з іншої освітньої програми, а й в іншому навчальному закладі.

- Забезпечення принципу навчання протягом життя (lifelong learning). Відкриваються нові можливості як для здобуття освіти, так і засвоєння окремих курсів.

- Забезпечення стримування поширення COVID-19.

Безумовно, що є недоліки дистанційної освіти, які можна об'єднати у три блоки:

- 1) Психологічний блок: відсутність ефективної комунікації, втрата мотивації навчання, ізоляція, неможливість повноцінного зворотного зв'язку здобувачів і викладача, зокрема щодо виконання незрозумілих завдань, відсутність в окремих здобувачів здатності вчитися самостійно.

2) Технічний блок: недостатній розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та матеріально-технічного забезпечення ЗВО, складнощі з технічним забезпеченням та доступом до мережі Інтернет, проблема ідентифікації здобувача.

3) Організаційний блок: високі показники витрати часу на підготовку дистанційних курсів науково-педагогічними працівниками; дотримання норм академічної доброчесності під час виконання різного роду завдань.

Впровадження дистанційної освіти в Україні під час підготовки правників ще не досягло достатнього рівня. При цьому є необхідність зауважити, що у процесі боротьби із загрозою поширення COVID-19, використання дистанційної форми освіти має значні переваги і досвід зарубіжних країн щодо підготовки фахівців є доцільним і вкрай актуальним.

На нашу думку, можна визначити наступні типи дистанційної освіти, що застосовуються для підготовки юристів: підготовка юристів за освітніми програмами та удосконалення професійних компетентностей за сертифікаційними програмами, онлайн курсами, модулями тощо.

Освітні програми можуть бути двох типів: ті, які складаються власне з дистанційних курсів, та змішані (blended learning), які поєднують звичайні заняття та навчання онлайн. За такими програмами в зарубіжних університетах готують бакалаврів, магістрів та PhD. Наприклад, Відкритий університет Австралії (Open University Australia) пропонує освітні дистанційні програми від відомих австралійських університетів. Важливо, що студент може обрати курси різних університетів і таким чином збудувати свою особисту освітню траєкторію навчання. Щодо юридичної освіти, то Відкритий університет Австралії пропонує програми з підготовки бакалавра права, бакалавра кримінології та кримінального правосуддя, бакалавра кримінального правосуддя, бакалавра-дослідника в галузі безпеки, магістра кібербезпеки, магістра права зі спеціалізацією у сфері міжнародного права та міжнародних відносин. Наприклад, Німеччина є більш консервативною країною у сфері дистанційної освіти, тому підготовка юристів

онлайн здійснюється в єдиному державному університеті – Хагенському дистанційному університеті (Fern Universität in Hagen) [21, с.937].

До другого блоку онлайн-навчання належать модулі, сертифікаційні програми, онлайн курси. Завершальним етапом такого навчання є отримання, як правило, сертифікатів. Так, канадський Університет Атабаски (Athabasca University) пропонує міждисциплінарну програму у сфері трудових відносин у соціальних, правових, політичних та економічних контекстах, яка розроблена для профспілкових працівників, менеджерів, працівників у відділах кадрів та інших. Наприклад, в англійському Відкритому університеті (Open University), який був заснований ще у 1969 році, запропоновано онлайн курси з кримінології та права, права і французької мови, права і німецької мови, права та іспанської мови [21, с.937].

Звертаючись до іноземного досвіду, потрібно зазначити, що університети розвинених країн надають перевагу у підготовці юристів очній формі навчання, але не відкидають можливість створення та існування віртуальних університетів як майданчиків для професійних дискурсів, платформи нових знань та обміну ними.

Вважаємо за можливе погодитися із думкою Г. Капліної, яка цілком обґрунтовано вважає недоцільним повністю переносити навчання студентів-юристів на дистанційну платформу. При цьому науковиця вказує на такі фактори: по-перше, специфічний зміст навчання, який полягає в тому, що такі якості правозахисника-юриста, як порядність, чесність, гідність, можуть бути сформовані лише у процесі прямого спілкування; по-друге, юридична освіта вимагає опанування ораторськими компетенціями, які можливо сформувавши лише під час особистого спілкування; по-третє, дистанційна освіта для юристів вимагає підготовки якісного контенту, що пройшов апробацію. Окрім того, такий навчальний контент повинен мати можливість оперативного внесення змін при зміні законодавства [84, с.28-29].

Як влучно зауважують О. Вінник, О. Шаповалова та Т. Попович, сучасна юридична освіта має ґрунтуватися, як це й традиційно передбачається, на

досягненнях правової науки в поєднанні з навичками юридичної практики, а в сучасних умовах – ще й із широким використанням надбань цифровізації, які надають можливість використати потенціал і юридичної освіти, і юридичної науки навіть в екстремальних умовах обмежень реального спілкування на зразок нинішньої коронавірусної пандемії та пов'язаних із нею карантинних заходів [37, с.87].

Отже, в умовах інформатизації освіта перестає бути процесом передачі знань від викладача до студента, а стає способом взаємного обміну інформацією та забезпечує прагнення людини до навчання протягом життя. Фундаментальним завданням освіти стає підготовка майбутніх фахівців до життя у швидко змінюваних умовах. Беззаперечним фактом є те, що з переходом від індустріального до інформаційного суспільства та з формуванням глобального освітнього простору, змінюються завдання академічного навчання, що вимагає застосування інформаційних та комунікаційних технологій, але з урахуванням традицій національної освіти, поєднаних із сучасними здобутками зарубіжної освітньої системи.

3.3. Основні зарубіжні моделі юридичної освіти та їх вплив на підготовку юристів в Україні

Беззаперечним чинником розвитку людства є світова тенденція глобалізації та інтернаціоналізації, яка охоплює всі сфери життя. Характерним для ХХІ століття є акцент на пошуку універсальної моделі освіти, яка б гармонійно поєднувала знання та практику, традиції та інновації, національні особливості та світові тенденції. Для того, щоб держава могла брати активну участь у глобальній політиці, економіці та культурі, вона повинна підтримувати та розвивати людський потенціал як найважливіший та ефективний фактор розвитку будь-якої країни. Історія показує, що освіта в цьому сенсі є не тільки чинником суспільного прогресу, але й розглядається як один з найпотужніших важелів розвитку людства.

Сучасна юридична освіта перебуває під впливом соціальних та економічних чинників, тому освітня політика не повинна відокремлюватися від національного, економічного і соціального розвитку держави. Вивчення наукових джерел дозволяє звернути увагу на той факт, що моделі юридичної освіти доцільно виокремлювати за локальним чинником, враховуючи розвиток та особливості юридичної освіти держави: німецьку, французьку, американську, англійську тощо. Водночас існують моделі освіти, які можна визначати як базові.

Спостерігаючи зближення національних, правових, культурних, економічних тенденцій у світі, можна стверджувати, що особливого значення набуває вивчення досвіду зарубіжних країн. Україна за своїми типологічними ознаками належить до романо-германської правової системи, тому, на нашу думку, актуальним є дослідження та порівняння трансформацій юридичної освіти в європейських державах, таких як Німеччина та Франція, які є членами Європейського Союзу і правові системи яких є материнськими - відповідно у германській та романській групах континентальної правової сім'ї, а корінням цивільного права стало римське право, яке було і залишається джерелом для розвитку двох визначних цивільно-правових юрисдикцій цих держав. До того ж, актуальність дослідження історичного формування та розвитку юридичної освіти у країнах романо-германської правової системи пов'язана з реформуванням юридичної освіти в Україні, осмисленням особливостей підготовки юристів розвинутих країн світу та запозиченням досвіду цих країн у зв'язку з тенденцією зближення правових систем та глобалізаційними процесами у світі.

Юридична освіта та система підготовки юристів, що склалися у країні, є найважливішою і невід'ємною частиною правової системи та соціокультурного простору. Становлення системи відтворення «юридичного корпусу» органічно («генетично») вплетене в еволюцію правової системи, наслідком чого є історично сформовані особливості національних моделей підготовки юристів. Зі свого боку, зміни та новації, яких зазнають системи статутного, прецедентного, змішаного і т.д. права, диктують постановку нових завдань перед юридичною професією і професійною освітою [81, с.243].

Отже, доцільним вважаємо дослідження німецької і французької моделей юридичної освіти як невіддільної частини романо-германської правової системи та англійської, американської моделі юридичної освіти – англо-американської правової системи.

Німецька модель юридичної освіти. Генеза юридичної освіти в Німеччині розпочалася з кінця XIV століття зі створенням у 1386 році першого німецького університету - Гейдельберзького університету імені Рупрехта і Карла (нім. Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg). Досліджуючи історію становлення юридичної освіти, Р.В. Антропов встановив, що аж до XIV ст. в Німеччині не було власне юридичної освіти, тому що в загальноєвропейській системі освіти вона просто не передбачалася. У монастирських і церковних школах (нім. Klosterschulen) раннього Середньовіччя юридичні знання передавалися тільки в межах засвоєння так званих «семи вільних мистецтв», серед яких виокремлювався «тривіум» - 1-й цикл «семи вільних мистецтв», що включав граматику, риторику і діалектику. З огляду на це правові питання німецькими педагогами вивчалися виключно в межах зазначених курсів. На прикладі болонської системи підготовки юристів в університетах Німеччини, поряд з канонічним правом, вивчали кодифікацію римського права: Пандекти, Кодекси, Новели та Інституції імператора Юстиніана I, датовані VI ст. [5].

Німеччина традиційно відрізняється високим рівнем як загальної, так і вищої освіти. Так, за результатами дослідження однієї з найбільших у світі банківських груп HSBC 2014 року, Німеччина, поступаючись США і Великобританії, посідає третє місце у світі за якістю освіти. Болонський процес, що стартував у 1999 році, коли міністри освіти 29-ти європейських країн, включаючи Німеччину, прийняли декларацію про створення єдиного простору вищої освіти, кардинальним чином змінив звичну систему підготовки юристів у Німеччині, яка існувала понад 130 років з моменту уніфікації юридичної освіти «імперськими законами про юстицію» 1877 р. (нім. «die Reichsjustizgesetze»). Долучаючись до процесів реформування на підставі болонських угод, Німеччина

як авторитетний член Європейського Союзу внесла чимало застережень для збереження своїх освітніх традицій та академічних інтересів [5].

У Німеччині не існує унітарного освітнього стандарту навчання за юридичним напрямом, що пов'язано із федеративним устроєм країни. Підготовка фахівців у галузі права здійснюється за двома напрямками:

1) Підготовка фахівців у галузі економічного (підприємницького) права (Wirtschaftsrecht). Головною метою даної спеціальності є підготовка фахівців, здатних працювати на стику права і економіки. У межах зазначеної спеціальності були встановлені наступні вимоги: мінімум 50% юридичних дисциплін; мінімум 25% економічних; а також додаткова кваліфікація, як, наприклад, електронна обробка даних, іноземні мови, риторика і т.п. Багато університетів пропонують різні спеціалізації в межах спеціальності Wirtschaftsrecht, наприклад, кадровий менеджмент і трудове право, податкове право і аудит, фінансове право, управління підприємством, управління санацією і банкрутством, міжнародний менеджмент і ін. [60].

Підготовка таких фахівців триває від 6 до 8 семестрів (3-4 роки) при підготовці бакалавра та, як правило, 4 семестри при підготовці магістра. Навчальний план передбачає вивчення філософії та історії права, кримінального і процесуального права у спрощеному варіанті, натомість економічним дисциплінам приділяється достатньо уваги. Особлива увага приділяється господарському, адміністративному, трудовому, податковому праву, праву соціального страхування, праву Євросоюзу, а також дисциплінам, які забезпечують формування навичок soft skills - мистецтво усного та письмового спілкування, мистецтво командної роботи, мистецтво ведення переговорів та інш.

Сферами працевлаштування «економічних» юристів є різні відділи підприємств (фінансові, відділи збуту або закупівель, кадрів і т.д.), банки, страхові компанії, сфера податкових консультацій, управління санацією і банкрутством і т.д., тобто ті, де потрібне застосування юридичних знань до економічних проблем. Серед переваг даної спеціальності порівняно із класичною німецькою юридичною освітою можна виокремити: 1) більш короткий шлях від

початку навчання до професії; 2) практичну спрямованість; 3) вивчення іноземних мов; 4) отримання міжнародно визнаного диплома; 5) кваліфікація на стику двох галузей - права та економіки [60].

2) Підготовка фахівців для так званих регульованих професій, тобто тих, хто зможе в майбутньому обіймати посади судді, прокурора, адвоката чи нотаріуса, здійснюється у два етапи та передбачає складання двох державних іспитів.

У ФРН з кількістю населення 81 417 млн. осіб (станом на 2011 рік) функціонують 42 юридичні університетські факультети [209]. Для порівняння: в Україні станом на 01.09.2021 р. з кількістю населення 41 342 млн. осіб (за даними Державної служби статистики) існує 169 закладів вищої освіти, які пропонують юридичну освіту за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти та 116 за другим (магістерським) рівнем (за даними Єдиної державної електронної бази з питань освіти).

За даними німецького журналу «Focus», кращими з них є Кельнський, Мюнстерський, Боннський, Берлінський, Мюнхенський, Фрайбурзький, Гамбургський, Франкфуртський, Тюбінгенський і, звичайно, Гейдельберзький, який вважається науковою Меккою Німеччини, найдавнішим і найвідомішим. Це так звана «золота десятка» німецьких юрикумів [189, с.212].

У Німеччині відсутній федеральний закон, який би визначав структуру і особливості підготовки студентів за юридичним напрямом. Регулювання університетської освіти в Німеччині є компетенцією федеральних земель (Bundesländer), внаслідок чого у країні існує 16 Законів про юридичну освіту (Juristenausbildungsgesetze) і кожен з 44 юридичних факультетів Німеччини має свій навчальний план (Studienplan) [54, с.434]. Правове регулювання підготовки юристів у ФРН забезпечується частково федеральним Законом «Про статус суддів» 1961 р. («Deutsche Richtergesetz»), регіональним законодавством про вищу освіту та «Законом про реформу юридичної освіти» («Juristenausbildungsreformgesetz»), який ухвалений німецьким парламентом 26 квітня 2002 р. та набув чинності 1 липня 2003 р. При цьому існують і загальні стандарти, прийняті

Конференцією міністрів освіти і культури земель та Конференцією ректорів ВНЗ Німеччини.

У зв'язку з тим, що Німеччина є федеративною державою, система юридичної освіти дещо відрізняється у федеральних землях, проте, зазвичай, це стосується лише деталей. На державному ж рівні закон встановлює рамки, в межах яких федеральні землі та університети можуть формувати свої освітні програми.

Загалом німецька система підготовки юристів зорієнтована на підготовку суддів, проте з недавнього часу – на підготовку анвальтів (з нім. *Anwalt* – адвокат, повірений, захисник). Частково це зумовлено пропозиціями адвокатури, а частково тим статистично підтвердженим фактом, що лише незначна частина випускників стає суддями – 5-10%, тоді як 80% – анвальтами. Розуміння цього й зумовило потребу змін [128].

У своїй науковій роботі О. Мінченко визначає принципи юридичної освіти у Німеччині, до яких вчена відносить: «взаємопоєднання у вищому навчальному закладі освіти та науки; самоврядування університетів щодо присвоєння наукових ступенів і звань (“Doktor habilitatus” і “Privatdozent”); державна підтримка освіти й науки (по-перше, це безоплатність освіти, а, по-друге, належність професорів юридичних факультетів університетів до державних службовців спеціальної категорії); доступність вищої освіти та соціальне сприяння студентам; інтернаціоналізація науки та освіти; престижність юридичної професії; універсальність (підготовка юристів для всіх видів юридичної професії є змістовно однаковою); двоступенева освіта (університетське навчання і референдаріат – підготовча служба для Австрії і ФРН); жорсткий контроль (особлива система державних іспитів); студентська активність (детальне і поглиблене засвоєння матеріалу, необхідне для складання іспиту, як правило, студенти здійснюють самостійно, створюючи між собою «робочі групи», а це сприяє розвитку самостійності і самодисциплінованості студента); розвиненість правової основи, гарантованість ресурсного оснащення, чітка нормативна визначеність технологій навчання та викладання» [109, с.17].

Процедура підготовки юристів у вищій школі Німеччини складається із двох етапів: власне навчання в університеті – теоретична підготовка (Hauptstudium) та практична підготовка – стажування (Referendariat) [140, с.84]. Зазвичай перший етап складає від 4,5 до 6 років, другий приблизно 2 роки, таким чином, термін навчання може становити від 6,5 до 10 років.

Загальним для всіх 42 юридичних факультетів є те, що навчання триває 9 семестрів і складається з двох частин: базовий курс (Grundstudium) і основний курс (Hauptstudium). Базовий курс (перші 3 семестри) передбачає вивчення: загальної частини Цивільного Уложення, загальної частини зобов'язального права, загальної частини кримінального права, конституційного права, державного права, історії права, філософії права, соціології права. Зміст і тривалість лекцій з 4 по 9 семестр мають значні відмінності залежно від університету. Водночас перелік дисциплін, що викладаються, приблизно однаковий: особлива частина зобов'язального права, речове право, сімейне і спадкове право, трудове право, цивільно-процесуальне право, торгове право, корпоративне право, особлива частина кримінального права, кримінально-процесуальне право, адміністративне право, будівельне право, поліцейське право, муніципальне право, адміністративно-процесуальне право, право європейських співтовариств, міжнародне право [54, с.435].

З недавнього часу навчання на юридичному факультеті охоплює отримання таких так званих ключових кваліфікацій (Schlüsselqualifikationen), як риторика, медіація, врегулювання суперечок, ведення бесіди, ведення переговорів, проведення допиту і т.д. [54, с.437].

У Німеччині в окремих положеннях про іспити, прийнятих відповідними органами земель, відтворено об'ємні каталоги, які відображають навчальні програми. Основоположні предмети, зокрема історія і філософія права, правова соціологія, юридична методика, порівняльне правознавство, загальне вчення про державу, мають бути належним чином враховані [66, с.57].

Слід зазначити, що в Німеччині, як і в інших європейських країнах, спостерігається криза юридичної освіти. Як правило, і академічна спільнота, і

стейкхолдери визнають недостатність практичних навичок здобувачів. Розуміючи процеси, пов'язані з глобалізацією і інтернаціоналізацією освіти, після реформ у 2003 році, здобувачів юридичних факультетів зобов'язали проходити хоча б один курс іноземною мовою із зарубіжного права. Це стало ще однією можливістю отримати додатковий практичний досвід під час навчання в університеті, а протягом останніх років посилилася тенденція, коли найкращі здобувачі проводять принаймні один семестр в іншій країні за програмами академічного обміну.

Однією з умов допуску студента до складання Першого державного іспиту є пройдена ним під час навчання практика (загалом 3 місяці, але, як мінімум, у 3 різних місцях). Проходити практику студент може в будь-якому місці, де працюють юристи: органи юстиції, адміністративні органи, адвокатські бюро тощо. Пошуком відповідного місця для проходження практики студенти займаються самостійно [54, с. 439].

Перший етап навчання завершується складанням державного іспиту. Оцінка на 70 % формується з виконання письмових робіт, шість із яких становлять великі контрольні роботи (клаузули): три з цивільного, дві з публічного і одна з кримінального права. Такі контрольні складаються із практичних завдань, які оформлюються у вигляді ґрунтовних експертних висновків. Перевіряють і оцінюють роботи два фахівці незалежно один від одного, якщо таке оцінювання має значну різницю, то запрошують третього фахівця [140, с.86].

Перший державний іспит складається з перевірки знань з основних галузей права та дисциплін, які студент обирав самостійно. До дисциплін за вибором належать: 1) вчення про державу, церковне право і державне церковне право, історія права, філософія права, соціологія права і юридична методологія; 2) добровільна юрисдикція або окреме провадження; 3) право примусового виконання і банкрутства; 4) колективне трудове право; 5) торгове право, право корпорацій, право цінних паперів; 6) право конкуренції та картельне право; 7) право страхування; 8) податкове право; 9) соціальне право - загальне вчення, соціальне забезпечення і соціальна допомога, підтримка праці, соціальний процес

і процес соціальних судів (в огляді); 10) право охорони природи; 11) господарсько-адміністративне право; 12) право публічної служби; 13) правова інформатика і комп'ютерне право; 14) кримінологія, молодіжне та кримінальне право неповнолітніх, кримінально-виконавче право; 15) кримінально-господарське право, кримінальне право у сфері охорони природи; 16) міжнародне право, право Європи; 17) право світових угод, європейське приватне право, міжнародне приватне і процесуальне право; 18) односторонні правочини та дії в цивільному і публічному праві. Студент повинен вибрати одну з перерахованих груп предметів і продемонструвати їх знання в усній частині першого іспиту [70, с.87].

Цікавою є статистика щодо першого юридичного іспиту в Німеччині. Його щорічно не складають приблизно 30% студентів, а кількість відмінних оцінок не перевищує 1%. У 2013 р. із 11848 екзаменованих не склали іспит 3524 (29,74%), а оцінку «відмінно» отримали 25 студентів (0,21%) [189, с.213].

Тих, хто склав перший державний екзамен, називають юристами. Університети часто (автоматично або за бажанням) присвоюють їм ступінь *Diplom-Jurist*. Їхній статус відповідає статусу спеціалістів із незавершеною юридичною освітою (*Nicht-Volljurist*). Він відкриває доступ до юридичної практики, але не дає права бути адвокатом, займати окремі державні посади. Проте випускники можуть працювати, наприклад, помічниками в юридичних фірмах або у страхових компаніях [189, с.214].

Для того, щоб стати юристом-практиком, кандидат повинен скласти другий державний іспит. Його можна порівняти із кваліфікаційним іспитом, який складають адвокати в багатьох країнах світу, але, окрім можливості працювати юридичним радником чи адвокатом, даний іспит надає право стати суддею.

Метою стажування та другого державного іспиту є здобуття практичних навичок різних юридичних професій, а також ознайомлення з роботою практиків.

Відповідно до § 5b федерального Закону «Про статус суддів» («*Deutsche Richtergesetz*») за 2 роки референдарії повинні пройти практичну підготовку за такими напрямками: цивільний – 4 місяці в суді в цивільних справах;

кримінальний – 3 місяці у прокуратурі або суді в кримінальних справах; адміністративний – 4 місяці в адміністративній установі; в адвокатурі – 9 місяців в адвокатському бюро; стажування за вибором – 3 місяці за вибором, як правило, за кордоном [259]. Навчання стажиста ведуть досвідчені судді, прокурори та адвокати. До того ж є контроль з боку досвідченого юриста-практика. Після стажування зазвичай студенти складають близько 10 іспитів практичного спрямування.

Другий державний іспит також складається з письмової та усної частин, де письмова частина зорієнтована на перевірку практичної складової та підготовчої служби, а усна – на зміст усього навчання.

Отже, система німецької юридичної освіти базується на тому, що юрист повинен не просто розуміти закон та його систему, а й вміти його застосовувати у практичній діяльності, що надасть йому можливість працювати в будь-якій галузі права. Це і є обґрунтуванням тривалого навчання на юридичних факультетах, а також універсальності фахівців з права та широти юридичної практики під час стажування. Окрім того, необхідно виокремити наступні характеристики німецької моделі юридичної освіти: пріоритет самостійної та індивідуальної роботи здобувача; підготовка фахівця права зорієнтована на формування у здобувача критичного та аналітичного мислення; можливість побудови індивідуальної освітньої траєкторії забезпечується широким каталогом вибіркових дисциплін; орієнтація на вивчення процесуального права, а не матеріального.

Підготовка правників у Німеччині має низку особливостей, притаманних країнам романо-германського типу правових систем: ґрунтовна регламентація нормативно-правовими актами, але при цьому відсутність стандарту підготовки фахівців права; орієнтація на професію судді і адвоката, наявність дворівневої освіти; розвиненість вибіркової складової та можливість студентів будувати власну освітню траєкторію навчання; наявність підготовчої служби (референдаріата), високий статус державних іспитів, особлива увага до практичної підготовки юриста та наявність традиційних німецьких методик і

способів опрацювання навчального матеріалу, чітке розмежування понять юридичної професії та юридичної освіти.

Французька модель юридичної освіти. Зважаючи на те, що юридична освіта є інфраструктурною складовою правової системи, необхідно визначити притаманні їй риси, до яких належать значна рецепція римського права, поділ права на публічне і приватне, наявність кодифікованих актів історичної правової спадщини – Цивільний кодекс 1804 р. та Торгівельний кодекс 1809 р.

Юридичну освіту у Франції можна здобути на юридичних факультетах, які є в більшості університетів. Особливістю французької юридичної освіти є інтелектуальна підготовка, а не професійна. Підготовка юристів у Франції здійснюється за трьома циклами - бакалаврат/licence, магістратура/master та аспірантура з права/doctorat en droit.

Регулювання стандартів юридичної освіти у Франції відсутнє. Застосовується принцип автономії університетів. Університети самостійно визначають напрями спеціалізації студентів, самостійно впроваджують вивчення нових дисциплін і здебільшого самостійно забезпечують фінансування навчального процесу. Фактично їх акредитує ринок навчальних послуг [209, с.261].

Вступ на бакалаврат можливий після завершення середньої школи і отримання атестату. Навчання на юридичних факультетах ведеться за наступними навчальними дисциплінами: перший семестр - історичний вступ до вивчення права, вступ до приватного права, вступ до публічного права; другий семестр - конституційне право, цивільне право, історія права і інститутів; третій семестр - право зобов'язань, кримінальне право, адміністративне право, право державних фінансів; четвертий семестр - право зобов'язань, майнове право, адміністративне право, європейське право; п'ятий-шостий семестри - студент отримує право самостійно визначати освітню траєкторію з елективних і основних дисциплін, а також можливі дві спеціалізації: публічне право (адміністративний спір, міжнародне приватне право, право адміністративно-територіальних утворень

тощо); приватне право (підприємницьке право, цивільний процес, трудове право, цивільне право тощо) [148, с.52].

У середньому вік осіб, які вступають на перший курс, становить 19-25 років, однак варто зауважити, що доступ до освіти у ВНЗ мають навіть особи, старші за 35 років (до 60-65 в окремих університетах) [209, с.263].

Як вже зазначалося, ступінь Licence en Droit не дає права здійснювати юридичну практику або проходити професійну підготовку за юридичними спеціальностями, але відкриває доступ до магістерської підготовки. Другий рівень університетської юридичної освіти - Master 1, або початковий рівень магістра права (магістр права першого року). Тривалість освоєння програми складає один рік. Цей ступінь необхідний для допуску до іспиту на право ведення юридичної практики або для продовження подальшого навчання [79, с.2133].

Після отримання ступеня Master 1 у випускника з'являється право на юридичну практику (наприклад, влаштуватися юрисконсульт на підприємство) і доступ до регульованих юридичних професій (адвокат, судовий пристав, нотаріус, суддя). Незважаючи на це, більшість студентів, що бажають стати юристами-практиками, прагнуть отримати більш високий рівень магістра права (Master 2 - магістра права другого року). Програма має два різновиди: або дослідницьку спеціалізацію, що розглядається як сходинка до подальшого отримання докторського ступеня (Master 2 Recherche), або професійну спеціалізацію, елементом якої є обов'язкове стажування (Master 2 Professionnel) [79, с.2133].

Вступ до юридичної магістратури відбувається на основі конкурсу успішного навчання на ліценціаті. Юридична магістратура у Франції характеризується різноманіттям спеціалізацій – міжнародне право, комерційне право, публічне право, підприємницьке право, право інтелектуальної власності, нотаріат та інші. Студент, який обрав як спеціалізацію, наприклад, трудове право, не отримує фактично жодного уявлення про сімейне право. Єдиним винятком з цієї ситуації може бути вибір ним сімейного права як додаткового предмета. Саме «вузькопрофільність» отриманої спеціальності є однією з найважливіших причин

створення юридичних фірм у Франції. У них об'єднуються фахівці різних напрямів, щоб забезпечити можливість ведення широкого кола справ. Звичайно, випускники за програмою Master 2 professionnels (професійна магістратура) мають значну популярність у роботодавців.

Фахове стажування терміном до 6 місяців проводиться під час навчання на четвертому-п'ятому курсах або після закінчення університету і є безоплатним. Крім того, існують стажування-випробування перед постійним зарахуванням на посаду (держслужба). Для низки професій (наприклад, нотаріату) вимагається практичний досвід роботи перед складанням фахового зовнішнього кваліфікаційного іспиту [209, с.264].

Необхідно зазначити, що юридична освіта Франції і України має багато спільних рис, але цікавим є досвід розподілу підготовки магістрів-практиків та магістрів-науковців.

Тенденції розвитку юридичної освіти в Україні вимагають пошуку нової моделі підготовки юристів, яка б забезпечувала підготовку з міцною теоретичною базою та практичними вміннями. Роботодавці постійно вказують на невідповідність знань та вмінь випускників юридичних факультетів та закладів вищої освіти потребам юридичного ринку. Стан юридичної освіти в Україні вимагає вжиття радикальних заходів як на державному рівні, так і на основі тісного взаємозв'язку науки, освіти і юридичної практики.

Європейські освітні системи поєднують у собі національні особливості разом з головними завданнями – забезпеченням модернізації методів оцінки підготовки студента, де основним замовником і оцінювачем є ринок праці, як національний, так і регіональний. До засобів, які дозволять забезпечити реалізацію цієї стратегії, належать: використання інформаційно-комунікаційних технологій; застосування відкритих освітніх ресурсів, які повинні бути використані у всіх навчальних контекстах; системність у підвищенні педагогічної кваліфікації викладацького персоналу; зміцнення зв'язків між освітою та роботодавцями; застосування навчання на робочому місці; впровадження нових стандартів управління розвитком підприємництва в освіті; аналіз впливу ЄС на

використання інформаційно-комунікаційних технологій та відкритих освітніх ресурсів [67, с.314].

Дослідження особливостей системи підготовки юристів у Німеччині та Франції дозволяє стверджувати про доцільність запозичення окремих позитивних елементів організації підготовки фахівців у галузі права для України.

Англо-американська правова система є другою у світі за сферою поширення після романо-германської. Материнською правовою системою є правова система Англії, але нею охоплюються території таких держав, як США, Канада, Австралія, Північна Ірландія, Нова Зеландія та інші. Основна особливість цієї правової системи полягає в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі норми, сформульованої суддями у прецеденті, який домінує серед джерел (форм) права. Ця особливість впливає і на специфіку підготовки юристів у країнах англо-американського типу. Зміст та обсяг «юридичної освіти» як об'єктивного явища залежить від багатьох чинників, зокрема і правової системи. Розглядаючи юридичну освіту Великобританії, необхідно зазначити, що вона є поліцентричною моделлю юридичної освіти, адже кожна із країн Сполученого королівства має свої особливості.

Англійська модель юридичної освіти. Підготовка фахівців права в Великій Британії має достатньо глибоке історичне коріння, що і визначає певні особливості підготовки правничих кадрів у цій країні. Як слушно зауважують В. Захаров та Т. Ільїна, розвиток юридичної освіти Англії, з моменту його зародження і до XIX століття, являв собою дві паралельно наявні системи: перша - університетська, яка полягала в отриманні загальної освіти та вивченні римського права, друга - навчання в іннах (юридична школа (Inns of Court), поява яких належить до XIII ст. і пов'язана із прагненням здійснювати підготовку юристів-практиків), яка характеризувалася недостатньою теоретичною підготовкою і помітним переважанням практичного навчання на основі звичайного права. Неординарність підходу до навчання юристів пояснювалася необхідністю спеціалізованої підготовки, яка була визначена природою англійської права, заснованого на звичаях і прецедентах [78].

Як зазначає О. Проскурняк, «юридична освіта в Англії XVII-XVIII ст. мала на меті підготовку джентльменів, а підготовка юристів-практиків здійснювалася поза університетами – в іннах. «Inns of Court» були добровільними товариствами, непривілейованими і некорпоративними. Вони були чимось на кшталт колегій, коледжів або тред-юніону. Таких колегій із тих часів і дотепер усього чотири – Іннер-темпл, Мідл-темпл, Лінкольн-інн, Грейз-інн» [190, с.41].

Подальший розвиток юридичної освіти пов'язують з існуванням сучасної системи надання освітніх послуг – університетів та коледжів. Тривалий час для вступу на юридичні факультети не потрібно було складати вступні випробування. Ситуація змінилась у 2004 році, коли був затверджений вступний іспит National Admission Test for Law. Цей іспит триває 135 хвилин і складається з 4 етапів. 40 хвилин відводиться для написання есе і 95 хвилин для того, щоб відповісти на 42 питання множинного вибору, спрямовані на оцінку розуміння прочитаного і логічні навички міркування. За допомогою такого випробування університети відбирають найсильніших студентів, які здатні навчатися на юридичному факультеті [94, с.113].

Необхідно зазначити, що юридична освіта в Великобританії має особливість, яка пов'язана з підготовкою баристерів та соліситорів. Обидві професії передбачають, що ці особи займаються адвокатською діяльністю. Соліситори готують справу до судового розгляду, баристри – спеціалізуються на веденні справ у судах. І для перших, і для других обов'язковим є членство у професійних об'єднаннях. Для баристерів – Колегія адвокатів, а для соліситорів – Товариство юристів.

Досліджуючи зміст підготовки юристів Великобританії на сучасному етапі, слід зауважити, що всі програми підготовки бакалаврів у галузі права, які можуть бути зараховані як допуск до регульованої юридичної професії, повинні отримати схвалення професійного співтовариства (Об'єднана колегія з питань вищої освіти - об'єднує професійну спільноту баристерів та соліситорів). Колегія відповідає за розробку і реалізацію стандартів академічної підготовки соліситорів і баристерів. Вона встановлює вимоги до диплома, який відкриває доступ до регульованих

професій, загального професійного іспиту, до програм підготовки у магістратурі. Це не означає, що вузи можуть використовувати тільки такі програми юридичної освіти. Вони можуть запропонувати свою програму навчання юриспруденції, без дотримання вимог Колегії, але студенти, як правило, обирають програми, які відповідають вимогам Колегії, а юридичні факультети прагнуть отримати таку акредитацію [79, с.2135].

Юридична освіта Великої Британії базується на вивченні таких фундаментальних дисциплін, як кримінальне право, право справедливості (правосуддя на основі права справедливості), управління цінними паперами та право довірчої власності, право ЄС, зобов'язальне право, яке включає договірні зобов'язання, реституцію та недоговірні (деліктні) зобов'язання, майнові права та земельне право, публічне право (конституційне право, адміністративне право та права людини). Таким чином, метою юридичної освіти є надання базових знань у зазначених правових відносинах.

Однак, щоб отримати допуск до адвокатської професії та стати діючим юристом, необхідно закінчити етап професійної підготовки, що забезпечує отримання обсягу знань, який відповідає рівню післядипломної освіти. Наприклад, для юристів-адвокатів Англії та Уельсу – це програма професійної підготовки адвокатів (Bar Professional Training Course), яка передбачає опанування студентами визначених професійним регулятором навчальних модулів, серед них: вивчення дисциплін за галузями знань: цивільне процесуальне право, доказування в судових справах та засоби судового захисту, кримінальний процес, доказування у кримінальних справах та ухвалення вироку в суді, ухвалення судових рішень у судових спорах; ораторські навички, зокрема майстерність захисту клієнта в суді, майстерність у проведенні зустрічей із клієнтами (проведення ділової бесіди та консультивання); навички з підготовки та створення документів, що полягають у вмінні: викладати в письмовій формі інформацію (інструкції, поради, доповіді тощо), укладати документи, писати законопроекти тощо; засвоєння програми з професійної етики, обов'язковим компонентом якої є самостійне відвідання

студентом судового засідання та написання звіту за результатами прослуханої судової справи [41, с.154].

За власною ініціативою студент може обрати два додаткових модулі, що дозволять поглибити спеціальні знання. Серед них університети зазвичай пропонують: навчальні курси із трудового права, права інтелектуальної власності, сімейного права тощо. Перелік вибіркових дисциплін щорічно переглядається та може змінюватися або доповнюватися [41, с.154].

Британську юридичну освіту відносять до гуманітарної, а викладання дисциплін відбувається з урахуванням насамперед економічного, соціального або політичного контексту. Необхідно підкреслити, що значна увага приділяється науковій складовій у підготовці фахівця права, яка полягає в обов'язковій участі здобувача вищої освіти в наукових дослідженнях.

Значна кількість британських університетів та коледжів пропонують інтегровані освітні програми бакалавра права з поєднанням дисциплін, які забезпечують розширення кваліфікаційних можливостей студента, підвищуючи компетентність у затребуваній суспільством сфері діяльності, знанні іноземної мови, права іншої держави тощо. Серед таких: бакалавр права з поглибленими знаннями в галузі комерційного права, маркетингу або іспанської мови та права Іспанії тощо. Таким чином, випускники, які здобули відповідний рівень підготовки, але не бажають займатись професійною юридичною практикою, користуються можливістю застосувати отримані знання в інших правових і неправових сферах соціального та економічного життя [41, с.153].

В. Захаров і Т. Ільїна у своєму дослідженні визначають типовий набір компетентностей, очікуваних від випускника за юридичним профілем в Англії. Так, студенти повинні знати та розуміти базові доктрини та принципи, що лежать в основі права Англії та Уельсу; отримати базові знання про джерела права, їх походження; про інститути, у межах яких реалізується право, та суб'єктів права, які здійснюють практичну діяльність у сфері права; розвивати в собі здібності демонструвати знання і розуміння правових концепцій, цінностей і норм Англії та пояснювати зв'язки між ними у правових відносинах; здобути інтелектуальні та

практичні навички, необхідні для дослідження й аналізу правових відносин на основі первинних правових джерел, а також застосовувати результати такої роботи для вирішення правових проблем; володіти здатністю представляти результати дослідження та аналізу в усній і письмовій формі відповідно до потреб різних цільових аудиторій [78].

Студенти повинні вміти: застосовувати свої знання для вирішення комплексних правових ситуацій; виявляти потенційні альтернативні рішення для конкретних ситуацій і формулювати обґрунтування для кожного рішення; визначати і чітко формулювати питання, які потребують дослідження; використовувати традиційні та електронні ресурси для отримання актуальної інформації; формулювати обґрунтовані судження на підставі глибокого розуміння стандартної аргументації у відповідній галузі права; точно і доречно використовувати англійську мову і юридичну термінологію; проводити ефективний пошук необхідної інформації в мережі Інтернет; обмінюватися інформацією через електронну пошту та управляти обміном інформацією електронною поштою; готувати тексти за допомогою комп'ютера і подавати їх в необхідній формі [78].

Метою юридичної освіти Великобританії є формування загальних та фахових компетентностей у здобувача, основними з яких є володіння базовими знаннями, знання і розуміння основ та особливостей власної правової системи, здатність застосування наявних знань та вміння формулювати пропозиції у вирішенні конкретних проблем.

Д. Коров'яковський зазначає, що юридична професія у Великій Британії вимагає від студентів знання «семи основ правових знань», а також низки ключових навичок, серед яких виокремлюють такі, як побудова логічної аргументації; здатність до абстрактного маніпулювання складними ідеями; систематичне управління складною фактичною інформацією; осмислення, критичне розуміння текстів; використання англійської мови в усіх часах, з ретельністю і цілісністю; уміння спілкуватися усно і письмово чітко, послідовно, переконливою мовою; компетентність в отриманні, оцінці і

використанні правових текстів та інформації, зокрема інформаційних технологій [94, с.114].

Британська система юридичної освіти завжди славилася своїми високими стандартами та якістю освіти. У забезпеченні якості надання освітніх послуг, так само, як і в США, важливу роль відіграють об'єднання професіоналів у галузі права. Необхідно зазначити, що між професійною підготовкою адвоката і судді різниця відсутня, адже суддею може бути призначений адвокат який має адвокатську судову практику, є членом професійного об'єднання і має відповідний досвід. Саме університети формують у майбутніх правників розум, критичне мислення, уявлення про закон і правові цінності, які вони виявляють під час своєї роботи.

Американська модель юридичної освіти. Безумовно, генеза юридичної освіти США відбувалася під впливом англійських правових традицій підготовки фахівців. Як слушно зазначає В.Батлер, з 1607 р. в американських колоніях і приблизно впродовж 170 років із моменту заснування Сполучених Штатів Америки адвокат майже нічим не відрізнявся від адвоката в Англії. У США застосовувалося англійське право, яке підпорядковувалося місцевим законодавчим актам, звичаям і юридичній практиці, які поступово з'являлися із плином часу. Проте, на відміну від метрополії, традиція розмежування фаху юриста в Англії на юриста-фахівця із загального права та юриста, що спеціалізується на цивільному праві, або повіреного у справах (солісистора) й адвоката найвищого рангу, що має право виступати в суді (баристера), не прижилася в колоніях. Також упродовж всього періоду існування американських колоній на цій території не було навчальних закладів, де особам, які мріяли про кар'єру юриста-практика, викладали право [13, с.157].

Першим етапом формування американської юридичної освіти стало так зване учнівство. Особа, яка прагнула здобути знання в галузі права, укладала угоду з досвідченим юристом, який брав на себе обов'язок навчити, а натомість отримував плату за такі послуги.

Наступним кроком було створення правничих шкіл. Першою правничою школою у країні стала відома школа Лічфілда. Вона була заснована в 1784 році суддею Теппінгом Рівом у Лічфілді (штат Коннектикут). Діяла вона до 1833 року і мала досить значний успіх. У правничій школі використовувався лекційний метод. Наступним кроком у становленні американської освіти стала поява Гарварда з окремим правничим факультетом. Починаючи з 1816 року, юридична освіта в Гарварді поєднала концепції Лічфілда і Блэкстоуна [233, с.198-199]. В. Батлер звертає увагу на той факт, що університети почали поглинати приватні школи права або засновувати власні юридичні факультети, відокремлені від факультетів гуманітарних наук. Першим став Гарвард у 1817 р., протягом наступного десятиліття цей приклад наслідували Сельський університет, Принстон, Нью-Йоркський університет, Тулейнський університет, Університет Пенсільванії, Університет Північної Кароліни та Університет Джорджа Вашингтона [13, с.159].

Л. Фрідмен стверджує: «Все це радикально змінилося в 1870 році. У цей рік народилася правнича освіта в тому вигляді, якою ми її знаємо тепер. Вона зародилася в голові Лангделла, що став у ці роки деканом Гарвардської правничої школи. Лангделл зробив революцію в юридичній освіті. Він винайшов прецедентний метод, який полягав у тому, що студенти читали і обговорювали реальні справи, розглянуті апеляційними судами. Ці справи були зібрані в спеціальні книги, і Лангделл уклав першу з них. Він так само наполягав на використанні так званого методу Сократа - навчання, що проводилося через питання-відповідь. Лекцій як таких не було» [233, с.199].

Юридична освіта США продовжує залишатися одним з найбільш бажаних для здобувачів і динамічних сегментів американської освіти, яка готує інтелектуальну і політичну еліту країни. За статистичними даними Асоціації американських юристів, станом на 20 квітня 2021 року були працевлаштовані 33947 випускників з 34420, що склало 98,6 %, тобто лише 1,7 % випускників залишилися не працевлаштованими. Найбільша кількість випускників отримала роботу правником у юридичних фірмах – 48%, роботу в державних органах –

10,2%, на посадах службовців різних рівнів – 9,5%, у сфері бізнесу та промисловості – 9,3%, юристом у сфері захисту громадськості – 7,4%, в освіті – 1,3% . Індивідуально практикою вирішили займатися 0,9% випускників [279].

Як влучно зазначає В. Бернхем, освіта, здобута у правничій школі США, є лише засобом опанування юридичного фаху. Основною формою правничих студій із часу прийняття Конституції й до XX століття було навчання у професійних юристів. Томас Джефферсон, головний суддя при президентах Джонні Маршаллі й Абрахамі Лінкольні, «читав закон» і навчав учнів. У XX ст. Роберт Г. Джексон, генеральний адвокат за правління Франкліна Д.Рузвельта, а пізніше суддя Верховного суду США, започаткував професійну юридичну освіту, викладаючи законодавство учням у правничому офісі [15, с.129]. Необхідно згадати, що більшість американських президентів мали юридичну освіту - А. Лінкольн, Франклін Д. Рузвельт, Б.Обама, Д. Байден та інші.

Сучасні правничі школи в США класифікуються як «правничі школи» поряд журналістськими, медичними, бізнес-школами.

Слід погодитися з І. Бабичем, який вважає, що система професійної підготовки юристів США фактично являє собою симбіоз двох систем – англійської та континентальної Європи. Перша з них визнається основою, оскільки сформувала «практичний» підхід до навчального процесу – орієнтацію на здобуття практичних навичок для подальшої професійної діяльності, друга – забезпечила модель інституалізації юридичної освіти та переважну більшість професорсько-викладацького складу за рахунок іммігрантів, що безпосередньо позначилось на її подальшому розвитку [12, с.11].

Характеризуючи модель юридичної освіти у США, необхідно одразу виокремити декілька особливостей, зокрема вузьку спеціалізацію; підготовку юристів-практиків, які майже одразу можуть бути працевлаштовані (про що свідчать статистичні дані Асоціації американських юристів); активну співпрацю правничих шкіл США, професійних асоціацій та зовнішніх стейкхолдерів.

Практичне спрямування юридичної освіти досягається не тільки засвоєнням теоретичних курсів, а здобуттям практичних навичок як юридичного, так і

універсального характеру. Йдеться про надпрофесійні навички (soft skills), які формуються у процесі вивчення ораторського мистецтва, здійснення самостійних наукових досліджень, медіації тощо.

У 1878 році була створена Американська асоціація юристів (далі – АВА). У процесі свого розвитку та діяльності це об'єднання набуло компетенції органу, що формує вимоги, яким повинна відповідати правничка школа в підготовці фахівців права, та контролює якість надання освітніх послуг.

Так, у 2017 р. Американська асоціація юристів налічувала понад 400 тис. членів. Ця волонтерська професійна асоціація досить вагомо впливає на зміст і якість американської юридичної освіти, встановлюючи стандарти та здійснюючи регулярні перевірки з метою повної відповідності американської юридичної освіти цим стандартам. Таким чином, АВА «акредитує» школи права США, включаючи іноземні програми, створені та керовані закордонними школами права, акредитованими АВА. Здобуття освітнього ступеня в галузі права у школі права, не акредитованій АВА, завдає значної шкоди кар'єрним перспективам майбутнього юриста [13, с.161]. Необхідно зауважити, що в США повністю відмовилися від державних стандартів для освіти, зокрема і для юридичної. У США існує приблизно 200 правничих шкіл, акредитованих АВА.

Вступ до правничої школи відбувається на підставі двох показників: перший – це середній бал за попереднім документом здобутої освіти; другий – результат тесту у правничій школі (LSAT). Окрім того, враховуються такі фактори, як досвід роботи, мотиви обрання правничого фаху, рекомендаційні листи, місце народження і проживання тощо.

Як вже зазначалося, офіційно затверджених урядом країни програм не існує. Дисципліни першого року навчання, як правило, є ідентичними для всіх правничих шкіл – цивільно-процесуальне право, право власності, контракти, кримінальне право, цивільні правопорушення, конституційне право, юридична практика. Другий і третій курси практично закриваються вибірковими дисциплінами, що і дозволяє здобувачу вибудувати особисту індивідуальну освітню траєкторію та визначити напрям своєї спеціалізації.

Рисою, яка кардинально відрізняє юридичну освіту США від юридичної освіти інших держав, є методи навчання. Спочатку у правничих школах досить активно починають застосовувати так званій «метод розгляду судової справи», засновником якого, як вже зазначалося, вважають К. Лангдела. На думку В.Берхнема, сильна сторона цього методу полягає в зосередженні ним уваги на першоджерелах законодавства, способах аналізу судової справи та юридичному тлумаченні прецедентного права [15, с.132]. Для поживлення дискусії американські викладачі використовують «Сократів метод», сутність якого полягає в тому, щоб здобувач висловив свої міркування шляхом аналізу аналогічної справи. Як правило, цей метод починають застосовувати на старших курсах.

Ще один відомий метод – метод кейсів. Зазвичай, його використовують на першому курсі. Проте, зауважимо, що хоча цей метод і навчає застосовувати право, його основним недоліком є те, що він зосереджується виключно на рішеннях апеляційних судів та не враховує необхідність формування практичних навичок юристів. Вирішення цієї проблеми американська академічна спільнота знайшла в запровадженні у процес підготовки правника юридичної клінічної освіти. Крім того, багато студентів під час літніх канікул влаштовуються працювати стажерами в юридичних фірмах.

Поширеним є також метод моделювання. Його суть полягає в тому, що студенти розігрують певну реальну життєву ситуацію від моменту її виникнення аж до судового вирішення справи. Отже, слід зазначити, що всі названі методи навчання ґрунтуються на вирішенні й аналізі судових справ, і з огляду на це не раз критикувалися сучасними американськими правознавцями.

Іспити відбуваються в письмовій формі, як правило, у формі написання рішення зі складної справи. Перевірка робіт здійснюється анонімно, наявна також перевірка плагіат.

Підготовка правника у США відбувається в декілька етапів. Спочатку здобувач повинен вступити до коледжу і отримати ступінь бакалавра за будь-якою спеціальністю (бажано - політологія, соціологія, економіка, бізнес). Наступним кроком є вступ до правничої школи на професійний ступінь доктор

права (Juris Doctor (JD)). Метою освіти цього рівня є отримання загальних професійних знань, а програма спрямована головним чином на вивчення американського права. Ті, хто прагне здобути спеціалізацію, вступають на магістерський освітній ступінь - Магістр права (Master of Laws (LLM)). Метою цього освітнього рівня є отримання спеціалізованих знань у сфері інтелектуальної власності, кримінального права, міжнародного права, медичного права тощо. Отримання ступеня магістра права є обов'язковою умовою для тих, хто планує стати викладачем.

Окрім того, здобувачам правам пропонується отримувати паралельно суміжну спеціальність або прослуховувати окремі курси, наприклад, бізнес-адміністрування, вирішення спорів, зокрема і альтернативними способами, державно-муніципальне управління та інші.

Незважаючи на наявність особливої методики навчання юристів, починаючи з 30-х років XX століття, юридичну освіту США постійно критикують. Це пов'язано з відсутністю офіційного стажування, що зумовлює відсутність у майбутнього правника практичних навичок ведення юридичних справ. При цьому американська юридична освіта створює «правову ідентичність», у якій більшість фахівців з права відчуває своє відображення, а процес підготовки правників є важливим аспектом правової системи.

Швидкі економічні зміни в контексті процесу глобалізації мають прямий вплив на вимоги до професійної підготовки конкурентоспроможних фахівців, зокрема і юристів. Вивчення моделей юридичної освіти Німеччини, Франції, Великої Британії та США спрямоване на підвищення якості вищої освіти з урахуванням потреб ринку праці та запозиченням досвіду побудови системи юридичної освіти зарубіжних держав. Кожна з моделей юридичної освіти відрізняється своєрідністю, але необхідно виокремити загальні риси, які притаманні досліджуваним моделям юридичної освіти, зокрема це автономія навчальних закладів, практична орієнтованість навчання, можливість для здобувачів вибудувати власну індивідуальну траєкторію, компетентнісний підхід

у навчанні, тісна взаємодія викладача і студента, застосування інтерактивних методів навчання.

Висновки до Розділу 3.

1. Сьогодні глобалізація є перманентним і об'єктивним процесом, який відповідає вимогам часу. Більшість сучасних дослідників у різних галузях наук вважають глобалізацію диверсифікацією процесів, включаючи зміцнення економічних, політичних, соціальних та культурних зв'язків між країнами, трансформацію світової економіки та формування глобальних ринків, побудованих на західних цінностях. Особливістю сучасних глобалізаційних процесів є перехід від модерну до постмодерну, що позначається на ціннісних трансформаційних орієнтирах юридичної освіти.

Доведено, що серед викликів глобального та національного характеру слід виокремити:

- розвиток юридичної освіти з урахуванням *внутрішніх* (контроль за кадровим, навчально-методичним, матеріально-технічним забезпеченням освітньої діяльності; забезпеченням академічної мобільності студентів та викладачів; якістю знань здобувачів; здійсненням моніторингу та періодичного перегляду освітніх програм, забезпеченням публічності освітньої інформації тощо) та *зовнішніх* систем забезпечення якості (на основі Стандартів вищої освіти різних рівнів відповідно до Національної рамки кваліфікацій, з урахуванням та дотриманням ліцензійних та акредитаційних вимог, вимог до атестації здобувачів ступеня вищої освіти на другому (магістерському) рівні зі спеціальності 081 «Право»; співпраці із зовнішніми стейкхолдерами щодо набутих компетентностей та забезпечення конкурентоспроможного рівня підготовки фахівців тощо);
- фокус на екологічність, ціннісні переваги в інтересах сталого розвитку та впровадження підходів до збереження навколишнього середовища, пом'якшення наслідків зміни клімату та відмови від споживчого ставлення і безмірного використання природних ресурсів, взаємодію суспільства і природи як важливу умову існування людства;

- інтеграція української юридичної освіти у правове поле наднаціонального характеру, вивчення джерел права, що походять від Європейського Союзу, Світової Організації Торгівлі, інших міжнародних наднаціональних установ та організацій; необхідність формування правової культури, розробки теоретичних та практичних засад права, юридичної мови, які б допомагали впорядковувати відносини між національними та глобальними комерційними компаніями на національному та наднаціональному рівнях;
- розвиток інформаційних технологій в юридичній освіті (доступ та відкритість інформації, яка спрямована на забезпечення прозорості та відкритості освітнього процесу, в офіційних Інтернет-ресурсах тощо; інноваційність освітніх методик; використання програмних засобів різного призначення; розробка ІТ-програм, стартапів, пов'язаних із юридичною діяльністю, захистом даних тощо);
- розвиток дистанційної освіти у форматі змішаної (blended learning) для першого (бакалаврського) рівня та дуальної освіти для другого (магістерського) рівня вищої освіти, коли здобувач вищої освіти зможе поєднувати роботу і навчання;
- необхідність збалансованого поєднання теоретичного та практичного навчання, зберігаючи взаємозв'язок між теорією, що викладається в університетах, і навичками, необхідними в юридичній практиці.
- перехід від кількісних до якісних показників підготовки юридичних кадрів, вимогливість до них з позиції розвитку критичного мислення, вміння розв'язувати практичні ситуації;
- необхідність розв'язати структурні проблеми національної правової системи, що впливають із загального історичного минулого нашої країни, включаючи соціалістичну та досоціалістичну спадщину вищої правничої освіти; започаткування широкої дискусії щодо надмірного позитивістського характеру правової освіти, юридичного формалізму та поступового переходу сучасних правничих шкіл на підхід, що виховує професійні чесноти, розуміння значення права як мірила суспільних цінностей. Освіта, відкрито виконуючи ідеологічні функції, стала занадто політизованою, що позначилось на якості наукових

дискусій. Очікується, що відкритість діалогу в цьому питанні якоюсь мірою гарантуватиме успішність реформи юридичної освіти та досягнення балансу між професійними очікуваннями та результатом освітнього процесу;

- перебудова взаємовідносин «викладач-студент» з урахуванням вимог студентоорієнтованого навчання, пошук ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг, апробація та впровадження інноваційних методик у навчальний процес, модернізація змісту юридичної освіти відповідно до світових тенденцій та вимог ринку праці, забезпечення можливостей для навчання протягом всього життя (lifelong education). Поєднання в освітньому процесі загальних та спеціалізованих знань у процесі навчання, розвиток *когнітивної* гнучкості, тобто здатності мислення, яка виявляється в умінні обмірковувати кілька речей одночасно, змінювати припущення, обране під час розв'язання проблеми, якщо змінилась її сутність. Формування інших здібностей повністю відповідає тим компетенціям, які повинні бути сформовані в майбутнього фахівця з права: комплексне вирішення проблем; креативність; емоційний інтелект; здатність до ведення переговорів; критичне (аналітичне) мислення; робота в команді та управління людьми; здатність оцінювати ситуацію та приймати рішення; клієнтоорієнтованість тощо;

- стандартизація юридичної освіти та її індивідуалізація. Так, *цілісність освітнього процесу* забезпечується прийнятими Стандартами вищої освіти зі спеціальності 081 «Право» першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів вищої освіти. У стандартах визначений загальний обсяг знань про доктрини, принципи та інститути, загальні та спеціальні компетентності, які повинен сформувати здобувач, і програмні результати навчання, яких він повинен досягти. У свою чергу, *індивідуалізація освітнього процесу* реалізується в переорієнтації системи юридичної освіти на забезпечення гнучкості при формуванні індивідуальної освітньої траєкторії здобувача, яка охоплює створення варіативних навчальних програм, застосування різних методик навчання, формування блоку вибіркових дисциплін, перезарахування результатів неформальної освіти тощо;

- вирішення проблем, пов'язаних із питаннями *академічного плагіату*.
Юридична освіта має характеризуватися спільними інтересами, єдиним переліком цінностей та прийнятими стандартами поведінки, які мають бути транспоновані у діяльність юриста через процес правової освіти.

2. У сучасних, особливих через пандемію COVID-19, умовах дистанційна освіта набула особливої актуалізації, стала вимогою часу та потребує нормативного оновлення й розробки механізмів реалізації цих норм. Для підготовки юристів доцільними можуть бути наступні види дистанційної освіти: підготовка за освітніми програмами, що відповідають цілям та можливостям дистанційної освіти; удосконалення професійних компетентностей за сертифікаційними програмами, онлайн курсами, модулями тощо. Якість юридичної освіти в дистанційній формі залежить від методичних, фінансових, кадрових ресурсів тощо та потребує окремого державного проєкту, який би дозволив об'єднати необхідний потенціал із провідних правничих шкіл та поширити його на всю юридичну освіту в Україні.

Слід визнати, що впровадження дистанційної освіти в Україні в цілому та в підготовці правників зокрема ще перебуває у процесі становлення, тому переводити здобувачів вищої освіти у галузі права повністю на дистанційну основу є недоцільним. Це пов'язано зі специфікою підготовки фахівців із права, які, серед іншого, повинні володіти базовими навичками з риторики, здатністю застосовувати медіацію та інші правові інструменти альтернативного позасудового розгляду й вирішення правових спорів; повинні мати здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях, що переважно може бути реалізовано під час очного проходження практики здобувачами вищої освіти.

3. Процес глобалізації юридичної освіти зумовив актуалізацію порівняльно-правових досліджень. Характерним для XXI століття є акцент на пошуку універсальної моделі освіти, яка б гармонійно поєднувала знання та практику, традиції та інновації, національні особливості та світові тенденції. З огляду на інтеграцію України в європейський освітній простір доцільним вбачаємо розгляд моделей юридичної освіти Німеччини, Франції, Великобританії та США крізь

призму специфіки правової системи. На наше переконання, у межах гармонізації не можна допускати стирання відмінностей правових систем, а зближення моделей юридичної освіти має відбуватися при збереженні національних особливостей.

Досліджуючи особливості романо-германської правової сім'ї, необхідно виокремити такі особливості цієї системи, як значний вплив рецепції римського права, закріплення принципу верховенства права в системі джерел права, складна система підзаконних актів, значна роль кодифікованих актів, особливе місце правової доктрини у процесі тлумачення права, які вимагають від майбутнього фахівця в галузі права достатньої теоретичної підготовки. В англо-американській правовій системі, навпаки, юрист-практик не зобов'язаний знати історичні передумови формування права, методологію правничої науки, принципи права, розуміння взаємозв'язку між правовими та іншими аспектами суспільного життя, натомість фахівець повинен знати і вміти працювати з судовими прецедентами як джерелами права. На нашу думку, англійська модель юридичної освіти є заручником власних історико-правових традицій та правової реальності.

Аналіз систем вищої юридичної освіти Німеччині та Франції засвідчує, що, незважаючи на наявність спільних рис, зумовлених належністю до романо-германського типу правової системи, зазначені системи мають чимало відмінностей, зумовлених особливостями історичного розвитку цих держав, специфікою механізмів державного управління, звичаїв, традицій, юридичної техніки.

Необхідно зазначити, що існує принципова різниця між моделями юридичної освіти Великобританії та США, незважаючи на те, що ці країни входять до англо-американської правової системи. Безпосередня участь професійних організацій у визначенні обсягу та вимог до необхідних знань, визначених освітніми програмами Англії та США, сприяє підвищенню якості вищої юридичної освіти та її відповідності соціальним і економічним потребам на ринку юридичних послуг.

Історично англійська модель юридичної освіти мала свою особливість, яка полягала в тому, що остання не зосереджувалася на систематичному теоретичному підході до вивчення права, як це було у країнах романо-германського типу правової системи, і здобувач отримував практично орієнтовані навички та вміння, а не абстрактну сукупність знань. Відмінність між підготовкою юристів у романо-германській правовій системі та англо-американській полягала в тому, що перші мали пріоритет освіти в університетах з його зв'язками з церквою та рецепцію римського права, тоді як другі мали пріоритет практичної підготовки, шляхом учнівства у провідних адвокатів.

Американська юридична освіта має сукупність своєрідних рис, які притаманні лише цій моделі юридичної освіти. До таких особливостей належать: відсутність федерального регулювання освіти; розвиток критичного юридичного мислення здобувачів, а не вивчення теоретичного матеріалу; широкий спектр вибіркових дисциплін, що дозволяє сформувати індивідуальну освітню траєкторію; особлива система освітніх ступенів – доктор права (Juris Doctor (JD)) і магістр у галузі права (Master of Laws (LLM)).

Швидкі економічні зміни в контексті процесу глобалізації мають прямий вплив на вимоги до професійної підготовки конкурентоспроможних фахівців, зокрема юристів. Вивчення моделей юридичної освіти Німеччини, Франції, Великобританії та США спрямовано на підвищення якості вищої освіти з урахуванням потреб ринку праці та запозичення досвіду побудови системи юридичної освіти зарубіжних держав. Кожна з моделей юридичної освіти має свої особливості, але необхідно виокремити загальні риси, які притаманні досліджуваним моделям юридичної освіти, зокрема це автономія навчальних закладів, практична орієнтованість навчання, можливість для здобувачів вибудувати власну індивідуальну траєкторію, компетентнісний підхід у навчанні, тісна взаємодія викладача і студента з використанням відповідних методів навчання, розвиток у здобувача критичного мислення та практичних компетенцій тощо.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає у комплексному дослідженні теоретико-правових та методологічних засад юридичної освіти, генези національної юридичної освіти, сучасних факторів впливу на правове забезпечення національної юридичної освіти, на цій основі сформульовано низку висновків та вироблено концептуальні пропозиції спрямовані на вдосконалення сучасної національної моделі юридичної освіти.

1. Визначено, що генеза юридичної освіти в Україні в контексті правового забезпечення впливу глобалізаційних процесів та внутрішньодержавних чинників перебувала у колі наукових інтересів дореволюційних, радянських та сучасних вчених, тому з метою отримання нових знань в історіографії досліджуваної проблеми та систематизації нормативно-правової та доктринальної бази дослідження доцільно виокремити декілька груп: нормативно-правові акти різних етапів генези юридичної освіти в Україні та зарубіжних країнах; праці вітчизняних та зарубіжних науковців; статистичні та публіцистичні матеріали; періодичні видання; матеріали вітчизняних та зарубіжних сайтів.

2. Доведено, що методологія дослідження юридичної освіти України в умовах глобалізації має міждисциплінарний, комплексний характер, обумовлений специфікою об'єкта дослідження, тому потребує використання методологічного інструментарію юридичних та історичних наук. Прийнято вважати, що сукупність усіх методів складає основу методології, але зазначену дефініцію по-різному визначають у науковій літературі. Встановлено, що дефініцію терміна «методологія» не потрібно звужувати лише до сукупності наукових методів, а варто розглядати як поліструктурне утворення. З огляду на те, що в науці відсутнє єдине розуміння структури методології, саме поєднання концептуальних підходів, принципів наукового пізнання, методів та засобів (способів) дослідження надало можливість найбільш повно розкрити сутність та правову

основу юридичної освіти, прогнозувати напрями її розвитку, отримати нові теоретичні знання та розробити практичні пропозиції.

3. Встановлено, що у світовій і вітчизняній юридичній науці відсутнє універсальне розуміння юридичної освіти. Це пов'язано з тим, що юридична освіта розуміється як багатогранне юридичне явище і має декілька значень у сучасній правничій науці. Вона розглядається як процес навчання у закладах освіти, як елемент правової культури, як частина правової освіти, як елемент правової системи тощо. Аргументовано, що термін «юридична освіта» доцільно розглядати у двох значеннях: вузькому – як процес підготовки фахівців права та широкому – як розуміння всіх чинників, які впливають на формування юридичної освіти з метою створення та підтримки справедливого суспільства. У дисертаційному дослідженні представлено авторське визначення юридичної освіти, сформульоване під впливом культурних, ідеологічних складових та практики, спрямованих на досягнення суспільної мети – справедливого суспільства. На думку автора, сучасний період розвитку людської цивілізації пов'язаний із трансцендентальною зміною філософського сприйняття людини стосовно інших живих істот (не лише людей) та неживої природи. Згубне ставлення людини до Планети Земля, природних ресурсів зрештою може виявитись трагічним для всіх мешканців нашої планети. З огляду на це майбутнє правового регулювання, а разом із ним юридичної освіти та культури, прямо пов'язане із формуванням та розвитком доктрини справедливого, відповідального суспільства.

Таким чином,

юридична освіта у вузькому значенні – це процес взаємообумовленої та взаємопов'язаної діяльності викладача і здобувача вищої освіти, спрямований на формування загальних та спеціальних компетентностей та досягнення очікуваних програмних результатів навчання, передбачених стандартами вищої освіти в галузі знань 081 «Право» та освітньою програмою;

юридична освіта у широкому значенні - це комплекс гуманітарних знань, правових технік, вмінь та компетенцій, що надаються правничими школами на

основі правової культури, філософії, ідеології та практики, спрямованих на створення та підтримку справедливого суспільства.

Встановлено, що з поняттям «юридична освіта» тісно пов'язані поняття «правнична школа» та «модель юридичної освіти».

Правнична школа – це неурядова організація, об'єднання фахівців у сфері права, що здійснюють науково-освітню, експертно-правову та іншу діяльність на основі правових традицій та культурної спадщини.

Модель юридичної освіти – це система засобів, методів і форм, обумовлена історичними чинниками становлення юридичної освіти у країні та особливостями її правової системи, яка включає організаційну, правову та інституційну підсистеми, визначається як цілеспрямований процес формування загальних та спеціальних компетентностей здобувачів вищої освіти, спрямований на отримання програмних результатів навчання, взаємодію зі стейкхолдерами, юридичну практику та формування компетентного фахівця.

Автор доводить, що змістовні складові запропонованих дефініцій мають бути враховані під час законопроектної роботи, зокрема під час проектування Концепції розвитку юридичної освіти та/або законопроекту про юридичну освіту.

4. Акцентовано увагу на тому, що становлення сучасної національної моделі юридичної освіти, орієнтованої на європейські стандарти, може бути реалізовано належним чином тільки в умовах розуміння сутнісних історичних процесів. Вивчення історичного досвіду є важливим з огляду на національні традиції та особливості, а знання попередніх моделей юридичної освіти в Україні дозволить сучасній юридичній освіті бути більш досконалою та доцільною.

Встановлено, що розвиток юридичної освіти на українських землях відбувався в декілька етапів:

1) XVII-XVIII ст. – зародження та становлення юридичної освіти на українських землях; 2) XIX початок XX ст. – заснування імператорських університетів на українських землях, у складі яких функціонували юридичні факультети; 3) 1917-1921 роки XX ст. – формування юридичної освіти доби визвольних змагань; 4) 20-ті роки XX ст. - 1991 рік - радянський період

формування юридичної освіти; початок ХХ століття – зародження та розвиток української юридичної освіти в еміграції; 5) 1991 рік - сьогодення – модернізація та реформування юридичної освіти в незалежній Україні, інтеграція системи вищої освіти в європейський освітній простір. Зазначений період поділено на два підетапи: з 1991 року по 2005 рік - період, протягом якого відбувається становлення системи освіти України та формується програма розвитку юридичної освіти; та з 2005 року по теперішній час - період, який пов'язується з розробкою нових підходів до національної освіти в цілому та організації правової освіти зокрема.

Констатовано, що існує потреба зміни національної юридичної парадигми, яка має нарешті позбутися пріоритету позитивістського розуміння права, припинити ототожнювати право і закон, визнати, що основною цінністю є людина, її гідність та людські права, а юридична освіта - це не просто академічний простір для правових дискусій, це інструментарій розвитку прав людини, людської солідарності та соціального діалогу та, зрештою, це основа для верховенства права та законності.

5. Визначено, що історичні процеси є передумовою впливу глобалізаційних аспектів на становлення національної юридичної освіти. Тривалий період радянська модель юридичної освіти була закритою, що спричинило необхідність її зміни під впливом глобалізаційних та внутрішньодержавних чинників. Глобалізаційні процеси суттєво пришвидшують суспільні процеси, сприяють диверсифікації управління на глобальному, регіональному і національному рівнях, призводять до підвищення соціальної відповідальності держави в її взаємовідносинах з громадянським суспільством, впливають на правову культуру та освіту. З огляду на це три виміри сталого розвитку: економічний, соціальний та екологічний мають бути спрямовані на поліпшення якості життя людини з метою розвитку особистості. Освіта в цілому та юридична зокрема як одна із цілей сталого розвитку знайшла відображення в національному законодавстві, що спрямовує державну політику у сфері вищої освіти на підготовку

конкурентоспроможного людського капіталу та створення умов для освіти протягом життя.

Доведено, що викликами глобального та національного характеру слід визнати: розвиток юридичної освіти з урахуванням внутрішніх та зовнішніх систем забезпечення якості; співпрацю із зовнішніми стейкхолдерами щодо набутих компетентностей та забезпечення конкурентоспроможного рівня підготовки фахівців тощо; фокус на екологічність, ціннісні переваги в інтересах сталого розвитку та впровадження підходів до збереження навколишнього середовища; інтеграцію української юридичної освіти у правове поле наднаціонального характеру; необхідність формування правової культури, розробки теоретичних та практичних засад права, юридичної мови, які б допомагали впорядковувати відносини між національними та глобальними комерційними компаніями на національному та наднаціональному рівнях; розвиток інформаційних технологій та дистанційної юридичної освіти; необхідність збалансованого поєднання теоретичного та практичного навчання; перехід від кількісних до якісних показників підготовки юридичних кадрів; необхідність розв'язати структурні проблеми національної правової системи; перебудову взаємовідносин «викладач-студент» з урахуванням вимог студентоорієнтованого навчання, пошук ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг, апробацію та впровадження інноваційних методик у навчальний процес, модернізацію змісту юридичної освіти відповідно до світових тенденцій та вимог ринку праці, забезпечення можливостей для навчання протягом всього життя (lifelong education); стандартизацію юридичної освіти та її індивідуалізацію; вирішення проблем, пов'язаних із питаннями академічного плагіату.

6. Наголошено, що дистанційна освіта не зможе замінити «живого» або очного навчання. Через пандемію COVID-19 увесь світ шукає альтернативні способи навчання, які б до того ж надали можливість не втрачати якість і безпеку освітнього процесу. Дистанційне навчання є перспективним напрямом розвитку освіти в умовах її цифровізації. Водночас в Україні воно потребує нормативного

оновлення та методологічної підтримки. Визначено проблеми, які потребують вирішення, враховуючи прогнозування нових хвиль коронавірусної пандемії, серед яких оновлення нормативної бази щодо дистанційної освіти; розробка нових курсів, які будуть конкурувати з аналогічними курсами в інших державах; підготовка та/або перепідготовка науково-педагогічних працівників шляхом проходження курсів підвищення кваліфікації, стажування, що забезпечить якість навчання та засвоєння нових методів і форм навчання, враховуючи постійний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій; розвиток та подальше удосконалення технічного забезпечення.

7. Акцентовано увагу на тому, що процес глобалізації юридичної освіти зумовив актуалізацію порівняльно-правових досліджень. Характерним для XXI століття є пошук універсальної моделі освіти, яка б гармонійно поєднувала знання та практику, традиції та інновації, національні особливості та світові тенденції крізь призму правових систем Німеччини, Франції, Англії та США.

Доведено, що німецька та французька моделі юридичної освіти, незважаючи на наявність спільних рис, зумовлених належністю до романо-германського типу правової системи, мають чимало відмінностей, зумовлених особливостями історичного розвитку цих держав, специфікою механізмів державного управління, звичаїв, традицій, юридичної техніки.

Констатовано, що існує принципова різниця між англійською та американською моделями юридичної освіти, незважаючи на те, що ці країни входять до англо-американської правової системи. Англійська модель юридичної освіти протягом тривалого часу свого існування мала певну особливість, яка полягала в тому, що остання не зосереджувалася на систематичному теоретичному підході до вивчення права і здобувач отримував практично орієнтовані навички та вміння.

Визначено, що американська модель юридичної освіти має сукупність своєрідних рис, до яких належать: відсутність федерального регулювання освіти, натомість загальні стандарти юридичної освіти, акредитація освітніх програм, формування вимог до фахових компетентностей і результатів навчання

здійснюється Асоціацією американських юридичних вузів (AALS) та Американською асоціацією юристів (ABA); метою американської юридичної освіти є розвиток критичного юридичного мислення здобувачів, а не вивчення теоретичного матеріалу. Це пов'язано з історичними особливостями розвитку юридичної освіти, а саме використанням таких специфічних методів навчання, як метод обговорення та висновків, або сократівський метод, метод ситуаційного аналізу, або кейс-метод, діяльність юридичних клінік тощо; наявність значної кількості вибірових дисциплін, які дозволяють сформулювати індивідуальну освітню траєкторію здобувача. Усі обов'язкові компоненти наявні, як правило, на першому курсі, на другому і третьому курсах переважають вибірові компоненти; особлива система освітніх ступенів – доктор права (Juris Doctor (JD)) і магістр у галузі права (Master of Laws (LLM)).

Відмінність моделей юридичної освіти у романо-германській правовій системі та англо-американській полягала в тому, що перші мали місце в університетах з його зв'язками з церквою та рецепцією римського права, тоді як другі мали пріоритет практичної підготовки, шляхом учнівства у провідних адвокатів.

Аргументовано, що швидкі економічні зміни в контексті процесу глобалізації, мають прямий вплив на вимоги до професійної підготовки конкурентоспроможних фахівців, зокрема і юристів. Вивчення моделей юридичної освіти Німеччини, Франції, Великобританії та США спрямоване на підвищення якості вищої освіти з урахуванням потреб ринку праці та запозиченням досвіду побудови системи юридичної освіти. Узагальнено загальні риси, які притаманні досліджуванім моделям юридичної освіти, зокрема це автономія навчальних закладів, практична орієнтованість навчання, можливість для здобувачів вибудувати власну індивідуальну траєкторію, компетентнісний підхід у навчанні, тісна взаємодія викладача і студента.

Встановлено, що, незважаючи на високий рівень ефективності моделей юридичної освіти в зарубіжних країнах, спостерігається постійне реформування та удосконалення останніх. Усе це вказує на динамізм юридичної освіти та

неможливість створити її ідеальну модель особливо в контексті національної правової системи.

8. Окреслено головні напрями модернізації національної юридичної освіти:

- 1) приведення змісту юридичної освіти у відповідність до міжнародних стандартів та кваліфікаційних характеристик з урахуванням досвіду зарубіжних країн;
- 2) підвищення ролі практики та розробка механізмів забезпечення якісного проходження практики у процесі підготовки фахівців права;
- 3) розширення можливостей академічної мобільності викладачів та здобувачів вищої освіти;
- 4) зміна ціннісних орієнтирів юридичної освіти з урахуванням глобалізаційних процесів;
- 5) оновлення процедур організації навчального процесу, підвищення їх гнучкості та відповідності потребам здобувачів вищої освіти, збільшення обсягів самостійної роботи та перехід викладацької роботи у формат тьюторства за умови якісного методичного, технологічного та інформаційного забезпечення;
- 6) запровадження нових технологій управління якістю освіти, створення моніторингу якості освітнього процесу;
- 7) формування сучасного інформаційного освітнього середовища та поширення нових освітніх технологій і форм навчання, зокрема і розбудова дистанційної юридичної освіти в усіх її проявах, особливо у зв'язку з пандемією COVID 19.

9. Отримані в дисертації наукові результати та висновки дають можливість сформулювати концептуальні пропозиції спрямовані на вдосконалення сучасної національної моделі юридичної освіти: *для правового забезпечення супроводу механізму реалізації реформи юридичної освіти* запровадити розробку та прийняття модельного закону на перехідний період реформи національної моделі юридичної освіти з метою позитивного досвіду минулого та уніфікації законодавства відповідно до законодавства європейського освітнього простору, в якому визначити місію, цілі, завдання та напрямки розвитку національної юридичної освіти з урахуванням міжнародних стандартів; *для підвищення рівня підготовки здобувачів юридичної освіти* пропонується заочну форму навчання перевести в новий формат очно-дистанційної, тобто змішаної (blended learning) для першого (бакалаврського) рівня та дуальної освіти для другого

(магістерського) рівня вищої освіти, коли здобувач вищої освіти зможе поєднувати роботу і навчання при умові закріплення нормування робочого часу і оплати праці здобувачів вищої освіти у трудовому законодавстві; *для впровадження сучасних інформаційних технологій в юридичну освіту* необхідно розробити та законодавчо закріпити єдині стандарти для цифрової освіти та унормувати планування та облік навчального навантаження науково-педагогічних працівників при дистанційній формі навчання внутрішнім університетським положенням, також ґрунтуючись на системному підході здійснити ряд заходів щодо технічного переоснащення університетів, перепідготовки викладачів, здатних здійснювати електронне навчання; *для формування конкурентного середовища серед стейхолдерів* впровадити технологію Blockchain в юридичну освіту шляхом створення ефективної мультикультурної правничої онлайн спільноти викладачів, здобувачів та роботодавців як інтерактивну платформу для опановування новими знаннями, для наукових дискусій та комунікації, обміну досвідом, пошуку необхідних фахівців ще на етапі їх формування, з можливістю долучитися до підготовки такого фахівця, а для студентів – можливість розвинути soft skills; *для забезпечення сприяння екологізації юридичної освіти, формуванню екологічного мислення та екологічної культури юриста* з метою відповідності цілям сталого розвитку та національним нормативним актам, передбачити формування на основі компетентнісного підходу знань та практичних навичок щодо питань охорони навколишнього середовища, екологічної етики та реалізації цілей сталого розвитку суспільства в Стандартах вищої освіти зі спеціальності 081 Право.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. ALMA MATER. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920. Матеріали, документи, спогади. Книга 2: Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. Київ: Прайм, 2001. 704 с.
2. Агаджанова С.В., В'юненко О.Б., Толбатов А.В., Толбатова О.О. Перспективи використання технології в закладах вищої освіти. URL: <http://surl.li/aeslp> (дата звернення: 05.09.2021)
3. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. Київ: «Либідь», 1998. 560 с.
4. Андрейцев В.І. Сучасна правнича наука та освіта: на шляху до Болонського процесу. Вища школа. 2005. № 3. С. 36-54.
5. Антропов Р.В. История развития юридического образования в Германии: сущность, модели и этапы эволюции. Genesis: исторические исследования. 2015. № 4. С. 251 - 264. DOI: 10.7256/2409-868X.2015.4.14496 URL: <http://surl.li/acgwt> (дата обращения: 06.07.2021)
6. Антропов Р.В. Юридическое образование в Германии в историческом аспекте. Genesis: исторические исследования. 2015. № 6. С. 311 - 321. DOI: 10.7256/2409-868X.2015.6.16346 URL: <http://surl.li/acgwu> (дата обращения: 06.07.2021)
7. Арістова І.В., Запара С.І. Нормативно-правове забезпечення реформування юридичної освіти в Україні: формування і розвиток. Сучасна юридична освіта: досвід минулого – погляд у майбутнє: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 21 жовтня 2016 р.). Одеса: НУ ОЮА, 2016. С. 184–188
8. Арістова І.В. Юридична освіта України в умовах глобального інформаційного суспільства. *Інноваційні освітні технології: досвід Європейського Союзу та його впровадження в процес підготовки юристів*: збірник тез науково-методичних доповідей дистанційного семінару – тренінгу (м. Братислава, 10-13

серпня 2016 р.). Братислава: Панєвропейський університет (факультет права), 2016. С. 7-10. URL: <http://surl.li/afwzv> (дата звернення: 27.07.2021)

9. Артикуца Н. В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. Інноваційні технології у вищій юридичній освіті: матеріали Міжнар. наук.-метод. конф., присвяченої 390-річчю з дня заснування Київської братської школи - предтечі Києво-Могилянської академії (м. Київ, 25-28 трав. 2005 р.) С. 3-26.

10. Артџомов І.В. Інтеграції вищої освіти України у Світовий освітній простір: внесок закарпатського державного університету. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2012. Вип. 108 (Частина 1). С. 29-37

11. Бабенко К.А. Развитие юридического образования в Украине. Educational and Philological Sciences. 2017. pp.219-222

12. Бабич І. Порівняльне правознавство в системі професійної підготовки юристів у Сполучених Штатах Америки. *Юридична Україна: Правовий часопис*. 2008. №6. С. 10-15

13. Батлер В. Адвокати у Сполучених Штатах Америки. *Право України*. 2017. №3. С. 157-164

14. Безсмертний Є.О. Дистанційна освіта: вітчизняний та закордонний досвід упровадження інформаційних технологій. *Вісник ХНУВС*. 2015. №2 (69). С. 251-255

15. Берхнем В. Вступ до права та правової системи США. Київ: Видавництво Україна, 1999. 555 с.

16. Бирик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.

17. Бойко І. Історико-правова школа Львівського університету імені Івана Франка – одна з найдавніших наукових шкіл в Україні (235-річчя від часу заснування). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2019. Випуск 69. С. 23-34

18. Бойко І. Історичне значення відродження української державності у період визвольних змагань 1917-1921 рр. *Право України*. 2017. №3. С. 87-95

19. Бойко І. Найдавніша правнича школа в Україні: до 355-річчя від заснування юридичного факультету Львівського університету. *Право України*. 2016. №5. С.164-176.
20. Бойко І. Й. Передумови заснування Львівського університету та становлення його юридичного факультету (до 355-річчя з часу створення). *Часопис Київського університету права*. 2016. №1. С.17-24
21. Бондар Н. Інформаційні технології в юридичній освіті: формування та розвиток. *MODERN SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Стокгольм, Швеція, 3–5 трав. 2020 р.) Стокгольм, Швеція, 2020. С. 933-939
22. Бондар Н.А. Історичні аспекти та особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в Україні у 20-ті роки ХХ століття. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №4. С. 23-25.
23. Бондар Н.А. Історичні аспекти розвитку української юридичної (правничої) освіти в еміграції у ХХ столітті. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. №31. С. 33-36.
24. Бондар Н.А. Історичний екскурс та світові тенденції розвитку заочної та дистанційної юридичної освіти. *Slovak international scientific journal*. 2020. № 40. С. 49-53
25. Бондар Н.А. Історико-правові особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в 30–40-ті роки ХХ століття. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. №3. С. 13-21
26. Бондар Н.А. Окремі аспекти підготовки юристів у закладах вищої освіти Німеччини. *Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання)*, 15 жовтня 2020 р. Київ: ДНУ “Інститут освітньої аналітики”, 2020. С. 273-277
27. Бондар Н.А. Особливості отримання юридичної (правничої) освіти в Україні (XVII – початок ХХ ст.). *Приватне та публічне право*. 2018. №1. С. 3-8.

28. Бондар Н.А. Юридична (правнича) освіта у період визвольних змагань (1917-1921 рр.): історико-правове дослідження. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №3. С. 223-227.
29. Бондарук В.О. Розвиток юридичної науки і освіти в Замойській академії (1594-1784 рр.): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 241 с.
30. Бостан С.К., Бостан Л.М. Гуманістичні основи сучасного юридичного освітнього простору. Вісник Запорізького національного університету. 2010. №2. С. 7-14
31. Василенко О. Вища заочна освіта в Україні: етапи розвитку. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2003. Вип3-4. С.165-173
32. Великий тлумачний словник сучасної мови URL: <http://surl.li/acgwv> (дата звернення: 12.05.2021)
33. Вища школа Української РСР за 50 років. Частина перша (1917-1945 рр.) / відповід. редактор В.І. Пітов. Київ: Видавництво Київського університету, 1967. 396 с.
34. Вища школа Української РСР за 50 років. Частина друга (1945-1967 рр.) / відповід. редактор В.І. Пітов. Київ: Видавництво Київського університету, 1968. 540 с.
35. Вишинський П.М. Філософська антропологія як теоретико-методологічна основа професійної підготовки юриста: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2011. 207 с.
36. Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). Київ, 1994. 83 с.
37. Вінник О., Шаповалова О., Попович Т. Юридична наука, юридична освіта й цифровізація: окремі аспекти взаємодії. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №3. С.83-89
38. Войно-Данчишина О. Л. Правове регулювання вищої юридичної освіти і науки в Росії в ХІХ ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 225 с.

39. Владимирський-Буданов М.Ф. История императорского университета св. Владимира. Том 1. – Киев, 1884. 726 с.
40. Власенко С.І. Документи ЦДАГО України з історії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка періоду Другої світової війни. *Архіви України*. Київ. 2014. №6 (294). С. 92-102
41. Воронцова К. Загальна характеристика вищої юридичної освіти Великої Британії. *Молодь і ринок*. 2015. №5(124). С.151-156
42. Высшее образование в глобализованном обществе. Установочный документ ЮНЕСКО по образованию. URL: <http://surl.li/acgwx> (дата звернення:27.07.2021)
43. Гальонкіна Ю.С. Світоглядні детермінанти сучасної вітчизняної юридичної освіти. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 207 с.
44. Гаранін О. Статут Українського вільного університету в Мюнхені. URL: <http://surl.li/acgwz> (дата звернення: 18.02.2018)
45. Глобальні цілі сталого розвитку 2015-2030 роки. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs> (дата звернення: 7.07.2021)
46. Георгіца А. З., Никифорак М. В. З історії юридичного факультету у 1918–1940 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2006. Вип. 333 . С. 5–8.
47. Головій Л. В. Організаційно-правові засади надання освітніх послуг вищими навчальними закладами України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010. 16 с.
48. Грабченко А.І., Федорович В.О., Гаращенко Я.М. Методи наукових досліджень: Навч. посібник. Харків: НТУ "ХПІ", 2009. 142 с
49. Грекул-Ковалик Т.А. Розвиток юридичної освіти та науки на Буковині (1875–2015 рр.): дис. ... канд. юрид. наук. Чернівці, 2018. 267 с.
50. Гуменюк Т.І. Інтеграція основних тенденцій європейської юридичної освіти в Україні. *Право і суспільство*. 2018. №3. Частина 2. С. 16-21
51. Губар К. А. Внесок Києво-Могилянської академії та Київської духовної академії у вітчизняну юридичну освіту, науку і практику (1615-1920 рр.): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 275 с.

52. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): Навч. посіб. Київ: Знання, 2005. 655 с.
53. Декрет СНК о плане организации факультетов общественных наук российских университетов от 4 марта 1921 г. URL: <http://museumreforms.ru/node/13755> (дата звернення: 10.07.2018)
54. Дерра М. Получение юридического образования в Германии. Deutsch-Russische Juristenvereinigung - Германно-Российская ассоциация юристов. *Сборник статей о праве Германии*. 2015. Выпуск № 1. С. 433-444. URL: www.drjv.org (дата звернення: 30.07.2020)
55. Деякі питання оприлюднення інформації про діяльність вищих навчальних закладів: Наказ Міністерства освіти і науки України від 19.02.2015 р. №166. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0166729-15#Text> (дата звернення: 17.03.2020)
56. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Том 1 / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 688с.
57. Дмитренко А.П. Організація та розвиток юридичної освіти і науки в Університеті св. Володимира в 1863-1884 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011. 216 с.
58. Дністрянський С. Загальна наука права і політики. Т.1. Прага: Український університет, 1923. 393 с.
59. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 р. Нью-Йорк, 1954. 512 с.
60. Досманова Е. Ж., Курмангали М.Ш. Немецкая система подготовки юристов: общая характеристика. *Инновации в образовательной деятельности и вопросы повышения качества обучения*. 2012. Т. 2, № 1. С. 1-8
61. Есава А. (Харьков) К вопросу о юридическом образовании для поднятия квалификации судработников. Вестник Советской юстиции. 1925. №5(39) С. 191-193. URL: <https://www.prilib.ru/item/324063> (дата обращения: 11.05.2021)

62. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 6: Перемишль – Пряшівщина / Гол. ред. В. Кубійович; Ред. кол.: М. Глобенко (†), В. Голубничий, І. Кошелівець (літ. ред.), Б. Кравців, В. Маркусь, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, М. Стахів, А. Фіголь, М. Чубатий, Ю. Шевельов, С. Янів (секр.). Наукове товариство ім. Шевченка. Париж; Нью-Йорк, 1970. 403 с.
63. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, Г. П. Півторак, В. Г. Складенко, О. Б. Ткаченко; НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 4: Н–П. 657 с.
64. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, Г. П. Півторак, В. Г. Складенко, О. Б. Ткаченко; НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 6: У–Я. 568 с.
65. Энциклопедия профессионального образования: в 3-х т. (Электронный вариант) / Под ред. С.Я. Батышева. Москва: АПО. 1999. URL: <http://www.anovikov.ru/dict/epo.pdf> (дата обращения: 08.08.2021)
66. Європеїзація української юридичної освіти: матеріали конференції у рамках Німецько-українського правознавчого діалогу. Том 2. Українська версія, (травень 2016р. Геттінген), Геттінген, 2016. 156 с.
67. Європейське право: Право Європейського союзу: підручник: у 4 книгах / за заг. ред. В.І. Муравйова. Київ: Ін Юре, 2015. Кн. четверта: Матеріальне право Європейського союзу / В.І. Муравйов, С.Д. Білоцький, О.О. Грінченко, М.О. Медведєва та ін. Київ: Ін Юре, 2016. 400 с.
68. Єгорова О.В. Юридична освіта в університетах України ХІХ - початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку): дис... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2004. 199 с.
69. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 13.08.2021)
70. Жалинский А., Рёрихт А. Введение в немецкое право. Москва: Спарк, 2001. 767 с.

71. Жаровська І. М. Щодо проблем методології теорії держави і права. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки.* 2015. № 827. С. 138-141.
72. Жевакіна Н. З історії дистанційної освіти. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна.* 2003. Вип. 17. С.135-141
73. Желтухін Є. Legal tech: на межі права та технологій. *Юридична газета online: всеукраїнське професійне юридичне видання.* 2017. № 23 (573). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/events/legal-tech-na-mezhi-prava-ta-tehnologiy.html> (дата звернення: 27.07.2021)
74. Завальнюк В.В. Роль юридичної антропології у сучасному правовому розвитку. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 47. С. 309-312.
75. Завальнюк О.М. Підготовка правників у Кам'янець-Подільському державному українському університеті: перший національний досвід (1919-1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* 2017. Вип 10. С. 324-342
76. Завальнюк О.М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): автореф. дис. ... д-ра. іст. наук. Київ, 2011. 37 с.
77. Зашкільняк Л.О. Періодизація в історії. URL: <http://surl.li/acgxb> (дата звернення: 12.05.2021)
78. Захаров В.В., Ильина Т.И. Юридическое образование в Великобритании: традиции и перспективы развития. *Auditorium: электронный научный журнал Курского государственного университета. Юридические науки.* 2014. № 2. URL: <http://surl.li/acgxd> (дата звернення: 07.07.2021).
79. Захаров В.В. Современные модели юридического образования: традиции и новации. *Актуальные проблемы российского права.* 2014. №10 (47). С. 2130-2141
80. Звіт за результатами аналітичного дослідження «Знання та навички випускників юридичних факультетів та закладів вищої освіти через призму відповідності потребам ринку праці». URL: <http://surl.li/acgxe> (дата звернення: 02.08.2020)

81. Зипунникова Н.Н. Глобализация как взаимодействие: опыт и перспективы международного сотрудничества в сфере подготовки юристов. *Порівняльно-правові дослідження. Україсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал*. 2008. №2. С.243-246
82. Исаев М.М. О высшем юридическом образовании РСФСР. *Историко-правовые проблемы: новый ракурс*. Электронный научный журнал. 2015. №11. С. 5-19
83. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький та ін. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 5: Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991 / упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, Р. Б. Воробей. 824 с.
84. Капліна Г.А. Дистанційне навчання в процесі підготовки юристів. URL: <http://surl.li/afwzw> (дата звернення: 08.09.2021)
85. Кахнич В.С. Становлення і розвиток правової освіти та науки на юридичному факультеті Львівського університету (XVII–XX ст.): історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2012. 23 с.
86. Кахнич В.С. Становлення і розвиток правової освіти та науки на юридичному факультеті Львівського університету (XVII–XX ст.): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2012. 256 с.
87. Кельман Е.И. Очерк развития и деятельности юридического факультета КИНХ‘А. *Историко-правовые проблемы: новый ракурс*. Электронный научный журнал. 2015. Вып. 14. С. 4-22
88. Кельман М. Методологія сучасного правознавства : становлення та основні напрями розвитку. *Психологія і суспільство*. 2015. №4. С. 33–46.
89. Кінаш І.П., Савчук Л.М. Екологізація освіти як первинний чинник трансформації суспільства до сталого розвитку. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Теорія і практика стратегічного управління розвитком галузевих і регіональних суспільних систем». (м. Івано-Франківськ, 11-13 жовтня 2017 р.) Івано-Франківськ, 2017 С. 286 -288.

90. Кодекс образования Франции от 22.06.2000. URL: <http://surl.li/acgxh> (дата звернення: 02.08.2020)
91. Козлов. Заочное юридическое образование. Советская юстиция. 1940. №1. С. 12-14
92. Комаров В. В. Основоположні проблеми вищої юридичної освіти у парадигмі компетентнісного підходу. Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання: тези доп. та повідомл. учасників наук.-практ. конф., м. Харків, 30 вер. - 1 жовт. 2015 р. Харків, 2015. С. 7–12.
93. Кононець В. П. Модернізація юридичної освіти в Україні з урахуванням європейського досвіду. Сучасна юридична освіта: досвід минулого – погляд у майбутнє: збір. матер. міжнар. наук.-практ. конф., 21 жовтня 2016 р. Одеса, 2016. С. 95–97.
94. Коровяковський Д.Г. Педагогика и высшее юридическое образование: традиции и современность: монографія. Москва: Прметей, 2018. 232 с.
95. Корольков О. В. Періодизація історії розвитку юридичної науки та освіти в Україні (1920 -1921). Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи: матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6-8 червня 2003 р.). Київ. 2004. С. 296-303
96. Коротенко Н. М. Університетська освіта в радянській Україні (1933–1941 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2010. 19 с.
97. Костишин С.С. Юридичний факультет Чернівецького національного університету – кузня правничих кадрів. *Науковий вісник Чернівецького державного університету. Правознавство*. 2000. Вип.100. С. 5-6
98. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні, затверджена Постановою МОН України від 20 грудня 2000 р. URL: <http://www.osvita.org.ua/distance/pravo/00.html> (дата звернення 23.05.2020 р.)
99. Кучеренко Н. В. Аксіологічні засади сучасної університетської освіти: правові підходи. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 219 с.
100. Лазаренко Є. К. 300 років Львівського університету. Львів: Видавництво Львівського університету, 1961. 85 с.

101. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 1: Княжа доба. Література. Памятники права. Історія державн. права. Прага: Український університет, 1923. 146 с.
102. Лоджук М.Т. Юридичні клініки в Україні: освіта та правова допомога: монографія. Одеса: Фенікс, 2015. 328 с.
103. Лоський К. Римське право. Відень: Український університет, 1921. 126 с.
104. Лук'янова Г. Ю. Методологічні основи дослідження права у сучасній юридичній науці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. №4. С. 33–43.
105. Лушников А.М. О пермской школе трудового права. Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2010. Выпуск 1 (7). С. 8-15.
106. Масальський В.І., Скородумов Д.С. Правова і юридична освіта у сучасній Україні: про сутність термінів і правомірність їх використання. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2011. № 3(77), травень-червень. С. 157 – 162.
107. Мартинов М.П. Організаційно-правові засади управління юридичною освітою в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2012. 246 с.
108. Мещанінов О.П. Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні: теорія і методика: дис. ... д. пед.наук. Київ, 2005. 484 с.
109. Мінченко О.В. Особливості здійснення юридичної діяльності в умовах германської правової сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 21 с.
110. Міхневич Л.В. Концепція побудови вищої юридичної освіти ранньої радянської доби: уроки історії. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2016. Вип. 243. С. 7-16.
111. Міхневич Л.В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті – Київському інституті народного господарства (1906–1930 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 25 с.
112. Міхневич Л. В. Розвиток юридичної науки і освіти в Київському комерційному інституті - Київському інституті народного господарства (1906-1930 рр.): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 299 с.

113. Міхневич Л.В. Сторінки історії юридичної освіти: правовий факультет Харківського інституту народного господарства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Вип. 47. Том 1. С. 28-32.
114. Міхневич Л. В. Юридична освіта та наука в неklasичних навчальних закладах України (XIX – 30-ті роки XX ст.): дис. ... д-ра. юрид. наук. Київ, 2021. 650 с.
115. Міхневич Л.В. Юридична освіта та наука в Україні поза класичними університетами (XIX ст. – 30-ті роки XX ст.): монографія /Л.В. Міхневич. Київ:Четверта хвиля, 2019. 748 с.
116. Михаць С.О., Городиський Т.І. Вплив глобалізації на зміст освіти XXI століття як чинника економічного зростання. *Глобальні та національні проблеми економіки*.2017.№19. С. 18-21
117. Модель. URL: <http://surl.li/uama> (дата звернення: 12.08.2021)
118. Морозова Н.В. Экологизация образования как средство формирования экологической культуры. *Фундаментальные исследования*. 2012. № 3-2. С. 300-304. URL: <http://surl.li/afwzx> (дата обращения: 05.09.2021)
119. Мурзіна О.А., Мирошніченко В.О., Каблуков А.О., Костенко І.О. Формування ціннісних орієнтацій у системі вищої освіти. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С.67-72
120. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша. Прага, 1942. 372 с.
121. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 1804–2004 / редкол.: В. Я. Тацій, В. В. Сташис, М. І. Панов та ін. Київ : Ін Юре, 2004. 120 с.
122. Національний освітній глосарій: вища освіта/авт.-уклад.: І. І. Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш й ін.; за ред. Д. В. Табачника і В. Г. Кременя. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 100 с.
123. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. URL: <http://surl.li/txct> (дата звернення: 12.08.2021)

124. Немченко С.С. Особливості розвитку правової освіти в Україні в УСРР-УРСР у 1920-1991 рр. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. 2015. Том 1. Випуск 5-2. С. 17-21
125. Нерсисянц В.С. Философия права. Москва: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998. 652с.
126. Нестеренко В. В. Передумови виникнення і розвитку заочної форми навчання. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Педагогічні науки.* 2013. Вип. 64. С. 21-27.
127. Никифорак М.В. Буковина в правовій системі Австрії: десять історичних уроків (1774-1918 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету: Правознавство.* 2004. Вип. 236. С.15-18
128. Німецька система підготовки юристів кидає виклик Болонському процесу (Інтерв'ю з професором Гейдельберзького університету Вінфрідом Брюггером). *Юридична газета.* 2007. № 25 (109) (25.06). С. 8.
129. Общій уставъ Императорскихъ Россійскихъ университетовъ. 1884 года. – Харьковъ. Въ Университетской Типографіи, 1911. 62 с.
130. Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рятування України / упоряд., автор передм. і комент. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
131. Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Історія та сучасність (1865-2015) / кол. авт. ; гол. ред. І. М. Коваль; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса : ОНУ, 2015. 964 с.
132. О высшем заочном обучении: постановление СНК СССР от 29.08.1938 № 951. URL: <http://surl.li/acgxj> (дата звернення: 24.11.2019)
133. Олюха В.Г. Система высшего юридического образования в Германии. Сучасна юридична освіта: досвід минулого – погляд у майбутнє: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 21 жовтня 2016 р.). Одеса: НУ ОЮА, 2016. С. 97–101
134. О мероприятиях по развертыванию и улучшению правового образования: постановление ЦИК СССР от 05.03.1935 № 2, СНК СССР № 389. URL:

<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=32622#034794365575412245> (дата звернення: 01.05.2019).

135. Оніщенко Н. М. Методологія теорії держави і права (деякі аспекти розгляду). *Держава і право. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 71. С. 3-20.

136. Опачко М.В. Моделювання у змісті підготовки педагога: теоретичний аспект. *Педагогічні інновації у фаховій освіті: збірник наукових праць*. 2017. Вип. 2. С. 19-23

137. О правилах приема в высшие учебные заведения: Декрет Совета народных комиссаров РСФСР от 2 августа 1918 года URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_334.htm (дата звернення: 28.06.2018)

138. О правилах приема в высшие учебные заведения : постановление ЦК ВКП(б), СНК СССР от 11.07.1940 № 1228. Пункт 6. URL: <http://lawru.info/dok/1940/07/11/n1194650.htm> (дата звернення: 01.05.2019).

139. О работе высших учебных заведений и о руководстве высшей школой : постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) от 23.06.1936. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4080.htm (дата звернення: 01.05.2019).

140. Парамонова О.С. Система підготовки юристів у вищих навчальних закладах Німеччини. *Вісник Черкаського університету*. 2017. Вип. 8. С. 83-89

141. Парпан У. М. Правова природа вищої освіти в Україні: теоретико-правовий вимір: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2018. 473 с.

142. Парпан У.М. Правова природа вищої освіти в Україні: монографія. Львів: РАСТР-7, 2017. 516 с.

143. Пендюра М.М., Дручек О.В. Юридична деонтологія: навч. посіб. Ч. 1 / М.М. Пендюра, О.В. Дручек. Київ: НАВС, 2014. 169 с.

144. Передерій І.Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект: Монографія. Полтава: Видавництво ПолтНТУ, 2009. 160 с.

145. Петров А.В., Горбатова М.К. Пути оптимизации юридического образования в России. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2007. № 3. С. 175-182.

146. Пісоцька М.Е. Нормативно-правове забезпечення індивідуалізації навчання студентів вищої педагогічної школи УРСР другої половини ХХ століття. *Education and pedagogical sciences*. 2016. № 2. С. 66-73.
147. Пилипчук О.О. Розвиток юридичного факультету в університеті Св. Володимира у Києві (середина ХІХ століття). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2017. №11 (241). С. 77-85
148. Писаревська О. В. Сучасна система вищої юридичної освіти Франції. Педагогічний альманах. 2019. Вип. 41. С. 50-55.
149. Писарева Е. А. Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини ХІХ ст. (на матеріалах України): дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. 224 с.
150. Плюснин-Кронин Б.А. Новый этап: Новая система народного образования в РСФСР и новые программы Государственного Ученого Совета. Москва: Изд-во «Работник просвещения», 1925. 84 с.
151. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с.
152. Полонська-Василенко Н. Український Вільний Університет (1921–1971). *Український історик*. 1971. № 1–2. С. 17-27. URL: <http://surl.li/acgxl> (дата звернення: 18.02.2018)
153. Порівняльне правознавство: навч. посібник/ О.О. Погрібний, І.М. Погрібний, О.В. Волошенюк та ін. /За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АПрН України О.Н. Ярмиша. Харків: Вид-во Харківського нац. ун-ту внутр. справ, 2006. 298 с.
154. Порядок атестації здобувачів ступеня фахової передвищої освіти та ступенів вищої освіти на першому (бакалаврському) та другому (магістерському) рівнях у формі єдиного державного кваліфікаційного іспиту: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 травня 2021 р. № 497. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-atestaciyu-zdobuvachiv-stupenyu-a497> (дата звернення: 06.07.2021)

155. Порядок ведення Єдиного державного реєстру судових рішень. Рішення Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 № 1200/0/15-18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1200910-18#Text> (дата звернення: 10.08.2021)
156. Потильчак Б.О. Верховний Суд Української РСР у 1943-1945 рр.: організаційна діяльність, касаційна та наглядова практика: дис.... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 240 с.
157. Потильчак Б.О. Кадрове забезпечення діяльності Верховного Суду Української РСР у 1943-1945 рр. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2013. Том 26(65). №2-1 (Ч.1). С.106-115
158. Правила о предметной системе преподавания и экзаменов на Юридическомъ Факультете Императорскаго Харьковскаго университета. – Харьковъ. Въ Университетской Типографіи, 1907. 7 с. URL: <http://surl.li/afxaa> (дата звернення: 10.01.2018)
159. Пріоритетами болонського процесу до 2030 року мають стати збалансована академічна мобільність та посилена роль вищої освіти у досягненні цілей сталого розвитку. URL: <http://surl.li/acgxm> (дата звернення: 17.07.2021)
160. Про атестацію здобувачів ступеня фахової передвищої освіти та ступенів вищої освіти на першому (бакалаврському) та другому (магістерському) рівнях у формі єдиного державного кваліфікаційного іспиту. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 травня 2021 р. №497. Набуває чинності з 01.01.2022 р. URL: <http://surl.li/afxad> (дата звернення: 12.08.2021)
161. Про введення в дію Кодексу законів про народну освіту. Постанова ВУЦВК від 22 листопада 1922 року. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр.* Збірник документів у 2 томах. Том 1 (1917- червень 1941 рр.). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. 884 с.
162. Про відкриття чотирьох кафедр українознавства у Харківському та Новоросійському державних університетах: Закон Ради міністрів від 28 вересня

- 1918 року. URL: [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(09\)28.zakon.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(09)28.zakon.php) (дата звернення: 22.11.2018)
163. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 р. № 2984-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2984-14#Text> (дата звернення: 17.03.2020).
164. Про вищу освіту: Закон України від 01.06.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 17.03.2020)
165. Про Державну національну програму «Освіта» ("Україна XXI століття"): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.03.2020)
166. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 01.06.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text> (дата звернення: 17.03.2020)
167. Про деякі зміни в складі устрою державних учбових і вищих учбових закладів УСРР. Декрет РНК УСРР від 18 травня 1919 року. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр.* Збірник документів у 2 томах. Том 1 (1917-червень 1941 рр.). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. 884 с.
168. Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року: Постанова Міністрів України від 10.04.2001 р. №344. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.03.2021).
169. Про затвердження Положення про дистанційне навчання: Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 №466. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text> (дата звернення: 17.03.2021)
170. Про затвердження Положення про формування та виконання Національної програми інформатизації: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.08.1998р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1352-98-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.03.2021)

171. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій. Постанова Кабінету Міністрів України №1341 від 23 листопада 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.08.2021)
172. Про захист персональних даних. Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (дата звернення: 10.08.2021)
173. Про ліцензійні умови провадження освітньої діяльності. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня №1187 (в редакції Постанови Кабінету Міністрів України від 24 березня 2021 р. №365. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.08.2021)
174. Про Народний комісаріат освіти (положення). Декрет РНК УСРР від 6 червня 1919 року. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр.* Збірник документів у 2 томах. Том 1 (1917- червень 1941 рр.). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. 884 с.
175. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text> (дата звернення: 17.03.2021)
176. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25.06.2013 р. № 344/2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344/2013#Text> (дата звернення: 17.03.2021)
177. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 р. № 1060-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text> (дата звернення: 17.03.2020).
178. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-12#Text> (дата звернення: 17.03.2020).
179. Про Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 17.03.2021)

180. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06. 1991р. № 1264-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення:17.06.2021)
181. Про передачу у відання Народного комісаріату освіти учбових і освітніх установ та закладів усіх відомств. Декрет РНК РСФРР від 5 червня 1918 року. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр.* Збірник документів у 2 томах. Том 1 (1917- червень 1941 рр.). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. 884 с.
182. Про правила прийому до вищих учбових закладів. Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 11 липня 1940 року. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр.* Збірник документів у 2 томах. Том 1 (1917- червень 1941 рр.). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. 884 с.
183. Про роботу вищих учбових закладів і про керівництво вищою школою. Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 23 червня 1936 року. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і радянського уряду 1917-1959 рр.* Збірник документів у 2 томах. Том 1 (1917- червень 1941 рр.). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. 884 с.
184. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80#Text> (дата звернення:17.03.2021)
185. Програма «Нове правосуддя». URL: <https://newjustice.org.ua/uk/pro-programu/> (дата звернення: 05.07.2021 р)
186. Проект Закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії №7147 від 28.09.2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613 (дата звернення: 17.03.2021).

187. Проект Закону про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію 7147-1 від 17.10.2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728 (дата звернення: 17.03.2021).
188. Проект Концепції розвитку юридичної освіти. URL: https://minjust.gov.ua/ndd/yurydychna_osvita/proyekt_kontseptsii_rozvytku_yurydychnoyi_osvity (дата звернення: 17.03.2021).
189. Проскурняк О. Державні юридичні екзамени в Німеччині. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. №12. С. 212-215
190. Проскурняк О.Г. Розвиток національних мереж юридичної освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2017. Вип.43. Том 1. С. 40-43
191. Проскурняк О.Г. Сучасна зарубіжна юридична освіта: історико-правове дослідження (на прикладі США, Великобританії і ФРН): дис. ... канд. юрид. наук. Чернівці, 2019. 226 с.
192. Путеева С. В. Формирование профессиональной готовности студентов заочной формы обучения к педагогической деятельности (на примере факультета физической культуры): автореф. дис. ... канд. пед. наук. Ставрополь, 2006. 28 с.
193. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права: навч. посібник. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с.
194. Різун В.В., Тимошик М.С., Конверський А.Є. та інш. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: Наша культура і наука, 2004. 440 с.
195. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902. СПб. Министерство народного просвещения, 1902. 785 с.
196. Російсько-український словник правничої мови : (понад 67 000 слів) / Правн.-Термінол. Коміс. при Соц.-Економ. Від. Акад. Наук; члени редкол.: В. І. Войткевич-Павлович [та ін.]; голов. ред. А. Ю. Кримський. Київ: [б.в.], 1926. 322 с.

197. Роскопина Ю.О. Эволюция юридического образования в США: история и современность. *Science and Education a New Dimension: Pedagogy and Psychology*. 2013. Vol. 3. p. 122-127
198. Рудницький Л. 90-ті роковини Українського Вільного Університету. *Universitas Libera Ucrainensis 1921-2011 / Український Вільний Університет 1921-2011*. Мюнхен, 2011. 828 с.
199. Седов. Заочное юридическое образование для работников юстиции. *Еженедельник советской юстиции*. 1929. № 22. С. 509–511. URL: http://elib.uraic.ru/bitstream/123456789/3650/1/sovetskaya_yustitsiya_1929_22.pdf (дата звернення: 01.05.2019).
200. Семенов Д.Д. Цивілізаційний підхід як метод дослідження багатополюсного світу: російсько-латиноамериканське співробітництво в умовах багатополюсного світу. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. №3. С. 70-76
201. Сергієнко А.В. Розвиток університетської юридичної науки у першій половині ХІХ століття. Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія». Харків. 2017. Вип. 56. С. 354-361
202. Силадій І. Розвиток освіти в контексті основних викликів глобалізації. *Вища освіта України*. 2016. №4. С. 34-38
203. Современная летопись. Университет св. Владимира в 1884 г. *Министерство народного просвещения*. 1885. Часть ССXL (июль). С. 541-553. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7643/457636/> (дата звернення: 12.01.2018)
204. Соснін О. В. Юридична освіта: проблеми формування системи. *Юридична Україна*. 2017. № 5-6. С. 116-122.
205. Скакун М. І. Питання ідейно-політичної роботи в організації навчального процесу на юридичному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка (1944 – сер. 1950-х рр.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 3. С. 60-69.
206. Старосольський Ю. Нарис карного процесу. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1947. 133 с.

207. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для другого (магістерського) рівня вищої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України №1053 від 17.08.2020 р.
208. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України №1379 від 12.12.2018 р.
209. Стан юридичної освіти та науки (результати дослідження). Звіт підготовлений Координатором проектів ОБСЄ в Україні та НУ «Києво-Могилянська академія», 2009-2010 р. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/d/108309.pdf> (дата звернення: 03.08.2020).
210. Статут Української академії наук у Києві. 14 листопада 1918 р. *ЦДАВО України*, Ф. 2201, Оп. 1, Спр. 135, Арк. 22, 38.
211. 100 років студентства. Спецпроект «Студвею». URL: <https://100.studway.com.ua/1937> (дата звернення: 23.09.2020).
212. Степаненко І., Дебич М. Інтернаціоналізація як інструмент розвитку лідерського потенціалу університету: навчальний посібник. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2017. 44 с.
213. Сущенко В. Проблемні питання реформування правничої освіти в Україні в контексті Болонського процесу. Вища школа: Науково-практичне видання. 2005. №5. С. 21-25
214. Тарнавська С.В. Мережа та структура вищих навчальних закладів УСРР в 1920-1933 роки. *Гілея*. 2011. Вип 50 (№8).С.119-125.
215. Терентьєва Н. О. Тенденції розвитку університетської освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 2016. 567 с.
216. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О.С.Передерій та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
217. Тимкович І.І. Юридична освіта як елемент правової системи України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. № 4. С. 54-58.

218. ТОП - 10 корисних мобільних додатків для юристів. URL: <https://loyer.com.ua/uk/top-10-korisnih-mobilnih-dodatkiv-dlya-yuristiv/> (дата звернення: 13.08.2021)
219. ТОП - 10 навичок для працівників XXI сторіччя. URL: <https://gre4ka.info/zhyttia/41244-top-10-navychok-dlia-pratsivnykiv-xxi-storichchia> (дата звернення: 17.06.2021).
220. Три роки праці Українського громадського комітету в Ч.С.Р. 7/VII/1921-7/VII/1924. Прага: Друкарня «Легиографія», 1924. 104 с.
221. Тріумфальне десятиліття: Одеська національна юридична академія / Гол. ред. С.В. Ківалов. Одеса:Юридична література, 2007. 236 с.
222. Труба В. І. Юридична та економічна освіта на Півдні України (XIX–XX ст.). *Вісник Одеського національного університету. Сер.: Правознавство.* 2012. Т. 17, Вип. 1-2. С. 7-17.
223. Український В. Університет в Празі, в роках 1921-1922. Прага: Державна Друкарня в Празі, 1924. 234 с.
224. Український Католицький Університет ім. св. Климентія Папи і його правна основа. Рим, 1967. 32 с.
225. Університетский устав (5 ноября 1804) URL: <http://letopis.msu.ru/documents/327> (дата звернення: 14.01.2018)
226. Університетский устав (26 июля 1835) URL: <http://letopis.msu.ru/documents/2123> (дата звернення: 14.01.2018)
227. Університетский устав (18 июня 1863) URL: <http://letopis.msu.ru/documents/2760> (дата звернення: 14.01.2018)
228. Усанов Е.Е. Место юриспруденции в системе наук об образовании. *Юридическое образование и наука.* 2012. № 2. С. 12-17
229. Усенко І.Б. Історія академічної юридичної науки як напрям досліджень українських правознавців. *Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи: матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6-8 червня 2003 р.).* Київ. 2004. 304 с.

230. Фальковський А.О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 19 с.
231. Феденко П. Історія революції (1917-1921). 2. Влада П. Скоропадського Інформація про відсутність. URL: <http://surl.li/afxag> (дата звернення: 28.09.2018)
232. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарука. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
233. Фридман Л. Введение в американское право: Пер. с англ. / Под ред. М. Калантаровой. Москва, 1993. 286 с.
234. Хоружий Г. Ф. Європейська політика вищої освіти: монографія. Полтава: Дивосвіт, 2016. 384 с.
235. Хаустова М.Г. Феномен глобалізації та плюралізм її інтерпретації. *Форум права*. 2013. № 4. С. 430–440.
236. Ходаков В. Е. Высшее образование в Украине: взгляд со стороны и изнутри. 2-е изд. Херсон : ХНТУ, 2006. 338 с.
237. Цілі сталого розвитку. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/sustainable-development-goals.html> (дата звернення: 14.07.2021)
238. Частник О. С. Інтернаціоналізація вищої юридичної освіти. Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. (м. Харків, 15 листопада 2016 р.) Харків, 2016. С. 287–290.
239. Чепцов А. Распределение окончивших юридические вузы на работу. *Советская юстиция*. 1938. № 22. С. 26–27.
240. Шадрин В.М. Теоретическая юриспруденция и юридическое образование в первые годы советской власти. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2012. №27 (281). С. 45-49.
241. Шамсутдинова И. Г. Теоретические основы высшего заочного образования: автореф. дис. ... доктора пед. наук. Москва, 1993. 32 с.

242. Шебанов А.Ф. Развитие юридических высших учебных заведений после великой отечественной войны. Историко-правовые проблемы: новый ракурс. 2016. №17. С.5-26
243. Шебанов А.Ф. Юридические высшие учебные заведения. Москва: Высшая школа, 1963. 221 с.
244. Шевчук Р.М. Методологія наукового пізнання: від явища до сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 31-44
245. Шемшученко Ю.С. Вибране. Київ: ТОВ»Видавництво «Юридична думка», 2005. 592 с.
246. Шнипа Н.Г. Модель формирования готовности студентов к дидактическому исследованию. *Философия образования*. 2011. №3 (36). С. 191-198.
247. Щодо затвердження Примірного положення про академічну мобільність студентів вищих навчальних закладів України. Наказ Міністерства освіти і науки України від 29.05.2013 №635. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0635729-13#Text> (дата звернення: 12.08.2021)
248. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багаляя. – Харьков : Типография «Печатное дело», 1908. – VIII, 311, III, (22) с. URL: <http://escriptorium.univer.kharkov.ua/handle/1237075002/2133> (дата звернення: 10.01.2018).
249. Юридична деонтологія: підручник / под ред.: В. Д. Ткаченко, юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого Нац. Харків: Одіссей, 2006. 256 с.
250. Юридична енциклопедія: в 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ:»Українська енциклопедія». 2004. Т.6: Т-Я. 786 с.
251. Юридична наука і освіта на Україні / Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко, Б. М. Бабій та ін. Київ: Наукова думка, 1992. 304 с.
252. Юрченко О. Чинне право в Україні. Нарис основних засад. Ч. I. Мюнхен: Український Вільний Університет, 1948. 88 с.

253. American Bar Association. URL: <https://www.americanbar.org/> (Last accessed: 03.06.2021)
254. Athabasca University. URL: <https://www.athabascau.ca/> (Last accessed: 03.06.2021)
255. Banach C. Szanse i zagrożenia rozwoju edukacji w Polsce. *Kultura i Edukacja*. 2005. №2. P. 40-52. URL: <http://surl.li/afwvr> (дата звернення: 27.07.2021)
256. Budapest Open Access Initiative. URL: <http://legacy.earlham.edu/~peters/fos/boaifaq.htm> (Last accessed: 06.07.2021)
257. Cserne, P. Formalism in Judicial Reasoning: Is Central and Eastern Europe a Special Case? In: Michał Bobek, ed., *Central European Judges under the European Influence*. Bloomsbury-Hart, 2015. P. 23-42.
258. Czarnota A. The Crisis of Education and Legal Education. On Unnecessary Education of “useful idiots”. *Law and Social Bonds*. 2013. 2 (4), P. 52.
259. Deutsches Richtergesetz: Ausfertigungsdatum: 08.09.1961; Zuletzt geändert durch Art. 132 V v. 31.8.2015 I 1474. Offitiel W-Seite Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/drigr/> (дата звернення: 01.08.2020).
260. Dyevre A. Fixing European Law Schools. *European Review of Private Law*. 2017. 25(1). p. 151-168. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2833908> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2833908> (Last accessed: 06.07.2021)
261. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Published in 2017 by the UNESCO, Paris. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444_rus (Last accessed: 12.08.2021)
262. Fern Universität in Hagen. URL: <https://www.fernuni-hagen.de/> (дата звернення: 03.06.2021)
263. Flood J. Legal Education in the Global Context Challenges from Globalization, Technology and Changes in Government Regulation. Report for the Legal Services Board. URL: <https://www.legalservicesboard.org.uk/wp-content/media/International-legal-education.pdf> (Last accessed: 01.07.2021).

264. From Economides, K., 2015. Legal Education. In: James D. Wright (editor-in-chief), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Vol 13. Oxford: Elsevier. pp. 734–739. ISBN: 9780080970868 URL: https://www.researchgate.net/publication/323839326_Legal_Education (Last accessed: 03.06.2021)
265. Gesetz zur Reform der Juristenausbildung: Ausfertigungsdatum: 11.07.2002; Officiel W-Seite Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/jurausbrefg/BJNR259200002.html> (дата звернення: 01.08.2020).
266. Open University Australia. URL: <https://www.open.edu.au/> (Last accessed: 03.06.2021)
267. Keystone education group. URL: <https://www.lawstudies.com/LLM/Environmental-Law/> (Last accessed: 17.07.2021)
268. Kiełb M. Legal Education from the Perspective of Legal Practice. *Oñati Socio-Legal Series*. 2017. 7(8). P. 1636–1646. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3087131 (Last accessed: 27.07.2021)
269. Khovanskaya E., Vasyukov S., Ibragimova Z. (2019) Use of digital technologies in teaching legal disciplines. Proceedings of the 1st International Scientific Conference "Modern Management Trends and the Digital Economy: from Regional Development to Global Economic Growth" (MTDE 2019) pp. 658-661. URL: <https://www.atlantispress.com/proceedings/mtde-19/125908913> (Last accessed: 25.06.2021)
270. Krupová T., Pošíková L., Friedel T., Potucký J. Do moot courts belong to high schools? And if so, under what circumstances? *International Journal of Clinical Legal Education*. 2014. Issue 19. P 405-412. URL: https://www.researchgate.net/publication/314550647_Do_moot_courts_belong_to_high_schools_And_if_so_under_what_circumstances (Last accessed: 27.07.2021)
271. Law School Enrollment: Years Compared: 1963 to 2019. Enrollment data come from the American Bar Association. URL: <https://data.lawschooltransparency.com/enrollment/all/> (Last accessed: 27.07.2021)

272. Leader's Evolution, U Tomorrow Summit 2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QMz2KtzBsnM> (Last accessed: 27.07.2021)
273. Rodrigo Sadi, 2018. Legal Education and the Civil Law System, 62 N.Y.L. SCH. L. REV. 165 (2017-2018) URL: https://digitalcommons.nyls.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1444&context=nyls_law_review (Last accessed: 27.06.2020)
274. Shailendra Palvia, Prageet Aeron, Parul Gupta, Diptiranjan Mahapatra, Ratri Parida, Rebecca Rosner & Sumita Sindhi (2018) Online Education: Worldwide Status, Challenges, Trends, and Implications, *Journal of Global Information Technology Management*, 21:4, pp. 233-241, DOI: [10.1080/1097198X.2018.1542262](https://doi.org/10.1080/1097198X.2018.1542262) URL: <https://doi.org/10.1080/1097198X.2018.1542262> (Last accessed: 25.06.2021)
275. Szerletics A., Rodak, L. Introduction: Legal Education in Europe. Challenges and Prospects. *Oñati Socio-legal Series* [online]. 2017. Vol.7, №8. P. 1581-1588. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3087206 (Last accessed: 27.07.2021)
276. Štajnpihler T. On Plagiarism and Power Relations in Legal Academia and Legal Education. *Oñati Socio-legal Series*. 2017. Vol.7, №8. P. 1589-1609. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3075384 (Last accessed: 27.07.2021)
277. The Open University. URL: <https://www.open.ac.uk/> (Last accessed: 03.06.2021)
278. United Nations. 2015. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (Last accessed: 12.08.2021)
279. 2021. Law Graduate Employment Data. URL: https://www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/legal_education_and_admissions_to_the_bar/statistics/class-of-2020-employment-summary-release.pdf (Last accessed: 28.06.2021)

ДОДАТКИ
Додаток А
Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з науково-педагогічної
та навчальної роботи
Сумського національного аграрного

університету, к.е.н., професор
В.М. Жмайлов
08 20 21 року

АКТ
впровадження результатів дисертаційної роботи
аспіранта 4 року навчання, старшого викладача кафедри державно-
правових дисциплін та українознавства юридичного факультету
Сумського національного аграрного університету Бондар Н.А.
у навчальний процес кафедри державно-правових дисциплін та
українознавства Сумського національного аграрного університету

Основні положення дисертаційного дослідження Бондар Наталії Анатоліївни виконаного на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» на тему «Юридична освіта в Україні в умовах глобалізації: історико-правове дослідження» впроваджені в навчальний процес при викладанні навчальної дисципліни «Теорія держави та права», «Порівняльне правознавство» на кафедрі державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету.

Акт впровадження обговорений та схвалений на засіданні Вченої ради юридичного факультету Сумського національного аграрного університету (Протокол № 20 від 26 серпня 2021 року).

Зав. кафедри державно-правових
дисциплін та українознавства,
к.ф.н., доцент

Шестакова С.О.

Декан юридичного факультету,
к.ю.н., доцент, доцент кафедри
адміністративного
та інформаційного права

Роговенко О.В.

Додаток Б

АКТ

впровадження результатів дисертаційної роботи «Юридична освіта в Україні в умовах глобалізації: історико-правове дослідження» здобувача кафедри приватного та соціального права Сумського національного аграрного університету Бондар Наталії Анатоліївни у навчальний процес та науково-дослідну діяльність Навчально-наукового інституту права київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 6 від 02.12.2021р.)

Основні положення дисертаційного дослідження Бондар Наталії Анатоліївни на тему «Юридична освіта в Україні в умовах глобалізації: історико-правове дослідження» впроваджені у навчальний процес при викладанні навчальних дисциплін «Трудове право», «Право соціального захисту» на Навчально-науковому інституті права київського національного університету імені Тараса Шевченка для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 081 «Право».

Завідувач кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
Навчально-наукового інституту права
Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
академік НАПрН України,
д.ю.н., професор,
Заслужений юрист України

Микола ІНШИН

Додаток В

ГОСПОДАРСЬКИЙ СУД СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

просп. Шевченка Тараса, 18/1, м. Суми, 40011, тел. (0542)775236

e-mail: inbox@su.arbitr.gov.ua, web: <https://su.arbitr.gov.ua/sud5021/>

Код ЄДРПОУ 03500016

06.12.2021

№01-13/21/9312/21 На №

від

Акт

впровадження результатів дисертаційного дослідження
Бондар Наталії Анатоліївни
на тему: «Юридична освіта в Україні і умовах глобалізації:
історико-правоведослідження» у практичну діяльність
Господарського суду Сумської області

Судді Господарського суду Сумської області у складі: Джепи Юлії Артурівни, Соп'яненко Оксани Юріївни, Коваленка Олександра Вікторовича склали даний акт про те, що ними комісійно були вивчені матеріали дисертаційного дослідження Бондар Наталії Анатоліївни «Юридична освіта в Україні і умовах глобалізації: історико-правове дослідження».

За результатами впровадження у свою діяльність зазначеного дослідження дійшли висновку, що у дисертаційному дослідженні сформульовано пропозиції та рекомендації, зроблені висновки, які сприятимуть більш глибокому розумінню особливостей національної юридичної освіти з урахуванням її генезису та сучасних факторів впливу на неї. Пропозиції, що зазначені у дисертаційному дослідженні, можуть бути використані у процесі підготовки аналітичних матеріалів.

Наукові праці Бондар Наталії Анатоліївни закріплені як джерела у науково-практичних матеріалах, серед яких:

1. Бондар Н.А. Історичні аспекти розвитку української юридичної (правничої) освіти в еміграції у ХХ столітті. *Науковий вісник Міжнародного*

*20*1600738*1*0*

гуманітарного університету. 2018. №31. С. 33-36.

2. Бондар Н.А. Особливості отримання юридичної (правничої) освіти в Україні (XVII - початок XX ст.). *Приватне та публічне право*. 2018. №1. С. 3-8.

3. Бондар Н.А. Історичні аспекти та особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в Україні у 20-ті роки XX століття. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №4. С. 23-25.

4. Бондар Н.А. Юридична (правнича) освіта у період визвольних змагань (1917-1921 рр.): історико-правове дослідження. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №3. С. 223-227.

5. Бондар Н.А. Історико-правові особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в 30-40-ті роки XX століття. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. №3. С. 13-21

6. Бондар Н.А. Історичний екскурс та світові тенденції розвитку заочної та дистанційної юридичної освіти. *Slovak international scientific journal*. 2020. № 40. С. 49-53

7. Бондар Н.А. Юридична освіта в глобальному контексті: можливості та виклики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. №4. С. 37-40

Дослідження Бондар Н.А. має пізнавальне значення та може використовуватися у науково-аналітичних розробках Господарського суду Сумської області.

Судді

Ю.А.Джепа
О.Ю.Соп'яненко
О.В.Коваленко

№ бланку 2107

Додаток Г

АКТ

впровадження результатів дисертаційної роботи «Юридична освіта в Україні в умовах глобалізації: історико-правове дослідження» здобувачки кафедри приватного та соціального права Сумського національного аграрного університету Бондар Наталії Анатоліївни у навчальний процес та науково-дослідну діяльність Льотної академії Національного авіаційного університету

Основні положення дисертаційного дослідження Бондар Наталії Анатоліївни на тему «Юридична освіта в Україні в умовах глобалізації: історико-правове дослідження» впроваджені у навчальний процес при викладанні навчальних дисциплін «Історія держави та права України», «Теорія держави та права», «Юридична деонтологія» на факультеті менеджменту Льотної академії НАУ для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти зі спеціальності 081 «Право». Відповідно до навчально-методичних матеріалів здобувачами вищої юридичної освіти під час навчання успішно використовуються опубліковані наукові праці Бондар Н.А., зокрема:

1. Бондар Н.А. Історичні аспекти розвитку української юридичної (правничої) освіти в еміграції у ХХ столітті. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. №31. С. 33-36.
2. Бондар Н.А. Особливості отримання юридичної (правничої) освіти в Україні (XVII - початок ХХ ст.). *Приватне та публічне право*. 2018. №1 С. 3-8.
3. Бондар Н.А. Історичні аспекти та особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в Україні у 20-ті роки ХХ століття. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №4. С. 23-25.
4. Бондар Н.А. Юридична (правнича) освіта у період визвольних змагань (1917-1921 рр.): історико-правове дослідження. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №3. С. 223-227.
5. Бондар Н.А. Історико-правові особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в 30-40-ті роки ХХ століття. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. №3. С. 13-21
6. Бондар Н.А. Історичний екскурс та світові тенденції розвитку заочної та дистанційної юридичної освіти. *81ouakinegnaПонаBcieиifc]ournal* 2020. № 40. С. 49-53
7. Бондар Н.А. Юридична освіта в глобальному контексті: можливості та виклики. *V18eŞacilougnalonHumanKiŞki8*. 2021. №4. С. 37-40
8. Бондар Н.А. Український вільний університет як осередок розвитку української юридичної освіти в еміграції у ХХ столітті. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри» (Суми, СНАУ, 25-26 квітня 2018 р.). Частина 2. С. 199-203.
9. Бондар Н.А. Український католицький університет ім. св. Климента як осередок розвитку української юридичної освіти в еміграції. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми прав

людини, держави та вітчизняної правової системи», м. Дніпро, 6-7 квітня 2018. С. 8-10.

10. Бондар Н.А. Особливості розвитку української юридичної (правничої) освіти у довоєнні роки. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри» (Суми, СНАУ, 25 квітня 2019 р.) С. 98-101

11. Бондар Н.А. Юридична (правнича) освіта доби Центральної ради, Гетьманату та Директорії УНР. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні», м. Запоріжжя, 22-23 квітня 2019. С. 6-9.

12. Бондар Н.А. Особливості розвитку української юридичної (правничої) освіти 30-40-ті роки ХХ століття. Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Національний університет «Одеська юридична академія», 27 вересня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 7-10.

13. Бондар Н. Інформаційні технології в юридичній освіті: формування та розвиток. *МОИЕШ SCIENCE: PОВЬЕМ8 ЛИИ INOVATION*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Стокгольм, Швеція, 3-5 трав. 2020 р.) Стокгольм, Швеція, 2020. С. 933-939

14. Бондар Н.А. Юридична дистанційна освіта крізь призму зарубіжного досвіду. Міжнародна науково-методична конференція «Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції» «Уаііе-Ьа5С(іАрргоасЫпЕ(ісаГіопап(іСНаіІеп^е80ШігореanІіе\$гаІіопПросе85)>» (29-30 травня 2020 року, м. Суми)

15. Бондар Н.А. Деякі аспекти підготовки фахівців права в університетах європейського простору вищої освіти на прикладі Франції. *МосІегнарргоаске8Шкеог\$аііаііоно/ікеесІсuаііопаІргосе88/огІам?8іисІенІ8* (РгапкгііапОегОсІег, РедегаІКеріЬісоЮегтапу, 2 жовтня 2020 р.) Франкфурт, Німеччина, 2020. С. 22-26.

16. Бондар Н.А. Окремі аспекти підготовки юристів у закладах вищої освіти Німеччини. *Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення*: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання), 15 жовтня 2020 р. Київ: ДНУ "Інститут освітньої аналітики", 2020. С. 273-277

**Завідувач кафедри права та
правового регулювання авіаційної діяльності
Льотної академії Національного авіаційного університету
д.ю.н., проф | **Б.Р. Стецюк****

Підпис Стецюка Богдана Романовича
засвідчую.

Заступник начальника
Льотної академії ЦАУ

М Ю. Сорока

Додаток Д

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бондар Н.А. Історичні аспекти розвитку української юридичної (правничої) освіти в еміграції у ХХ столітті. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. №31. С. 33-36.

2. Бондар Н.А. Особливості отримання юридичної (правничої) освіти в Україні (XVII – початок ХХ ст.). *Приватне та публічне право*. 2018. №1. С. 3-8.

3. Бондар Н.А. Історичні аспекти та особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в Україні у 20-ті роки ХХ століття. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. №4. С. 23-25.

4. Бондар Н.А. Юридична (правнича) освіта у період визвольних змагань (1917-1921 рр.): історико-правове дослідження. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №3. С. 223-227.

5. Бондар Н.А. Історико-правові особливості розвитку юридичної (правничої) освіти в 30–40-ті роки ХХ століття. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. №3. С. 13-21

6. Бондар Н.А. Історичний екскурс та світові тенденції розвитку заочної та дистанційної юридичної освіти. *Slovak international scientific journal*. 2020. № 40. С. 49-53

7. Бондар Н.А. Юридична освіта в глобальному контексті: можливості та виклики. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. №4. С. 37-40

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Бондар Н.А. Український вільний університет як осередок розвитку української юридичної освіти в еміграції у ХХ столітті. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри» (Суми, СНАУ, 25-26 квітня 2018 р.). Частина 2. С. 199-203.

2. Бондар Н.А. Український католицький університет ім. св. Климента як осередок розвитку української юридичної совіти в еміграції. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми прав людини, держави та вітчизняної правової системи», м. Дніпро, 6-7 квітня 2018. С. 8-10.

3. Бондар Н.А. Особливості розвитку української юридичної (правничої) освіти у довоєнні роки. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри» (Суми, СНАУ, 25 квітня 2019 р.) С. 98-101

4. Бондар Н.А. Юридична (правнича) освіта доби Центральної ради, Гетьманату та Директорії УНР. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні проблеми правової системи та державотворення в Україні», м. Запоріжжя, 22-23 квітня 2019. С. 6-9.

5. Бондар Н.А. Особливості розвитку української юридичної (правничої) освіти 30–40-ті роки ХХ століття. Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Національний університет «Одеська юридична академія», 27 вересня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 7-10.

6. Бондар Н. Інформаційні технології в юридичній освіті: формування та розвиток. *MODERN SCIENCE: PROBLEMS AND INNOVATIONS*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Стокгольм, Швеція, 3–5 трав. 2020 р.) Стокгольм, Швеція, 2020. С. 933-939

7. Бондар Н.А. Юридична дистанційна освіта крізь призму зарубіжного досвіду. Міжнародна науково-методична конференція «Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції» «Value-based Approach in Education and Challenges of European Integration Process» (29-30 травня 2020 року, м. Суми)

8. Бондар Н.А. Деякі аспекти підготовки фахівців права в університетах європейського простору вищої освіти на прикладі Франції. *Modern approaches to the organization of the educational process for law students* (Frankfurtan Der Oder,

Federal Republic of Germany, 2 жовтня 2020 р.) Франкфурт, Німеччина, 2020. С. 22-26.

9. Бондар Н.А. Окремі аспекти підготовки юристів у закладах вищої освіти Німеччини. *Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення: збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання), 15 жовтня 2020 р. Київ: ДНУ “Інститут освітньої аналітики”, 2020. С. 273-277*